لە چاپکراوەکانی ئەمیندارێتی گشتیی ڕۆشنبیری و لاوانی
ناوچەی کوردستان

دوکتۆر
ئەورەحمانی حاجی مارف

لە بواری
فەرهەنگ نووسیی کوردیدا

بەغدا - ١٩٨٧

منتدى إقرأ الثقافي
www.iqra.ahlamontada.com
للكتب (كوردى , عربي , فارسي)

لە چاپکراوەکانی ئەمینداریتی گشتی ڕۆشنبیری و لاوانی
ناوچەی کوردستان

لە بواری
فەرهەنگ نووسی کوردیدا

دوکتۆر
ئەوڕەحمانی حاجی مارف

بەغـــدا ـ ١٩٨٧

پێشەکی

مەسەلەی دانانی فەرهەنگ گرنگو گرانە ، بۆیە تاکو ئێستا گەلێ کێشەی تیۆریی فەرهەنگنووسیی پێویستی بە لێکدانەوەو لێکۆڵینەوەیە .

ساڵی ١٩٤٠ زانای بەناوبانگی ڕووس ل . ف . شێربا یەکەم وتاری دەربارەی فەرهەنگنووسیی بڵاوکردەوە ، کە تێیدا لەسەر کەرەستەیەکی زۆرو فراوان کێشە سەرەکییەکانی تیۆریی فەرهەنگنووسیی دیاری کردووە[١] . ئەگەرچی مەرگ بووە بەرهەڵستی ئەوەی شێربا بتوانێ گشت نووسینەکانی لەپارەی تیۆریی فەرهەنگنووسییەوە بگەیەنێتە ئەنجام ، بەڵام فریاکەوت ئەوە بچەسپێنێ کە وا فەرهەنگنووسیی تەنها کاری پراکتیکی دانانی فەرهەنگ نییەو بەڵکو کارێکی زانستیو تیۆریشە . ئەمەش لەنێو قوتابخانەی فەرهەنگنووسیی سۆڤیەتدا ڕەگی داکوتا .

زمانەوانانی سۆڤێت بەدوا ل . ف . شێربادا لەوەوە بۆ مەسەلەکە دەچن : کە وا فەرهەنگنووسی وەك زانستێك دوو دیوی هەیە : تیۆریو پراکتیك[٢] . یەکەمیان لەو کێشانە دەکۆڵێتەوە کە لە دانانی

(١) ل . ف . شێربا ، ئەجروبەی تیۆریی فەرهەنگنووسیی ، « هەواڵەکانی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت » ، ١٩٤٠ ، ژ ٣ .

(٢) گ . ف . ستیپانۆڤ ، پێشەکی بۆ تەرجومەی ڕووسی کتێبی « سەرەتایێك بۆ فەرهەنگنووسیی ئەمرۆ »ی (خ . کاسارێس) ، ل٩ .

هەر فەرهەنگێکدا سەرهەلدەدەن‌و لە ڕێگای زانستی‌یەوە ڕێگاو ڕێبازی ڕاست بۆ چارەسەرکردنیان دەدۆزێتەوە . دووەمیش ـ لەسەر بناغەی ئەو تیۆری‌یەو لەبەر ڕووناکیی ئەو ڕێگەو ڕێبازەی بۆی دانراوە کاری دانانی فەرهەنگ بەجێ‌دەگەیەنێ . بێ‌گومان دابەش‌کردنی فەرهەنگ‌نووسی بەسەر دوو لایەندا شتێکی ڕاستە . ئەو دوو لایەنەی فەرهەنگ‌نووسی هەمیشە شان‌بەشانی یەکتر دەڕۆن‌و تێک‌ئالاون . « پسپۆڕی فەرهەنگ‌نووسی تەنیا بە خەریک‌بوونی بە تیۆریی ڕووت‌و کارنەکردنی لەسەر کەرەستەی خاوو خۆتاقی‌نەکردنەوە بە دانانی فەرهەنگەوە ... سەرناکەوێ . بەپێچەوانەشەوە هیچ فەرهەنگ نووسێک ئەگەر وەک زانستێک زانیاری لە کێشە گرنگەکانی فەرهەنگ‌نووسیدا پەیدا نەکا ، ڕاست نییە خۆی بهاوێتە دەریای فەرهەنگ دانانەوە . جا لە یەک کاتدا بایەخدان بە هەردوو بنکەی فەرهەنگ‌نووسی ، زۆر پێویستە »[٣] .

ئەگەرچی لە ولاتە پێشکەوتووەکان بە دەیان نامەی دوکتۆری‌و کتێب ؛ بە سەدان وتارو لێکۆلینەوە لەبارەی تیۆریی فەرهەنگ‌نووسییەوە بلاوکراونەتەوەو چەندین کۆنگرەی بۆ بەستراوەو گەلێ گۆڤاری تایبەتی بۆ تەرخان کراوەو ئامۆژگای بۆ دامەزراوە ، بەلام دەتوانین بلێین لەگەل ئەوەشدا هێشتا گەلێ کێشەی دانانی فەرهەنگ نەک هەر ساغ‌نەکراوەتەوە ، بەلکو پەنجەشی بۆ درێژنەکراوە .

هەموو ئەمە بەسەریەکەوە ، ئەگەرچی هێشتا تیۆریی تەواوو کاملی فەرهەنگ‌نووسی لێ‌پەیدانەبووە ، بەلام لەگەل ئەوەشدا ئەو

---

(٣) ل . پ . ستوپین ؛ بارو بنکەی تۆژەرانی سۆڤێت لەبارەی فەرهەنگ‌نووسیی ئەورووپاو ئەمەریکاوە ، « هەوالەکانی زانکۆی لێنینگراد » ، ١٩٦٧ ، ژ ٢٠ ، ل ١٦١ .

تیۆریە گرنگانەی لە کاری فەرھەنگ‌نووسیدا پێویستە ڕەچاوبکرێن ، نیشاندەدەن .

لەم بارەیەوە ئەوەی پێوەندی بە کاری دانانی فەرھەنگی کوردییەوە هەیە ؛ لەگەڵ ئەوەشدا کە مێژوویەکی کۆنی هەیە ، کەچی هیچ باس‌و کەرەستەیەکی تیۆری دەربارەی نەنووسراوە . جا لەو ڕایەدام کـە لێدوان‌و لێکۆڵینەوە لە فەرھەنگە کوردییەکان نەك هەر دەبێتە ڕابەرو ڕێ‌نیشاندەری فەرھەنگ‌نووسـەکان ، بەڵکو دەشـبێتە سەرچاوەی سەرھەڵدان‌و گەشەکردنی تیۆریی فەرھەنگ‌نووسیی کوردی ... بۆیە لەو وتارانەدا ، کە لە سەرەتای ســاڵانی حەفتاوە تــا ئەمڕۆ لەبارەی فەرھەنگە کوردییەکانەوە بڵاومان‌کردۆتەوە ، هەوڵمان‌داوە لە ڕێگای نرخاندن‌و ڕەخنەو شی‌کردنەوەو موناقەشەکردنیانەوە ئەو کێشـــانەی لە کاری فەرھەنگ‌نووسیی کوردیدا هەیە بخەینە پێش‌چاو تا بەو پێیە بتوانین بناغەی تیۆریی فەرھەنگ‌نووسیی کوردی دابمەزرێنین .

بۆ ئەوەی ئەو وتارانەم لە پەرش‌و بڵاوی‌و فەوتان ڕزگاربکەم‌و بۆ ئەوەی فەرھەنگ‌نووســە بەڕێزەکانمان بتوانن کـەڵکی تەواویان لێ‌وەرگرن ، بەپێویستم زانی کۆیان‌بکەمەوەو بیانکەمە کتێبێك . ئەم بەرھەمە ــ « لە بوای فەرھەنگ‌نووسیی کوردیدا » ــ بەشێکن[٤] لەو وتارانەی لەبـارەی کاری فەرھەنگ‌نووسیی کوردییەوە لـە گۆڤارو ڕۆژنامەکاندا بڵاوم‌کردوونەتەوە .

بە هیچ چەشنێك دەسـتکاریی ناوەرۆکی وتارەکانم نەکردووە ،

---

(٤) وێڕای ئەو وتارانە ، هەندێ وتاری دیم بە کوردی هەبە ، کـە خستوومنەتە ناو کتێبی ترەوەو بە پێویـستم نەزانیوە دووپاتیان بکەمەوە . هەروەها بە زمانی ڕووسـیش دوو وتارم بڵاوکردۆتەوەو لێرەدا چاپکردنیان ئاسـان نییە .

تەنیا ئەگەر شتێك لە چاپدا پەرێچ خستوومەتەوە شوێنی خۆی یاخود شتێك قبوول نەکرابێ لامبردبێ • لە ڕووی شێوەو شێوازی نووسینەوە تەنیا لە چەند شوێنێکی کەمدا ناچاربووم جێگەی هەندێ وشە بگۆڕم • بەڵام ئەوەی پێوەندی بە ڕێنووسەوە هەیە بۆ مەبەستی باشخوێندنەوە دەستکاریی زۆرم کردووەو ئەمەش هیچ لە جەوهەری مەسەلە سەرەکییەکە ناگۆڕێ •

لەدایكبوونی هەر فەرهەنگێکی گەورەی کوردیی نوێ کارێکی گرنگی بۆ سەر فیلۆلۆژیی کوردی هەیە بەگشتی • چونکە لە هەر کارێکی وەهادا دەبێ هەموو لایەنە چاکەکانی کارەکانی پێشتر ڕەنگیدابێتەوەو هەموو ناتەواوییەکانیش دوورخرابنەوە • هەروەها پێویستە لەسەر بناغەی کەرەستەی نوێ هەندێ کێشە ساغکرابێتەوە ••• مایەی بەختەوەریم دەبێو هیواو ئاواتێکی گەورەم دێتەدی ، ئەگەر بتوانم بەم کارە خزمەتێکی بچووك پێشکەش بە فەرهەنگنووسەکانمان بکەمو لەبارەی کاری فەرهەنگنووسیی کوردییەوە چەند وشەیەکی بەکەڵك بنووسم •

د• ئەورەحمانی حاجی مارف

فەرهەنگی خـال

فەرهەنگ‌نووسی لـە کوردەواریدا لـە مێژە دەستی پێ کراوە ، کۆنترین فەرهەنگ کە نووسرابێ فەرهەنگی « نەوبەهار »ە ، کە لـە لایەن ئەحمەدی خانی یەوە نووسراوە لە سالی ١٠٩٤ك / ١٦٨٢زدا . دوابەدوای ئەم فەرهەنگە گەلێك فەرهەنگی هەمەچەشنە : (عەرەبی — کوردی ، کوردی — عەرەبی ، ئیتالی — کوردی ، کوردی — ڕووسی ، ڕووسی — کوردی ، کوردی — فەرەنسی ، کوردی — ئەلـەمانی ، کوردی — ئینگلیزی ... هتد)[١] نووسراوە چ لە لایەن کوردەوەو چ لە لایەن بێگانەوە . بەم جۆرە ئەتوانین بڵێین کە فەرهەنگ‌نووسی کوردی هەمەچەشنە بناغەیەکی پتەوو ڕەگێـکی درێژی هەیە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ، بەداخەوە تاکو ئێستا گەلێك فەرهەنگی پێویستمان نییەو ناتەواوی زۆرە لە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردیدا .

هەروەها تاوەکو سالی ١٩٦٠ فەرهەنگێکی کوردی — کوردیمان نەبوو . هەست و چالاکیی مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ توانییان ئـەم کەلەبەرە پڕبکەنەوە . ئەوە بوو لە سالی ١٩٦٠—١٩٦٤دا بەرگی یەکەم و دووەمی « فەرهەنگی خاڵ »[٢] دەرچوو ، کە تا کۆتایی پیتی (ڤ)

---

(١) لێکۆڵینەوە لـەو فەرهەنگانە ، کـە بەشێکن لـە نووسراوی « مێژووی فەرهەنگ‌نووسیی کوردی » بە چەند وتارێك پێشکەشی ئەکەین

(٢) شـێخ محەمەدی خال ، « فەرهەنگی خال » ، سلێمانی ، بەرگی یەکەم ، ١٩٦٠ ، بەرگی دووەم ، ١٩٦٤ .

دەگرێتەوە ٠ بۆ ئەو بەشەی ماوە بەپێی زانینی من هێشتا دەرنەچووەو هۆی چییە نازانم ٠ هیوادارم کە دەرچووبێ‌و من هەڵەبم ، یاخود ئەگەر دەرنەچووبێ ، مامۆستا خاڵ دەستی لێ‌هەڵنەگرتبێ‌و لەو کارە بەنرخە پێویستە گەلی کوردمان بێبەش نەکا ٠

« فەرهەنگی خاڵ » یەکێکە لە هەرە چاکترین فەرهەنگە چاکەکانی کوردی ٠ بەرهەمێکی باشی پێگەیشتووی نوێیە ، کەڵکێکی زۆری هەیە بۆ زوربەی خوێندەوارانی کوردستان ، ئەویش هۆی ئەو ڕێگا ڕاستەیە کە مامۆستا خاڵ گرتوویەتی لە نووسینی فەرهەنگەکەیدا ، بەوەی کە ناوەرۆکی فەرهەنگەکەی بریتییە لە وشەکانی گەلێك لە ناوچەکانی کوردستان ، وەك مامۆستا خاڵ خۆی ئەڵێ : « لە ساڵی (١٩٣٥)ەوە بە هەموو هێزو تەواناى خۆمەوە خەریکی کۆکردنەوەی وتەی کوردیم بە هەموو ئاهەنگ‌و شێوەکانیەوە بە وتەی بابان‌و سۆران‌و ، زازاو ، بۆتان‌و ، بادینان‌و ، لوڕو ، فەیلی‌و ، لەك‌و ، موکریان‌و ، ئەردەڵانەوە وە لەم ڕێیەدا زۆر ڕەنجم داوەو کۆششم کردووە تا وتەی ڕاست‌و دروستم کۆکردۆتەوە ... »[٣] ٠ ئەم جۆرە ڕێگایە بۆ ئەوەی فەرهەنگ بەکەڵك بێت نەوەك تەنها بۆ خوێندەوارانی ناوچەیەك لە کوردستان بەڵکو بەکەڵك بێت بۆ زوربەی کوردان ڕێگایەکی ڕاست‌و پێویست‌و نوێ‌و بەسوودە بۆ ئەوەی کە لە فەرهەنگ کۆمەڵێکی فراوان‌و زۆر لە کوردان کەڵك وەربگرن‌و هەروەها ڕێبازە بۆ یەکخستنی شێوەکانی زمانی کوردی‌و سەرچاوەیە بۆ سازبوونی زمانی ئەدەبی بۆ گەلی کوردمان ٠

وەك لە سەرەوە وتمان « فەرهەنگی خاڵ » یەکەم فەرهەنگی کوردی ــ کوردییە ، لەبەر ئەوە گەلێك کۆسپ لە ڕێگای داناني ئەم

---

(٣) شێخ محەممەدی خاڵ ، « فەرهەنگی خاڵ » ، بەرگی یەکەم ، ل١٥٠

فەرهەنگەدا هەبووە . ئەوەتە مامۆستا خاڵ خۆی لەم بارەوە ئەڵێ : « ئەوی لەم فەرهەنگە ورد ئەبێتەوە ئەبێ بزانێ کە تا ئێستا لەم ڕووەوە سەرمەشـقێکمان بۆ دانەنراوە تا چـاوی لێبکەین و فەرهەنگێـکی تێکڕایمان بە زمانی کوردی بۆ نەنووسراوە تا لاسایی بکەینەوە .. »[4].
بێ گومان نەبوونی سەرچاوەو نووسراوێکی پێشوو لەم چەشنە بووە بە هۆی ئەوەی « فەرهەنگی خاڵ » دوور نەبێت لە چەند ناتەواویەك . بە کورتی لەو ناتەواوییانە ئەدوێین :

پێش ئەوەی بێینە سەر باس کردنی ناتەواویەکانی ناوەرۆکی ئەم فەرهەنگە ، ئەمەوێت بە چـەند دێڕێك لە پێشەکییەکـەی بدوێم . هەرچەندە گرنگیی فەرهەنگەکە ناوەرۆکەکەیەتی ، بەڵام لەبەر ئەوەی زوربەی فەرهەنگنووسەکانمان لە پێشەکیی فەرهەنگەکانیاندا گەلێك شت ئەنووسن کە پەیوەندی نیە لەگەڵ مەبەستی فەرهەنگەکانیاندا ، وا ئەزانم ئەگەر بە کورتی لەم بەشە بدوێم لە کەڵك زیاتر زیان نادەم .

مامۆستا خاڵ لە لاپەڕە (٧ـ١٠)دا زۆر بە وردی باسی پێویستیی و نرخی فەرهەنگ ئەکات بۆ مانەوەو پێشخستنی زمان .

لە لاپەڕە (١٠ـ١٥)دا بە کورتی باسی ئەو فەرهەنگە کوردییانە ئەکات ، کە لە پێش فەرهەنگەکەی ئەوەوە نووسراون . لێرەدا تەنـها باسی حەوت فەرهەنگی کردووە : (ئەحمـەدی خانی ، ئەحمـەدی ، یوسف ضیا پاشای خالیدی ، فەردیناند یوستی ، مێجـەر سۆن ، ڕابـەر ، مەردۆخ)[5] . بەڵام گەلێـك فەرهەنگی تر هەن ، وەك : (گەرزۆنی ، لێرخ ، فۆسـسوم ، یەگیزارۆف ، جاردین ... هتد)[6] و

---

(٤) هەمان سەرچاوە ، ل ١٦ .

(٥) ، (٦) لێکۆڵینەوە لەو فەرهەنگانە بە چەند وتارێکی تایبـەتی پێشکەش ئەکەین .

باسی ئەکردوون . دیارە ئـەم فەرهەنگانە بە دەست مامۆستا خاڵ نەگەیشتوون ، بەڵام فەرهەنگی « کۆلکەزێرینە »ی مامۆستا گیوی موکریانی ، کە ساڵی ١٩٥٥ دەرچووە ، لەو باوەڕەدام مامۆستا خاڵ لە یەکەم ڕۆژەوە چاوی پێ کەوتووە . لەبەر ئەوە ، کە هاتۆتە سەر باسی فەرهەنگە کوردییەکان ئەبوایە باسێکی « کۆلکەزێرینە »شی هـەر بکردایە . جگە لەوە لەگەڵ باوەڕی مامۆستا خاڵدا نیم کـە ئەڵێ : « نەوبەهارو ئەحمەدی و ڕابەر لە عەرەبییەوەن بۆ کوردی ، واتـە فەرهەنگی عەرەبین نەك کوردی »[٧] . ڕاستە ئەم فەرهەنگانە لـە عەرەبییەوەن بۆ کوردی ، بەڵام عەرەبیی ڕووت نین ، بەڵکو ساماتێکی ئێجگار گەورەن لە مێژووی فەرهەنگ نووسیی کوردی داو هەروەها بۆ نووسینی فەرهەنگی کـوردی ـ کـوردی لە بەشە کوردییەکانیان ئەتوانرێ کەلکی باش وەربگیرێ ... لەبەر ئەوەی تاکو ئێستا لـە فەرهەنگی کوردی کەم دواون ، ئەم باسەی مامۆستا خـاڵ کەڵك و سوود دەگەیەنێ .

نووسەر لە لاپەڕە (١٧ـ٢٦)دا چەند باسێکی کردووە ، وەك : پەیدابوونی وتەو زمان ؛ جیابوونەوەی زمان و وتەی زمان ؛ لق و پۆپی زمان ؛ کورد ؛ پێگەیشتنی زمانی کوردی ؛ جیابوونەوەی شـێوەی کوردی ؛ سنووری کوردستان ... ئەم باسانە زۆر پەیوەندییان لەگەڵ مەبەستی فەرهەنگ داناندا نییەو ئەتوانرێ بکرێن بە سێ بەشەوە ؛ کە بەستراون بە سێ لقی زانستی جیاوازەوە : ١ـ مێژوو ؛ ٢ـ جوگرافیا ؛ ٣ـ زمان بەگشتی . لەو باوەڕەدام ئەم باسانە کـە نزیکەی (١٠) لاپەڕەیان داگیرکردووە لەناو فەرهەنگەکـەدا نەبووایە باشتر بوو .

---

(٧) سەرچاوەی ناوبراو ، « فەرهەنگی خاڵ » ؛ بەرگی یەکەم ، ل ١٤ ـ ١٥ .

لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە ، کە ئەم باسانە ڕاست نین ، بەڵکو مەبەستم ئەوەیە ، بڵێم ئەتوانرا لە جێگایەکی‌تردا بڵاوبکرانایەوە ، نەوەك لێرەدا باری فەرهەنگەکە گران بکەن • لە سەرێکی‌کەوە لەو باوەڕەدام ، هۆی بڵاوکردنەوەی گەلێك باس لەناو فەرهەنگدا کــە پەیوەندییان کەمە لەگەڵ کاری فەرهەنگدا ئەم دوو هۆیەن : یەکەم ــ لەبەر ئەوەی لــە کــوردەواریدا مەودای بڵاوکردنەوە هــەردەم کــەم بووە ، بۆیە فەرهەنگ‌نووسەکانمان لە ڕێگای پێشەکی‌یەکەیانەوە هەوڵیانداوە لە زۆر شــت بدوێن • دووەم فەرهەنگ‌نووسەکانمان ویستوویانە زانین‌و تواناو ڕازی خۆیان بۆ گەلیان دەرخەن •

لــە لاپەڕە (۳۱ــ۳۸)دا بە کــورتی‌و ڕاست‌و جــوان چەند زانیارییەکی پێویستی لەبارەی ڕێزمانی کوردییەوە داوە ، کە بەتەواوی لەگــەڵ مەبەستی فەرهەنگەکەدا ئەگونجێ‌و بۆ گۆڕینی وشە بەپێی پێویست بەکارهێنەری فەرهەنگەکە ئەتوانێ سوودی لێ‌ببینێ • لــەم بەشەدا چەند کەم‌وکورتییەکی بچووك هەیە ، وەك ئەوەی لە لاپەڕە (۲۱ ــ ۳۱)دا باسی « پیتی کوردی‌و نووسینی کوردی »ی ئەکات‌و ئەمەی لە بەشی ڕێزمان جیاکردۆتەوە • بەڵام ئەبوایە ئەمەش هەر لەناو بەشی ڕێزمانەکەدا بووایە ، چونکە پێوەندیی ڕاستەوخۆی پێوە هەیە •• هەروەها چەند زاراوەیەکی داوە ، کە بە باوەڕی من زۆر لە جێگای خۆیاندا نین ، وەك بۆ جیاکردنەوەی پیتی (ر) ــ (ڕ) ، (ل) ــ (ڵ) هاتووە (ر)ی ناوناوە بچووك‌و (ڕ)ی ناوناوە گەورە • (ل)ی ناوناوە سووك‌و (ڵ)ی ناوناوە قەڵەو • هەرچەندە بچووك‌و گەورە تا ڕادەیەك ڕاستن ، بەڵام بە تەواوی ناگونجێن • خۆ سووك‌و قەڵەو هەر بە هیچ جۆرێك بە ڕاستی نازانم ، چونکە ئەم دوو وشەیە دوورن لە یەك ، بەڵام زۆر باش دەبوو ئەگەر مامۆســتا لاوازو قەڵەو ، یا لەڕو قەڵــەوی بەکاربهێنایە • هەروەها ئەتوانرێ لەرم‌و ڕەق بەکاربهێنرێ •

لـه لاپەڕە (٣٨ ـ ٣٩)دا ئەو نیشـانانە ئەدات ، کـە لەناو فەرھەنگەکەدا بەکاری ھێناوە . ئەو فەرھەنگانەی لە کوردستاندا تـا سالی ١٩٦٠ دەرچوون ئەم پێویستییەی تیایاندا باس نەکراوە ، تەنھـا مامۆستا خاڵ بۆ یەکەم جار ھەستی بەوە کردووەو بەمە کاری بەکارھێنانی فەرھەنگەکەی ئاسان کردووە .

بەگشتی ئەم فەرھەنگە لەسەر شێوەیەکی جوانو ڕاست دانراوە . گەلێك لەو گرانییو زەحمەتیو ناتەواوییانەی لەناو فەرھەنگەکانی پێش ئەودا ھەبوون ، مامۆستا خاڵ ئاسانی کردوونو پڕی کردوونەتەوە . دیـارە نووسەر خۆی زۆر لەگـــەڵ نووســـینی فەرھەنگەکەیدا خەریك کردووە . ھەروەھا بۆ کۆکردنەوەی وشـــەی کوردی زۆر گەڕاوەو خوێندنەوەی فەرھەنگەکەی ئەو ڕاستییە دەردەخاتو زوربەی وشەکانی زمانی کوردی بەرچاو ئەکەون .

بۆ لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەی مانای وشە ، نووسەر چـەند ڕێگایەکی ڕاستی زانستی گرتووە . بۆ ئەو وشانەی بتوانرێ بە یەك وشە مانای نیشان بدرێ ، نیشانی داوە . وەك (ئامشۆ) بەرامبـەری نووســیوێتی (ھاتوچۆ) ؛ بەرامبەر بە (ئاڵۆشـدار) نووسیوێتی (ئاڵۆشاوی) ... ھەروەھا کـە ھاتۆتە سەر وشەی (ھاتوچـۆ)و (ئاڵۆشاوی) بەجیا ڕاڤەی کردوون ، تەوەك یەکێك مانای ئەم وشانەش تێنەگات . وەك وتمان ئەمە ڕێگایەکی ڕاستە ، بەڵام ناتوانرێ لە ھەموو شوێنێکدا بەکاربھێنرێ . چونکە لە ھەندێ شوێندا ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی وشەیەك بە یەك وشە نادرێ ، وەك ئەبینین مامۆستا خاڵ بۆ مانای (ئازادخوا) وشەی (ئازادخواە)ی داوە . لەو باوەڕەدام ، ئەگەر یەکێك لە (ئازادخوا) تێنەگات ، ئەوە لە (ئازادخواە)یش تێناگات ، بەڵام مامۆســتا مانای ئـەم دوو وشـەیەی بە ئاڵۆزی نەھێشتۆتەوە ، ئەویش بەوەی کە تورە ھاتۆتە سەر وشەی (ئازادخواە)

ڕاڤەی کردووەو مانای کردۆتەوە • بەم جۆرە مانای ئەو دوو وشەیە ئاشکرابووە • لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ شوێنی کەمدا لەم بارەیەوە کەمو کـوڕی هەیە ، وەك ئەبینین بۆ مانای (ئاڤدیین) بەرامبـەری (تۆلەسەندن)ی داوەو کەچی وشـەی (تۆلەسەندن) بەجیا لـە فەرهەنگەکەدا نییە • بۆ (ئاگرپارێز) بەرامبەری (ئاگرپەرست)ی داوە ، بەلاّم بەجیا وشەی (ئاگرپەرست) لە فەرهەنگەکەدا نییە ••• هتد • جگە لەوە هەندێ لەو وشانەی ماناکانیانی بەیەك وشە کردۆتەوە ، زۆر باش ناگـونجێن • وەك بۆ دانی مانای (باڵگرتن) بەرامبـەری (فڕین)ی داوە • ڕاستە ئەم دوو وشەیە لەیەکەوە نزیکنو بۆ مانای یەکەمی ئەگونجێ ، بەلاّم بۆ مانای دووەمی ئەم وشەیە جیاوازی هەیە • جیاوازییەکەش ئەوەیە کە (فڕین) مانایەکی گشتی هەیە • مانای تەواوی (باڵگرتن) بۆ مانای دووەمی نەك (فڕین)ە بەگشتی ، بەڵکو (فێربوونی فڕین)ە وەك چوون تازە چۆلەکە یان کۆتر ••• (فێری فڕین ئەبن)و ئەڵێن : (باڵیانگرت) ••• بۆ مانای (بڕیار) بەرامبەری (پەیمان) نووسراوە • ئەم دوو وشەیە لە یەکەوە نزیکن ، بەلاّم مانایان تا ڕادەیەك جیاوازە • بۆ ڕوونکردنەوەی ئەمە ، نەوەك کـــە ئەزانین بە عەرەبی (بڕیار) ـ (قرار)ەو (پەیمان) ـ (وعد)ە ، بەڵکو ئەگەر لە دوو ڕستەی کوردیدا ئەم دوو وشەیە بەکاربێنین ، ئەبینین کە مانایان یەك نییە :

چاوەڕوانی پەیمانم •••

بڕیاری ژمارە یەك •••

••• هتـــد •

زۆر وشە هەن کە خاوەنی یەك مانان ، وەك (ئاڕوا ، ئارۆ ، ئەمڕۆ ، ئیمڕۆ ، ئیرۆ) • لێرەدا مامۆستا خاڵ زۆر چاكو کورت ئەم چەند وشە خـاوەن یەكمانایەی داوەو تەنهـا وشەی (ئیمـڕۆ)ی لەناویاندا

ڕاڤەکردووە ، لەبەر ئەوە ئەبوایە بەرامبەر بە هەریەکێك لەو وشـانە بنووسرێ (ئیمڕۆ) تا گەر یەکێـك لە (ئیمڕۆ)ش نەگات تەماشای (ئیمڕۆ) بەجیا بکات تا ئەوسا بە ڕاڤەکەیدا مانای بۆ ساغ‌ببێتەوە • مامۆستا تـا ڕادەیەك ئەمەی نەکردووە • ئەوەیە چـووە بەرامبەر بە (ئاڕوا ، ئارۆ) نووسیوێتی (ئەمڕۆ) ، ئەمەش بەکارهێنانی فەرهەنگەکە گران ئەکات ، بەلاّم بەرامبەر بە (ئیرۆ) نووسیوێتی (ئیمڕۆ)و لێرەدا هەڵەی نەکردووە ••• هتد •

جگە لەوەی هەندێ وشە هەیە ؛ کە زۆر بەباشی ئەتوانرێ بـە وشـەیەك مانای بدرێ ، کەچی نووسـەر هەرچەندە بە یـەك وشە مانای‌داوە ، بەلاّم بەبێ کەڵك لە چەند شوێنێکدا بە وشەی بەرامبەرەوە چووە وشەی (شـت)ی نووسـاندووە • وەك دەبینین بۆ مانـای (ئاخرەمین) نووسیوێتی (دواترین شت) • وابزانم زۆر بەباشی ئەتوانرا بنووسرێ (دواترین)و ئەو (شت)ە نەبێ • بۆ مانای (باش) بەرامبەری نووسیوێتی (شـتی چاك) • لێرەشدا باشتر بوو وشەی (شـتی) نەبوایە ، چونکە لەم نموونانەدا دیارە کە وشەی (شت) ، نەوەك باشتر مانا ناکاتەوە ، بەڵکو بەپێچەوانەشەوە سەر لە خوێنەر تێك‌ئەدا ، چونکە (دواترین شت) وا پیشان ئەدات کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێت ، بەلاّم (دواترین کەس)یش هەیەو ئەوسا خوێنەر وا تێ‌ئەگا کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێت‌و بەس • هەروەها جگە لە (شتی چاك) خـۆ (کەسی چاك)یش هەیە ••• بە تێکڕایی مامۆستا خاڵ ڕاڤەی وشەی زۆر باش کردووە • بۆ ڕاستیی ئەمە ڕاڤەی چەند وشەیەك نیشان ئەدەین :

(ئاواتە) خواردن‌و بردنی شتی مەردوم بە خۆڕایی •

(ئۆقرەگرتن) ئارام‌گرتن‌و داین‌بوون •

(ئەخترمە) وڵاخێکە لە جەنگا لە دوژمن گیرابێ •

(ئــارد) هاڕاوی دانەوێڵە .

... هتــد .

بەم نموونانەدا بۆمان دەرئەکەی کە نووسەر لە ڕاڤەکردنی وشەدا هونەرێکی زۆر بەرزی پیشــانداوەو خوێنەر ئەتوانێ بەئاسانی لــە مەبەستو واتای وشە تێبگات . بەڵام بەداخەوە لە هەندێ شوێندا نووسەر بە جۆرێك وشە ڕاڤە ئەکات ، کە تێگەیشتن لێیێ ئالۆزە[8] یان باش مانای وشەکەی بۆ دەرناکەوێ . وەك :

(ئاسمان) لای هەرە ژووروی سەرت .

بۆ ڕاڤەی وشەی (ئاسمان) مامۆستا زۆر وشەی ئاسانی باشی بەکارهێناوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا مانای (ئاسمان) بەم ڕاڤــەیە هیچ ئاشکرانەبووە . جگە لەوەش خۆ گەر مەردوم لە ژووردا بێت ، ئەوە لای هەرە ژووروی سەری بنمیچە ...

(ئیمڕۆ) ئەو ڕۆژەیە کە تۆی تیایت .

بــەم ڕاڤەیە باش مانای وشەی (ئیمڕۆ) نەکراوەتەوە ، چونکە ئــەم ڕاڤەیە جگە لــە مانای ســەرەکی بە مانای (ئەم دەمە ، ئــەم چەرخە ...)یش دێت .

(ئاواتەچی) کەسێکە کە شتی مەردوم بخوا یا بیبا بە ئاواتە .

وەك لەسەرەوە وتمان ، ڕاڤەی وشەی (ئاواتە)ی باش کردووە ، بەڵام ڕاڤەی وشەی (ئاواتەچی) ئەو ناتەواوییەی هەیە ، کە نووسەر لە کۆتایی ڕاڤەکەدا چووە وشەی (ئاواتە)ی بەکارهێناوە . باشتر

---

(8) ئەگەر ڕاڤەکان بۆ زۆر کەس ئالۆز نەبن ، مانای ئەوە نییــە ڕاڤەکان ئاسانن ، بەڵکو نەبێ ئەوە لەبیر نەکەین کە فەرهەنگ بۆ هەموانە .

وابوو (خـــۆڕایی) بەکاربهێنێ ، چونکە ئەگەر یەکێك لـــە وشەی (ئاواتەچی) نەگات ، ئەوە دوور نییە لە (ئاواتە)یش تێنەگات .

(ئاسان) کاری سووکی بێ گیروگرفت .

هیچ مەرج نییە کە کاری ئاسانو سووك بێ گیروگرفت بێت .
زۆر ڕێ ئەکەوێ کارێك سووکە ، بەڵام گیروگرفتی زۆرە .

(ئاوەڵزاوا) مێردی خوشکی ژن .

گەر یەکێك مانای ئەم وشەیە نەزانێ ، ئەوە بە ڕاڤەکەیدا هیچی بۆ ڕوون نابێتەوە .

جگە لەوەی کە ڕاڤەی هەندێك وشە ئاڵۆزن یا نارێکن و کەمێ هەڵەیان تیادایەو کەموکوڕی‌یەکیش هەیە لەوەی کە ئەبوو زوربەی وشەکان بخرانایە ناو ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە تا مانای وشەکان باشتر ئاشکرا ببوونایەو خوێنەر لەو ڕێگایەوە بیزانیایە چۆن ئـــەو وشانە لە ڕستەدا بەکارئەهێنرێن وەك بۆ وشەی (ئاسمان) ئەتوانرا بنووسرێ (بە ئاســـمانەوە ئەســـتێرەم دیوە ...) . بۆ (ئیمـــڕۆ) بنووسرێ (ئیمڕۆ یەکەم ڕۆژی هاوینە ...) ... هتد .

لێرەدا دیارە کە چۆن لە ڕستەدا مانای وشە ڕوونئەبێتەوە و چۆن ڕستە بەکارهێنانی وشە پیشانئەدا ... لەم ڕووەوە مامۆستا خاڵ بە تەواوێ ئەم ڕێبازەی نەگرتووە . ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کـــە نووسەر یەکجار دوورە لەم جۆرە شێوازەوە ، بەڵکو لە هەندێ شوێندا ئـــەم ڕێگایەی گرتووە ، بەڵام بۆ بەشێکی ئێجگار کەم لە وشەکان . وەك :

(ئاخری) نەم ئەویست بچم بەڵام ئاخریی هەر چووم .

(بیرەوەری) بە بیرەوەری من بەفری وەك ئەمساڵ نەباریوە .

بێ‌گومان پێویست ناکات هەموو وشەیەك بخرێتە ناو ڕستەوە ، چونکە زۆر وشە هەن کە ئاسانن‌و زۆر بەسەر زاری مەردومەوەن ، یاخود کردنەوەی مانایان ئاسانەو بەبێ ڕستە ئاشکرایە .

لە هەموو زمانێکدا وشە هەن کە تەنها یەك مانایان هەیەو وشەش هەن کە مانایان زۆرە . هەروەها لە زمانی کوردی‌دا ، وەك : (شمو ، ئاشەوان ، دراوسێ ، ئەژنۆ ... هتد) ئەبینین ئەم وشانە یەك مانایان هەیە . بەڵام وشە هەن ، کە پتر لە یەك مانایان هەیەو ئەو مانایانەش لە یەك نزیکن . وەك : (بەردانەوە ، با ، بازاڕی ، بانگ ... هتد) . ئەگەر تەماشای « فەرهەنگی خاڵ » بکەین ، ئەبینین ڕاڤەی هەموو ماناکانی ئەم وشانە هەن ، بەڵام ئەوەی ناتەواوی بێ لــەم بەشەدا ، ئەوەیە کە مامۆستا ئەم مانایانەی بە خاڵێك لێك‌جیاکردۆتەوە . وا بۆ نموونە وشەی (بەردانەوە) پیشان ئەدەم ، کە چۆنە لە فەرهەنگەکەدا :

(بەردانەوە) بەردانی ئاوی گــیراو . فڕێدانی شــتێك لــە بەرزی‌یەوە .

لێرەدا باش ئاشکرایە ، کە وشەی (بەردانەوە) دوو مانای هەیەو هەردوو ماناکە لێك نزیکن‌و نووسەر ڕاڤەی هەردوو ماناکەی کردووە . هەرچەندە مامۆستا لە پێشەکیدا لە لاپەڕە (٣٨ ـــ ٣٩)دا باسی کردووە گەر لە ناوەندی ڕاڤەکاندا (.) دانرا ئەوە مەبەستێکی‌ترە ، بەڵام باشتر بوو مەبەستەکان بە ژمارە ١ ، ٢ ، ٣ ... جیابکرانایەوە . ئەمە بۆ ئەوەی خوێنەر زوو هەست بەو جیاوازی‌یە بکات ، چونکە دوور نییە زۆر کەس فەرهەنگەکە بەکاربهێنن‌و پێشەکی‌یەکەیان نەخوێندبێتەوە . هەروەها ئەم ڕێگایەش ئەو ڕێگایەیە کە فەرهەنگ‌نووسەکانی هەموو وڵاتە پێشکەوتووەکان لەسەری ئەڕۆن . لەگەڵ ئەوەشدا مامۆستا لە چەند شوێنێکدا بەم جۆرەی کــە من نیشانم‌داوە هەر بەو جــۆرە

کردوویەتی • وەك چۆن بۆ وشەی (بۆ) جوان ماناکانی دابەش‌کردووە بەسەر یانزە بەشداو تێکەڵاوی نەکردووە •

ڕاڤەی هەردوو ماناکەی وشەی (بەردانەوە) کـە لەسەرەوە پیشانم دا چۆن لە « فەرهەنگی خاڵ »دا بە (•) جیاکراوەتەوە ، باشتر وا بوو لەسەر ئەو شێوەیەی خوارەوە بوایە :

(بەردانەوە) ١ـ بەردانی ئاوی گیراو ؛ ٢ـ فڕێدانی شـتێك لـە بەرزی‌یەوە •

چۆن وشە هەن خاوەنی چەند مانایەکی نزیکن ، هەروەها وشەش هەن ، کە خاوەنی چەند مانایەکی دوورو جیاوازن • وەك :

(ئازار) ئێشی ئەندام • مانگی مارت کە سی‌و یەك ڕۆژە •

(باقە) چەپکێك لـە گیا یا لـە گوڵ • دەنگێکە وەك دەنگی بزنو ڕێوی •

(بـاو) دەستوور : فیسار شت بووە بە باو • باوك • زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا : ئەم کۆمەڵە گەنمە باوی هەیە بەسەر ئـەو کۆمەڵەدا ، یا نەریمان لە زیرەکی‌دا (باو)ی بەسەر سالاردا هەیە ، واتە لـەو زیاترە •

••• هتـد •

وەك ئەبینین ، ڕاڤەی ئەو وشانەی کە مانایان جیاوازنو لـەیەك دوورن ، دیسان هەر بە نیشانەی (•) لە یەکتر جیاکراونەتەوە • ئەگەر بۆ ئەو وشانەی چەند مانایەکیان هەیەو ماناکانیان لەیەك نزیکن ، ئەم نیشانەیە باش نەگونجێ ، ئەوە بۆ ئەو وشانەی چەند مانایەکیان هەیەو ماناکانیان لەیەك دوورن ، بە هیـچ جۆرێك ناگـونجێ ، چونکە ئەم کۆمەڵە وشانە تەنها ئەوەیە کـە بە نووسینو خوێندنەوە لـە یەکەوە

نزیکن ، ئەگینا بە ماناو پەیدابوونیان جیاوازی زۆرە لە نێوانیاندا • وەك (ئازار) ــ ئێشی ئەندام ، کە وشەیەکی کوردی‌یە زۆر دوورە لە (ئازار) ــ مانگی مارت ، کە وشەیەکی کوردی نییەو لە پەیدابوونو دروستبووندا سەرچاوەیەکی کەی هەیە • یاخود وشەی (بــاو) ــ ئەبینین کە سێ مانای جیاوازی هەیەو هیچیان لەیەك ناچن‌و دوورن لە یەکتر • هەر سێ وشەکە کوردین ، بەلام پەیدابوون‌و دروستبوونیان لە ڕێگای جیاوازەوە هاتووە • بۆ ئەم جۆرە وشانە ئەبوایە وەك لای خوارەوە چۆن پیشانی ئەدەم وەها جیابکراتایەوە :

(ئازار)[1] ئێشی ئەندام •
(ئازار)[2] مانگی مارت •••

(باقــە)[1] چەپکێك لە گیا یا لە گوڵ •
(باقــە)[2] دەنگێکە وەك دەنگی بزن‌و ڕێوی •

(بــاو)[1] دەستوور : فلان شت بووە بە باو •
(بــاو)[2] باوك •
(بــاو)[3] زیادەی شتێك بەسەر شتێکی‌تردا •••

مەرج نییە وەك من لە سەرەوە چۆنم پیشان‌داوە ئەبێ هەر وا بێت ، بەڵکو شێوەی کەش هەیە • وەك بۆ ئەو وشانەی کە ماناکانیان لەیەك نزیکن لە باتی ۱ ، ۲ ، ••• ئەتوانرێ أ ، ب ، ج ••• دابنرێ • بۆ ئەو وشانەی کە ماناکانیان لەیەك دوورن لەجیاتی ۱ ، ۲ ، ۳ ••• لەبەژدەمی وشەکاندا ئەتوانرێ I ، II ، III ••• دابنرێ • بــۆ کۆمەڵی یەکەمیان ئەبێ هەموو ماناکان یەك لە دوای یەك بنووسرێن‌و چ بە ژمارە ، چ بە پیت جیابکرێنەوە • بۆ کۆمەڵی دووەمیان ئەبێ چەند مانای جیاوازی هەیە ، ئەوەندە جار ئەو وشەیە سەرلەنوێ لــە سەری دێڕ بنووسرێتەوەو وەك وشەیەکی نوێ مامەڵەی لەگەڵ بکرێ •

هەرچەندە چەند ناتەواوی و کەم و کورتییەکی کەم لە « فەرهەنگی خـاڵ »دا هەیە ، بەڵام ئەو ناتەواوییانە بە جۆرێك نین کە لـە نرخی فەرهەنگەکە کەم بکەنەوە • بەگشتی « فەرهەنگی خاڵ » فەرهەنگێکی سەرکەوتووەو کارێکی گەورەو گرنگ و پێویستە ، بەرهەمی ڕەنجی چەند ساڵەی مامۆستا خاڵە لە نواندنی هونەرێکی بەرز لە دانانی یەکەم فەرهەنگ لە کوردییەوە بۆ کوردی • ئـەم فەرهەنگە گەنجینەیەکی فراوانی زمانەکەمانە •

چ لەبارەی نووسینی فەرهەنگەوە یا لـە بارەی بەکارهێنـانو سوودلێبینینەوە ، چ لەبارەی زانستی فەرهەنگ نووسیی کوردییەوە یا لە مێژووی فەرهەنگ نووسیی کوردیدا ، ئـەم فەرهەنگە دەورێکی گەورەی بینیوەو ئەبینێ • ئـەم فەرهەنگە سەرچاوەیەکی ئێجـگار گـەورەیە بۆ نووسینی گەلێـك فەرهەنگی هەمەچەشنە ، وەك لـە کوردییەوە بۆ زمانێکی بێگانە یان بەپێچەوانەوە لە زمانێکی بێگانەوە بۆ کوردی ••• هتـد •

ئیتر سوپاس ، هەزاران سوپاس بۆ مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ کە ئاواتی چەند ساڵەی گەلی کوردمانی هێنایە دی(*) •

(*) ئەم وتارە لە ژمارە (١٩)و (٢٠)و(٢١)و (٢٢)ی سـاڵی ١٩٧١ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا بلاوکراوەتەوە •

چەند ڕوونکردنەوەو بەڵگەو تێبینییەکی نوێ دەربارەی « فەرهەنگی خاڵ »

مەبەستی ئەم وتارە گەیشتنە ئەنجامە لە لێکۆڵینەوەی « فەرهەنگی خاڵ »دا لە ڕێگای خزمەتکردنی زمانی کوردیدا بەگشتیو کاری فەرهەنگنووسیی کوردیدا بەتایبەتی .

لە ژمارە (١٩ ، ٢٠ ، ٢١ ، ٢٢)ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا دەربارەی « فەرهەنگی خاڵ » زنجیرەیەك وتارم بڵاوکردەوە ، کە بریتی بوو لە سەرنجێکی سەرپێیی‌و لێکۆڵینەوەیەکی کورت لە فەرهەنگی ناوبراو .

ماوەیەك لەمەوبەر نووسەری ئەم فەرهەنگە ـ مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ ـ لەژێر ناوی « وەرامی ڕەخنەگر لەسەر فەرهەنگی خاڵ »دا[1] دەربارەی وتارەکەی من بیروباوەڕی خۆی دەربڕیبوو . هەرچەندە وەرامەکانی بیروڕای منیان نەگۆڕی ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ڕێزی بیروباوەڕی مامۆستا خاڵ دەگرم‌و سوپاسی دەکەم‌و بەتایبەتی جێگای شانازییە ، کە مامۆستا هێندە باوەڕی بە لاوانی خوێندەواری کورد هەیە .

---

(١) بڕوانە : ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧١ ، ژ ٣٥ ، ل ٦ ، ژ ٣٦ ، ل ٦ ـ ٧ .

ئەوەی ڕایکێشام بۆ ئەوەی جارێکی‌تر بکەومە لێکـۆڵینەوەو ڕوونکرنەوەی ئەو تێبینی‌و سەرنجانەی دەربارەی « فەرهەنگی خاڵ » هەمە ، ئەوە نییە ، کە باوەڕم لەگەڵ وەڵامەکانی مامۆستادا ناگونجێ ، یاخود هەر بمەوێ وەڵامی بدەمەوە ... نەخێر ، بەڵکو لەوە گەلێك بەرزترەو هەستێکی گەلێك پاکم هەیە . هەست بە دواکەوتوویی کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردی دەکەم‌و وەك کوردێکی دڵسۆز ئەمـەوێ ئەرکی سەرشانم بەجێ‌بهێنم . ئەویش بەوەی لە ڕێگای زمانەوانییەوە ئەوەی لە توانامدا هەیە بینووسم بۆ گشت خوێندەوارانی کورد ، نەك تەنها بۆ مامۆستا خاڵ ، چونکە ئەگەر تەنها بۆ مامۆستا خاڵ بوایە ، ئەوە بە نامە بیروڕای خۆمم بۆ ئەنووسی .

بۆ پێشخستنی ئەم زانســـتە وا جارێکی‌تر لەســـەر بنچینەی وەڵامەکانی مامۆستا خاڵ‌و ڕوونکردنەوەو بەڵگەو تێبینی نوێ ئەکەومە شی‌کردنەوەی « فەرهەنگی خاڵ » . تا ئەگەر گیروگرفتێـك هەبێت چارەسەر بکرێ‌و ئەگەر ئاڵۆزی‌یەك هەبێ خاوبکرێتەوە .

مامۆستا خاڵ بەر لەوەی بێتە سەر وەڵامدانەوە ، ئەڵێ : « کاك ئەوڕەحمان بەناوی ڕەخنەوە هێندێ شتی پێش‌چاو خستووە ، لـــە فەرهەنگەکەدا . هەرچەندە شتەکان گرنگ نین ... »[2] . بێ‌گومان منیش بە هەموو بیروباوەڕمەوە لەگـەڵ مامۆسـتادام‌و ئەو چـەند کەم‌وکوڕی‌یەی خستوومەتە پێش‌چاو گرنگ نین‌و لە نرخی فەرهەنگەکە کەم ناکەنەوە ، بەڵام خۆ من وەنەبێ پاش وەڵامەکەی مامۆستا هاتبمە سەر ئەم باوەڕە ، بەڵکو لـە وتارەکەمدا لـە چەند شوێنێکدا ئەمەم دووپات‌کردۆتەوە . یەکێـك لەو شوێنانە ئەوەیە ، کـە لـە کۆتایی وتارەکەمدا نووسیومە : « هەرچەندە چەند ناتەواوی‌و کەم‌وکورتییەکی

(٢) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٥ ، ل ٦ .

کەم لە (فەرھەنگی خاڵ)دا ھەیە ؛ بەڵام ئەو ناتەواوییانە بە جۆرێك نین کە لە نرخی فەرھەنگەکە کەم بکەنەوە • بەگشتی (فەرھەنگی خاڵ) فەرھەنگێکی سەر کەوتووەو کارێکی گەورەو گرنگو پێویستە »[٣] •

لە وتارەکەمدا وتوومە : ئەو چەند باسەی لە سەرەتای (فەرھەنگی خاڵ)دا نووسراون ، وەك : جیابوونەوەی زمان ؛ زمانو وتەی گەلان ••• کورد ••• سنووری کوردستان ••• زۆر پەیوەندییان لەگەڵ فەرھەنگدا نییەو لەناو فەرھەنگەکەدا نەبوونایە باشتر بوو •••

بەڵام مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « ئەم باسانە ھەموو دەستو پێوەند عەلاقەمەندی فەرھەنگنو ھەر یەکێکیان کلاورۆژنەیەکە بۆ خوێندەوارانی بەڕێز ••• »[٤] • ھەرچەندە چەند بەڵگەو ڕوونکردنەوەیەك ھەیە بۆ نیشاندانی ئەوەی ، کە پێویست ناکا بەم جۆرە باسانە باری فەرھەنگ گران بکرێ ، بەڵام من لێرەدا درێژەی پێنادەمو تەنھا ئەوە ئەڵێم کە مامۆستا خاڵ ھەر خۆشی نووسیوێتی : « تێناگەم ڕەخنەگر پەیوەندی بەلاوە چییە »[٥] • جا منیش تێناگەم چۆن شتی بەلا پەیوەندی ھەیە بە فەرھەنگەوەو چۆن کلاورۆژنەیە ؟••

من لە وتارەکەمدا نووسیومە : (ئاڤدبین) بە (تۆلەسەندن) ڕاڤەکراوە ، کەچی (تۆلەسەندن) بەجیا لە فەرھەنگەکەدا نییە • ھەروەھا (ئاگرپارێز) بە (ئاگرپەرست) ڕاڤەکراوە ، بەڵام وشەی (ئاگرپەرست) بەجیا لە فەرھەنگەکەدا نییە ••

وەڵامی مامۆستا خاڵ ئەمەیە : « چونکە (تۆلەسەندن)و (ئاگرپەرست) وشە نین تا ڕاڤەبکرێن ، بەڵکو ڕستە (جملە)ن ؛ وە

---

(٣) ھەمان سەرچاوە ، ژ ٢٢ ، ل ٦ •

(٤) ھەمان سەرچاوە ، ژ ٣٥ ، ل ٦ •

(٥) ھەمان سەرچاوە ، ژ ٣٥ ، ل ٦ •

(تۆلە)و (سەندن)و (ئاگر)و (پەرستن) هەر یەکە جیاجیا لە شوێنی خۆیاندا ڕاڤەکراون »[٦] •

بێشك لە هەموان ئاشکرایە ، کە (تۆلەسەندن)و (ئاگرپەرست) وشەن ، نەك ڕستە ، وەك مامۆستا خاڵ ناوی ناون • ئەمانە وشەی (مرکب)ن‌و لە زمانی کوردیدا ئێجگار زۆرن • هەروەها ئەمە یەکێکە لەخاسیەتەکانی زمانی کوردی • وا بزانم پێویست بە ڕوونکردنەوە ناکات ، کە هەر یەك لەم دوو وشەیەی ناومان بردن چۆن دروستبوون ، چونکە شێوەی دروستبوونیان جوان دیارە •

مامۆستا خاڵ ئەو دوو وشە (مرکب)ەی ناوناوە ڕستەو بەپێویستی نازانێ بکەونە ناو فەرهەنگەکەوەو بەجیا ڕاڤەبکرێن • بەڵام سەیر ئەوەیە ، کە لە گشت لاپەڕەیەکی فەرهەنگەکەدا وشەی (مرکب) دەبینرێ • لە زۆرلاپەڕەدا نەك هەر دەبینرێ ، بەڵکو ئێجگار زۆریشە • بۆ نموونە ، ئەگەر تەماشای لاپەڕە (١٢)ی بەرگی دووەمی فەرهەنگەکە بکەین ، دەبینین هەر (٢٩) وشەی ئەو لاپەڕەیە (مرکب)ن • ئەگەر وابێ تێناگەم بۆچ فەرهەنگەکەی پڕە لەو وشە (مرکب)انەی ، کە ئەو بە (جملە)یان دائەنێ ؟

لە فەرهەنگەکەدا وشەی (خواپەرست) هەیەو ڕاڤەکراوە ، کەچی وشەی (ئاگرپەرست) نییە • بەمەدا دەرئەکەوێ کە مامۆستا خاڵ (ئاگرپەرست) بە ڕستە دائەنێ‌و (خواپەرست) بە وشە • جا لە مامۆستا دەپرسم لە چۆنیەتی دروستبووندا (نەك مانادا) جیاوازی لە نێوان (ئاگرپەرست)و (خواپەرست)دا چییە ؟•

یاخود (تاوسەندن ، جۆشسەندن •••) لە فەرهەنگەکەدا هەیە ، کەچی (تۆلەسەندن) نییە • خۆ ئەم وشانەش لە چۆنیەتی دروستبووندا

(٦) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٥ ، ل ٦ •

وەك يەكن‌و بۆچ ئەوەی پەڕێنراوە ناوبنرێ ڕستەو ئەوەی نووسراوە ناوبنرێ وشە • نازانم مامۆستا خاڵ ڕستە بەچی تێدەگات ؟•

هەروەها ئەم وشـــانە : (چاوپۆشین ، چاوپیاخشـــاندن ، چاولێقوچاندن ، چوارچاوکردن ، چوارچاوبوون •••)و گەلێکی‌تر ، کە وشەی (مرکب)ن لەناو فەرهەنگەکـەدا هەن‌و ڕاڤەش کراون • هەندێ لەم وشانە نەك لە دوو وشە پێك‌هاتوون ، بەڵکو لە سێ وشەش پێکهاتوون • ئەگەر مامۆستا خاڵ ئەو وشە (مرکب)انەی لە دوو وشە پێکهاتوون ناوبنێ ڕستە ، ئەی ئەبێ ئەو وشە (مرکب)انەی لە سێ وشە پێکهاتوون چۆن ناوبنێ ؟•

لە سەرەوە ڕوونمان‌کردەوە ، کە ڕاست نییە بەو جـۆرە وشانە بوترێ ڕســـتە ، چونکە ئەوانە وشـــەی (مرکب)ن • هەروەها ڕوونمان‌کردەوە ، کە وشەی (مرکب) پێویستە لە فەرهەنگدا بنووسرێ‌و ڕاڤەبکرێ • بێ‌گومان « فەرهەنگی خاڵ » پڕە لە وشەی (مرکب)و وا پێویستە ، بەڵام چەند وشەیەك پەڕێنراوە • ئەویش بە گـــوێرەی وەڵامەکـــەی دانەر وا دەردەکەوێ ، ئەو چەند وشـــەیە بە ڕستە تێ‌گەیشتووە بۆیە پەڕاندوویەتی •

ڕەخنەم لەوە گرتبوو ، کە مامۆستا خاڵ لە ڕاڤەی (ئـــارۆ)و (ئارۆ)دا ئەڵێ (ئەمڕۆ) ، لە ڕاڤەی (ئەمڕۆ)شدا ئەڵێ (ئیمڕۆ) ، ئنجا (ئیمڕۆ) بە درێژی ڕاڤەدەکا ••• ئەگەر یەکسەر هەموو ئـــەو وشانەی بە (ئیمڕۆ) ڕاڤەبکردایەو لەپاشا (ئیمڕۆ)شی بە تەواوی ڕاڤەبکردایە ، باشتربوو ••• بەڵام مامۆستا خاڵ لە وەڵامدا ئەڵێ : بەو شێوەیە کردویەتی بۆ ئەوەی خوێندەوار بە شوێن هەموو وشـــەکاندا بگەڕێ ••• بە باوەڕی من ئەمە ڕێـــگا درێژ ئەکاتەوەو تـــا ڕادەیەك بەکارهێنانی فەرهەنگەکە گران ئەکات • هەروەها ئەمە پێویست ناکات ،

چونکە بۆ ئەو مەبەستەی مامۆستا خاڵ فەرهەنگی تایبەتی هەیە کە پێی دەڵێن : (Dictionary of Synonyms) • جگە لەوە ،ئەگەر چاوێك بە « فەرهەنگی خاڵ »دا بخشێنین ، دەبینین مامۆستا خۆشی لە زوربەی شوێندا بەو جۆرە کردوویەتی کە من وتوومە • ئەمەش بەڵگەیەکی ترە بۆ ئەوەی ، ئەو ڕێگایەی من ناوم هێناوە ڕاستترە • ئیتر تێناگـەم بۆچی مامۆستا خاڵ وا ئەڵێ ؟•

نووسیبووم : نووسەر « لە چەند شوێنێکدا بە وشەی بەرامبەرەوە چووە وشەی (شت)ی نووساندووە • وەك دەبینین بۆ مانای (ئاخرەمین) نووسیوێتی (دواترین شت) • وابزانم زۆر بە باشی ئەتوانرا بنووسرێ (دواترین)و ئەو (شـــت)ە نەبێ • بۆ مانای (باش) بەرامبـەری نووسیوێتی (شتی چاك) • لێرەشدا باشتربوو وشەی (شتی) نەبوایە ، چونکە لەم نموونانەدا دیارە کە وشەی (شـت) ، نەوەك باشتر مانا ناکەنەوە ؛ بەڵکو بەپێچەوانەشەوە سەر لە خوێنەر تێك‌ئەدا ، چونکە (دواترین شت) وا پیشـــانئەدات کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێت ؛ بەڵام (دواترین کەس)یش هەیەو ئەوسا خوێنەر واتێئەگا کە (دواترین) هەر بۆ (شت) ئەبێت‌و بەس • هەروەها جگە لە (شتی چاك) خۆ (کەسی چاك)یش هەیە ••• »[٧] •

وەڵامی مامۆستا خاڵ ئەمەیە : « بۆ زیادە ڕوونکردنەوە ئـەو (شت)ەی لێ‌زیادکراوە »[٨] ••• « هەرچی هەبێ لـە بوونەوەردا هەمـوو شتن ، بە ئادەمیی‌و گیانلەبەرو گـژوگیاو دارو درەخـت‌و کۆچك‌و بەردەوە »[٩] •

---

(٧) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ •

(٨) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ •

(٩) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ •

بێشك لەگەڵ باوەڕی مامۆستا خاڵ نیم کە ئەڵێ : « بۆ زیادە ڕوونکردنەوە ئەو (شت)ەی لێ زیادکراوە » • دووبارەی ئەکەمەوە ، کە بێ ئەو (شت)ە باشتربوو : یەك ــ لەبەر بوونی جیاوازی لە بەکارهێنان‌و مانای (شت)و (کەس)دا ؛ دوو ــ چونکە ، ئەگەر بەرامبەر وشەی (باش) بنووسرێ (چاك) ؛ ئەوە مەبەست ئەوەیە ؛ کە ئەو دوو وشەیە یەك مانایان هەیە یاخود مانایان لەیەکەوە نزیکە • هەروەها ئەمە بە خوێنەر ئەڵێ گەر لە وشەی (چاك)یش تێنەگەی یان ئەگەر ئەتەوێ زیاتر بۆت ڕوونببێتەوە ، ئەوە بڕوانە ڕاقەی وشەی (چاك) ، کە لە شوێنی خۆیدا ڕاقەکراوە • ئیتر ئەو وشەی (شت)ە بۆ بێکەڵك بنووسرێ •

هەروەها مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « هەرچی ببێ لە بوونەوەرا هەموو شتێ ؛ بە ئادەمیی‌و گیانلەبەرو گژوگیاو دارو درەخت‌و کۆچك‌و بەردەوە ••• » • بێگومان وایە ، بەڵام مامۆستا خاڵ ئەوەی لەبیرکردووە کە لە بەکارهێنان‌و ماناو دەستووری زماندا وا نییەو جیاوازی هەیە • بۆ پێسەلماندنی ئەو جیاوازییە دوور ناڕۆم‌و ناکەومە لێکۆڵینەوە ، بەڵکو تەنها ڕاقەی چەند وشەیەك نیشان ئەدەم کە لە « فەرهەنگی خاڵ »دا نووسراوە • ئەو ڕاقانە ، کە مامۆستا خاڵ خۆی کردوونی نیشانی ئەو جیاوازییە ئەدەن ، کە لە وەڵامەکەیدا ددانی پێدانانێ •

دانەر وشەی (چکاندن)ی بەم جۆرە ڕاقەکردووە :

(چکاندن) ڕواندنی شت •••

ئاشکرایە ، کە گیانلەبەر ناڕوێنرێ ، واتە لێرەدا (شت) بۆ مانای (کەس) ناتوانرێ بەکاربهێنرێ • جگە لە گیانلەبەر ، بەردو •••یش ناڕوێنرێ • جا ئەگەر نووسەر بۆ ڕوونکردنەوە وشەی (شت)ی

لەگەڵ (ڕواندن)دا داناوە ، ئەوە ئەو ڕوونکردنەوەیە سەر لە خوێنەر تێكئەدا • ئەگەر مەبەست ڕوونکردنەوە بوایە ، ئەوە لەجیاتی (ڕواندنی شت) باشتر وابوو بنووسرێ (ڕواندنی دارو درەختو •••) •

وشەی (چۆپیکێش)ی بەم جۆرە ڕاڤەکردووە :
(چۆپیکێش) کەسێکە کە سەرچۆپی بکێشێ •

ئەگەر (کەس) بە هەموو مانایەك (شت) بێت ، ئەی بۆچی نووسەر لەجیاتی (کەسێکە) نەینووسیوە (شتێکە) • نەینووسیوە ، چونکە (کەس) سەرچۆپی ئەکێشێ ، نەك (شت) •

وشەی (خاوکردنەوە)ی بەم جۆرە ڕاڤەکردووە :
(خاوکردنەوە) ••• بریتی‌یە لە خاوکردنەوەی یەکێك لە شتێك •

لە مامۆستا ئەپرسم : ئەگەر جیاوازی نییە ، بۆچی نەینووسیوە (بریتی‌یە لە خاوکردنەوەی شتێك لە شتێك ؟) • بێگومان ناتوانرێ وا بووترێ ، چونکە جیاوازی هەیەو مانای ڕستەکە تێكئەداتو ئەیگۆڕێ •

لە ڕاڤەی وشەی (خواناس)دا ئەڵێ : « کەسێکە خوا باش بناسێو لە فەرمانی دەرنەچێ » • ئەگەر لێرەدا وشەی (کەسێکە) بکرێ بە (شتێکە) ، ئەوە ڕاڤەکە ئاڵۆز ئەبێ • جا ئەمە نیشانی جیاوازی ئەدات لەنێوان (شت)و (کەس)داو مامۆستاش لێرەدا هەستی پێکردووەو بۆیە وای نووسیوە •

لەم جۆرە نموونانە هەر لە « فەرهەنگی خاڵ »ەوە دەتوانرێ بە سەدان بهێنرێتەوە • بەڵام لەو باوەڕەدام ، کە بەو چەند نموونەیەی سەرەوەدا دەرکەوت هەرچەندە گیانلەبەریش (شت) بێ ، بەڵام لە بەکارهێنانو ماناو دەستووری زماندا جیاوازی لە نێوان (شت)و (کەس)دا هەیە •

وا دیاره مامۆستا خاڵ ڕەخنەو ڕوونکردنەوەکی منی بەدڵ نیەو بۆیە بەم بۆنەیەوە نووسیویتی : « ڕەخنەگر هەر بەمە وازی نەهێناوە ، بەڵکـو پێشی لێهەڵبڕیوەو ئەڵێ : باشتر وابوو کـە ئەو وشـەی (شت)ە نەبوایە ... »[10] .

ڕەخنـە زۆرانبازیو قسەفڕێدان نییە . من زۆرم لـە کەس نەکردووەو پێشم لێهەڵنەبڕیوە ، بەڵکو بیروڕای خۆمم دەربڕیوە . نازانم چۆن مامۆستا خـاڵ دەربڕینی بیروباوەڕ بە وازنەهێنـانو پێلێهەڵبڕین دائەنێ ؟. من لە وتارەکەمدا پتر باسی باشیی « فەرهەنگی خاڵ »م کردووە ، وەك لە ناتەواوی . ئەویش تەنها لەبەر ئەوەی ڕووە باشەکەی هێندە بەرخە ، کەموکوڕی شاردۆتەوە . جا دوور نیە بە ڕێکەوت یەکێك ڕووە باشەکەی نەبینێو بلێ : ڕەخنەگر بە خۆڕایی هێندە بە شانوبالی فەرهەنگەکەدا هاتووە . بێگومان نە ئەم باوەڕەو نە ئەو باوەڕەی مامۆستا خـاڵ لە واقیعەوە نزیك نین ، چـونکە من کۆلیومەتەوە ، نەوەك بە خۆڕایی بە شانوباڵدا هەڵمدابێ یان بە خۆڕاییو زۆرداری هێرشم بردبێ . ئەگەر مامۆستا خاڵ بەوردی بە وتارەکەمدا بگەڕێ یەك وشەی ڕەق چییە تێیدا نادۆزێتەوە . جا لەو باوەڕەدام ، ئەو جۆرە وشانە تەنها لە نرخی نووسین کەمئەکەنەوە .

من ڕەخنەم گرتبوو لە ڕاڤەی (ئاسمان) کە نووسراوە (لای هەرە ژووروی سەرت) ، چونکە مانای (ئاسمان) بەم ڕاڤەیە باش ئاشکرا نەبووەو ئەگەر مەردوم لە ژوورابێ ، ئەوە لای هەرە ژووروی سەری بنمیچە . بەڵام مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « بنمیچ لای هەرە ژوورو نییە ، بەڵکو لای ژووروی سەرە . لای هەرە ژوورو هەورو ڕۆژو مانگو ئەستێرەن ... »[11] و بۆ نیشاندانی ئەمە دوو ئایەتی هێناوەتەوە .

---

(10) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ .
(11) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٦ .

من لێرەدا سەرلەنوێ درێژەی پێنادەم ، بەڵکو بۆ پێسەلماندن دەپرسم :
ئەگەر بنمیچ لای ژووروی سەرەو هەورو ڕۆژو ... یش لای هەرە ژووروی سەرن ، کەواتە بۆچی لە ڕاڤەی وشەی (حەوا)دا نووسیوێتی (لای ژووروی سەر) ؟. ئایا ڕاڤەی ئەم وشەیە لەگەڵ ڕوونکردنەوەکەی مامۆستادا ئەگونجێ ؟. ئایا بەم ڕاڤەیە مانای (ئاسمان)و (حەوا) باش ئاشکرابوو ؟ ئەی مامۆستا بۆ لەوە بێدەنگ بووە ؛ کە وتوومە باشتر وابوو ئەم وشانە بخرێتە ناو ڕستەیەکی کورتەوە تا خوێنەر باشتر مانای بۆ ئاشکرا بێو لەو ڕێگەیەشەوە بزانێ چۆن ئەو وشانە لە ڕستەدا بەکارئەهێنرێن ؟.

ڕەخنەم گرتبوو لەوەی « فەرهەنگی خاڵ » لە ڕاڤەی (ئیمڕۆ)دا ئەڵێ : « ئەو ڕۆژەیە کە تۆی تیایت » . چونکە ئەم وشەیە جگە لە مانای (حقیقی) مانای (مجـــازی)یشی هەیە (ئـەم دەمە ، ئـەم چەرخە ...) . مامۆستا خاڵ لە وەڵامدا ئەڵێ : « فەرهەنگی خـاڵ تەنها مانای (حقیقی) ئەداتو مانای (مجازی) نادات ، چونکە هیچ فەرهەنگێکی عەرەبی بە (لسان العرب)و (قاموسی محیطی فەیروز ئابادی)و (صحاحی جوهری)و (بحر المحیط)و (قطر المحیط)و (منجـد) ... ەوە مانای مەجازی‌یان نەنووسیوە » .

بێگومان سوود وەرگرتن لەو فەرهەنگە عەرەبی‌یانەو لە هەموو سەرچاوەیەکی عەرەبی زۆر پێویستە ، بەڵام سوودوەرگرتن نابێ ببێ بە خۆبەستن پێیانەوە یاخود ڕاست نییە بوترێ : ئەگـەر فەرهەنگی عەرەبی مانای (مجـــازی) نەدات ئیتـر ئەبێ فەرهەنگی کوردیش نەیدات ... ئەگەر ئاوڕێك لە فەرهەنگەکانی (فەرەنسایی‌و ڕووسی‌و ئینگلیزی‌و ئەڵەمانی‌و ...) بدەینـــەوە ، دەبینین تێکـڕایان مانای (مجازی)یان نووسیوە . ئەو فەرهەنگانەی لە وڵاتە پێشکەوتووەکان

دەنووسرێن هەموو ماناى (مجازى) دەدەن ، جگە لە چەند فەرھەنگێکی بچووك نەبێت ، کە لە توانایاندا نەبووە • جا « فەرھەنگی خاڵ » ، کە فەرھەنگێکی گەورەی کوردی‌یە ، پێویست بوو ماناى (مجـــازى) تێکڕای وشەکان بدات •

هەروەها ئەگەر تەماشـــای فەرھەنگی کوردی ـ ڕووسی چ• بەکایێف[١٢]و فەرھەنگی کوردی ـ ڕووسی ق • کـــوردو[١٣]و فەرھەنگی کوردی ـ ئینگلیزی تۆفیق وەھبی‌و ئەدمۆنس[١٤] ••• بکەین ، ئەوە دەبینین چۆن گرنگی‌یان بە ماناى (مجازى) داوەو بەپێی توانا لە فەرھەنگەکانیاندا جێگەیان کردۆتەوە ••• جا ئەگەر مامۆستا خاڵ نایەوێ چاو لە زۆر فەرھەنگی فەرەنسایی‌و ئەڵەمانی‌و ڕووسی‌و ئینگلیزی ••• بکات ، ئەوە با چاو لەو فەرھەنگە کوردییانە بکات ، کە زانایانی کورد نووسیویانە •

ئەوەی سەرنج ڕابکێشێ تەنها ئەوە نییە ، کە مامۆستا خاڵ لە سەرێکەوە ماناى (مجازى) بە ڕاست‌و پێویست نازانێ ، بەڵکو ئەوەشە کە لە سەرێکی‌ترەوە لە فەرھەنگەکەیدا بۆ گەلێك وشە ماناى (مجازى)ی نووسیوە • لە هەموو سەیرتر ، ئەوەیە بۆ وشەی (چۆکدان) نەك هەر ماناى (مجازى)ی نووسیوە ، بەڵکو مانا (مجازى)یەکەی خستۆتە پێش مانا (حقیقی)یەکەوە • ئەمە جگە لەوەی لەگەڵ باوەڕی دانەردا

---

(١٢) چەرکەزی بەکۆ (باکایێف) ، فەرھەنگی کوردی ـ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ •

(١٣) قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، فەرھەنگی کوردی ـ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ •

(١٤) تۆفیق وەھبی‌و ئەدمۆنس ، فەرھەنگی کوردی ـ ئینگلیزی ، لەندەن ، ١٩٦٦ •

ناگونجێ ، هەروەها هەڵەشە ، چونکە لە فەرهەنگدا هەردەم مانای (مجازی) ئەبێ بکەوێتە کۆتایی ـ واتە پاش هەموو مانا (حقیقی)یەکان .

لەسەر ئەوەی لە ڕاڤەی (ئاواتەچی)دا نووسراوە (کەسێکە کە شتی مەردوم بخوا یا ببیا بە ئاواتە) وتوومە : ناتەواویی ئەم ڕاڤەیە ئەوەیە کە لە کۆتاییدا وشەی (ئاواتە) بەکارهێنراوە . باشتر وابوو (خۆڕایی) بەکاربهێنرێ ، چونکە گەر یەکێك لە وشەی (ئاواتەچی) نەگات ، دوور نییە لە (ئاواتە)ش نەگات . لە وەڵامدا مامۆستا خاڵ ئەڵێ : « لە پێشی پێشەوە ڕاڤەی (ئاواتە)ی کردووە بەو جۆرەی کە ڕەخنەگر ئەیەوێ ... وە ئەم شێوەیە مەردوم ناچـــار ئەکا بە تەماشاکردنی گەلێ شتیتر » . بەڵام باوەڕی من ئەوەیە ، کـە ئەم شێوەیە ڕاڤە ئاڵۆز ئەکاو کاتیش بە خۆڕایی ئەبات ، چونکە گەر لـە ڕاڤەکەدا لەباتی (ئاواتە) بنووسرایە (خۆڕایی) ، ئەوە خوێنەر نەك هەر زووتر تێئەگەیشت ، بەڵکو بۆشی دەرئەکەوت ، کە (خۆڕایی) یانی (ئاواتـــە) . ئیتر بۆچ ئەبێ بچێ جـارێکیتر بگەڕێ بۆ مانای (ئاواتە) لەکاتێکدا کە دەتوانرێ لە بەرامبەری هەمان مانا بنووسرێ . واتە لەیەك ڕاڤەدا بێ ئەملاوئەولا کردن مەبەستی نووسەر ئەهاتە دیو ئـەو ڕێگا دوورە کـورت ئەکرایەوەو بەیەك بەردیش دوو نیشـــان ئەشـــکێنرا .

« فەرهەنگی خاڵ » لە ڕاڤەی (ئاوەڵزاوا)دا ئەڵێ : « مێردی خوشکی ژن » . بە باوەڕی من ئەم ڕاڤەیە ئاڵۆزە ، بەڵام مامۆســـتا خاڵ لە وەڵامدا ئەڵێ : « ئەمە بۆ یەکێك وایە کە کوردی نەزانێ ، یـا شارەزای ئاهەنگی کوردی نەبێ ، ئەگینا یەکێك لە کوردی بگات چۆن لەم ڕاڤــەیە ناگات ... »[١٥] . بەڵێ ڕاســتە یەکێك کـوردیزانو

(١٥) ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ٣٦ ، ل ٧ .

شارەزایێت ،نەك هەر لە ڕاڤەی ئەو وشەیە ئەگات ، بەڵكو بەبێ ڕاڤەو بەبێ « فەرهەنگی خاڵ »یش ئەو وشەیە ئەزانێو ماناكەشی لا ئاشكرایە • هەروەها خۆ ئەوەی كوردیش باش نەزانێ ، ئەزانێ مانای ئەم وشانە : یەك ، دوو ، سێ ، شار ، ئاو ، بەرد ، پیاو ، ژن ، باوك ، دایك ، سێو •• چییە • گەر وایە ، بۆچی مامۆستا خاڵ ڕاڤەی هەموو ئەم وشە ئاشكرایانەی كردووە ؟• جا با ئەوە لەبیر نەكەین ، كە فەرهەنگ بۆ زانایانو شارەزایانی زمان دانانرێت ، بەڵكو بۆ هەموانە • كوردێك یا بێگانەیەك كە فەرهەنگێكی كوردی بەكارئەهێنن ، بۆ ئەوەیە فێربن یان ئەگەر مانای وشەیەك نەزانن لەو فەرهەنگەدا بیدۆزنەوە ، نەك لەبەر ئەوەیە ، بیانەوێ بزانن دانەر ڕاڤەیوشەكانی باش كردووە یان نا •

بێگومان « فەرهەنگی خاڵ » بەگشتی ڕاڤەی وشەی بە شێوەیەكی ڕاستو ئاسان كردووە ، بەڵام لە چەند شوێنێكی كەمدا ئاڵۆزی هەیە • نازانم بۆچ مامۆستا خاڵ نایەوێ ددان بەو كەموكورتییانەدا بنێ ؟• بۆ ئەمە لە وەڵامدا نووسیوێتی : « فەرهەنگی خاڵ لە ڕاڤەی هەموو وشەیەكا تێبینی ئەمەی كردووە (ئاسانیی ڕاڤە ــ ئەوڕەحمان) »[١٦]و بۆ پێسەلماندنی ئەم باوەڕەی ڕاڤەی وشەی (بارگیر)ی نووسیوە بێئەوەی ناوی بارگیر بهێنێو ئینجا ئەڵێ : « با بزانین خوێندەوار هەیە نەزانێ ئەوە چییە »[١٧] •

وەك وتم ، دووبارەی ئەكەمەوە كە « فەرهەنگی خاڵ » گرنگی بە ئاسانیی ڕاڤە داوە • هەروەها ئەوەش دووبارە ئەكەمەوە ، كە لەو بارەوە كەموكوڕی هەیەو ناتوانرێ بووترێ هەموو وشەكان باش ڕاڤەكراون • ڕاستە ، ئەو نموونەیەی مامۆستا هێناویەتیەوە نیشانی

---

(١٦) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٧ •

(١٧) هەمان سەرچاوە ، ژ ٣٦ ، ل ٧ •

ئاسانیو جوانی ڕاڤەکردن ئەدات ، وا منیش بۆ نیشاندانی ئەوەی ، کە کەموکوڕی لە ڕاڤەی هەندێ وشەدا هەیە ، لەجیاتی یەك نموونە چەند نموونەیەك ئەهێنمەوە :

« فەرهەنگی خاڵ » لە ڕاڤەی (سەگ)دا ئەڵێ :

« گیانداریکی چوارپێی دڕە » .

لەو باوەڕەدام ، ئەگەر یەکێك خـۆی مانای وشەی (سـەگ) نەزانێ ، ئەوە بەو ڕاڤەیەدا هیچی بۆ ئاشکرا نابێت . تا ڕادەیەك لـە مەتەڵ ئەچێت ، بەڵکو وەك مەتەڵێکی ئاڵۆزیش ، چونکە وەنەبێ هەر (سەگ) گیانداریکی چوارپێی دڕ بێت ، بەڵکو (گورگ ، شێر ، پلنگ ... هتـد)یش چوارپێشنو دڕیشن . جا چۆن بزانێ ئـەو گیـانداره چوارپێ دڕە کامەیە ؟ . پێویسـت بوو ئەو ئاڵۆزییە خاوبکرێتەوە .

لە ڕاڤەی وشەی (داربڕ)دا ئەڵێ : « گیانداریکی بچکـۆلەیە لـە دڕندە » .

ڕاستە من ئەزانم (داربڕ) چی گیانداریکە . بەڵام ئەگەر نەیزانم یان ئەگەر وشەی (داربڕ) نەنووسرێتو تەنها تەماشای ڕاڤەکەی بکەم ، ئەوە ئەبێ گشت گیاندارانی بچکۆلەی دڕندە بهێنمە بەرچاوم . هێنانە پێش‌چاو ئاسانە ، بەڵام چۆن بزانم کام دڕەندەیان وەڵامی ئەومەتەڵەیە .

نووسەر لە ڕاڤەی (حەمزەك)دا ئەڵێ : « جۆرە خواردەمەنیەکە » .

ئەم ڕاڤەیە لە مەتەڵ گرانترە ، چونکە مەتەڵ هیچ نەبوایە ئەیووت ئەو خواردەمەنیە شیرینە یا ترشە یا شلە ... جا خواردەمەنی ئێجگار زۆرەو گەر یەکێك خۆی مانای وشەی (حەمزەك) نەزانێ ، ئەوە بەو ڕاڤەیەدا هیچی بۆ ئاشکرا نابێ .

مامۆستا خـاڵ لە ڕاڤەی (حەندەگو)دا ئەڵێ : « ناوی جـۆرە گیایەکـە » .

گیا جۆری زۆره • جـا چۆن بۆ یەکێك گـەر کوردی باشیش بزانێ‌و بە ڕێکەوت ناوی ئەم گیایەی بەرچاو نەکەوتبێ ، ئاشکرا ببێ ، ئەو گیایە چییەو چۆنە • هەروەها نووسەر لە ڕاڤەی وشەی (شاوەنە)شدا ئەڵێ : « جۆرە گیایەکە » • پێویست بوو ڕوونی‌بکاتەوەو نەك بەو شێوە نائاشکرایە ڕاڤەی ئەوو شانە بهێڵێتەوە •

لە ڕاڤەی (خرندال)دا ئەڵێ : « جۆرە گیایەکە ئەخوری » •

لە ڕاڤەی (خورشییدی)دا ئەڵێ : « جۆرە گۆرانی‌یەکی خۆشی کوردییە » •

لە ڕاڤەی (بزن)دا ئەڵێ : « جۆرێکە لە ئاژەڵی مالی » •

... هتــد •

وا بزانم زیاتر پێویست بە ڕوونکردنەوەو هێنانەوەی نموونەی‌تر ناکات • بەو نموونانەی سەرەوەدا ئاشــکرا دیارە ، کە هەندێ لـە ڕاڤەکان ناتەواون‌و مانای وشەکانیان نەکردۆتەوە • دەبوو ئەو ڕاڤانە بەو ئاڵۆزییە نەهێڵرێنەوە •

جگە لەو ناتەواوییەی باسم‌کرد ناتەواوییەکی تریش هەیە لـە ڕاڤەی وشەدا • ئەو ناتەواوییەش ئەوەیە ، کە ڕاڤەی هەندێ وشە بە عەرەبی کراوە • وەك لە ڕاڤەی (باڵادڕانە)دا ئەڵێ : « حق القــدم ، حق السعی » • بە باوەڕی من پێویســت بوو کەم‌وکوڕی وەها لـە « فەرهەنگی خاڵ »دا نەبێ ، ئەویش نەك هەر لەبەر ئەوەی ، کە بە ئاسانی دەتوانرا ڕاڤەی ئەم وشەیە بە کوردی بکرێ ، بەڵکــو لەبەر ئەوەش ، کە ئەم فەرهەنگە کوردی ــ کوردی‌یە ، نەك کوردی ــ عەرەبی •

لە ڕەخنەکەمدا وتوومە : فەرهەنگی خاڵ کە مانایەك تەواو بوو

خالێك دائەنێ ، واتە كە خاڵ دانرا ماناى پێشوو تەواو ، ئنجا ژمارەى ماناى دووەمە ... و چاككوابوو ژمارە دابنێ . بەڵام مامۆستا خاڵ لەگەڵ باوەڕى مندا نییەو ئەڵێ : ئەو هەموو فەرهەنگە عەرەبىو فارسىيانەى كە بەدەستمانەوەیە هەر بەو شێوەیەنو ئەمەى ڕەخنەگر ئەڵێ باوى نییە ، دووەم جێگا زۆر ئەگرێ .

دیسان هەر گەڕاینەوە سەر ئەوەى فەرهەنگى عەرەبىو فارسى وایانكردووە . جا گەر ئێمە تواناامان هەبێت بۆچ پێشیان نەكەوین . بۆچى چاوەڕوانبین كە ئەوان ئەو هەنگاوە بنێنو ئنجا ئێمە بەدوایاندا .. هەروەها بەلامەوە سەیرە ، كە ئەڵێ ئەمە باوى نییە . ئەمە زانستە نەك مۆدە . كام ڕێگە باشتر بێت پێویستە ئەو ڕێگایە بگرین . ئەگەر ئەم شێوەیە كەمێكیش جێگە زیاتر بگرێ ، بەڵام ئاساترەو خوێنەر زووتر هەست بەو سنوورە ئەكات : كە لەنێوان ماناكانى یەك وشەدا هەیە .

جگە لەوە زۆر جار ڕێدەكەوێ ڕستەیەك تەواو ئەبێتو خاڵێك دائەنرێ ، بەڵام هێشتا ماناى یەكەم تەواو نەبووە . ئەمەش ئەبێ بە هۆى سەرلێتێكدان .

هەروەها وشە هەیە چەند مانایەكى جیاوازى هەیە ، كە پێى ئەوترێ (Polysementic) . وشەش هەن ، كە تەنها بە شێوە لەیەك ئەچنو هەر یەكە ماناى تایبەتیى خۆى هەیەو بەم وشانە ئەڵێن (Homonym) . جا پێویستە ئەم دوو جەشنە وشەیە لە فەرهەنگدا جیابكرێنەوەو تێكەڵ نەكرێن . بەداخەوە لە « فەرهەنگى خاڵ »دا تێكەڵ كراون ، ئەویش لەبەر ئەوەیە ، بەو شێوەیە نەیكردووە كە لە وتارەكەمدا باسمكردووە[18] .

---

(١٨) هەمان سەرچاوە ، ژ ٢١ ، ل ٧ ؛ ژ ٢٢ ، ل ٦ .

ئەو ناتەواوییانەی لە « فەرهەنگی خاڵ »دا هەن زۆر کەمن و بە هیچ جۆرێك لە نرخی فەرهەنگەکە کەم ناکەنەوە ٠ ئەم فەرهەنگە هێندە گرنگە کە چەند جارێك پێویست بە لە چاپدانەوە ئەکات ٠ جا گەر لەچاپدانەوەدا ئەم چەند کەم و کوڕی یەی لێ لابیرێ ، ئەوە تەنها نرخی بەرز ئەبێتەوە ٠ ئەگەر ئێمەش لە چەند شوێنێکی کەمدا بیروڕامان لەگەڵ مامۆستا خاڵدا جیاواز بێت ؛ ئەوە مەبەستمان ئەوە نییە لە نرخی مامۆستاو کارە مەزنەکەی کەم بکەینەوە ، بەڵکو تەنها مەبەستمان ئەوەیە ، ئەو کارە گرنگە کەم و کوڕی تێدا نەمێنێ(*) ٠

(*) ئەم نووسینە لە ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژمارە (١٠٥)و (١٠٦)و (١٠٧)و (١٠٨)ی ساڵی ١٩٧٢دا بڵاوکراوەتەوە ٠

چالاکیی مامۆستا گیو موکریانی

لــه مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا

مامۆستا گیو موکریانی دەورێکی گەورەو بەرزی بینیوە لــە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا • ئەو زۆر چاك تێئەگات ، كە فەرهەنگ تا چ ڕادەیەك پێویســتە ، چۆن لە ڕێــگای فەرهەنگەوە ئەتوانرێ خزمەتی زمان بکرێ ، چــۆن فەرهەنگ زمان ئەپارێزێو دەولەمەندی ئەکا ، چــۆن فەرهەنگ ڕێگایە بۆ یەکخســتنی زمانی کوردی ••• هەستی مامۆستا گیو موکریانی بە پێویستیی فەرهەنگو هەستی کوردایەتی وای لێکردووە بە دەها ساڵ لە ژیانی لاوی‌و پیری بۆ نووسینی فەرهەنگ تەرخان بکا هەر بۆ ئەوەی وشــەی کوردی کۆبکاتەوەو بۆ ئەوەی وشەیەکی کوردی لەناو نەچێت شارو گوندی کوردستان نەماوە خۆی نەگەیەنێتێ • ئەوەتە مامۆستا لەم بارەیەوە لە پێشەکیی « فەرهەنگی مەهاباد »دا نووسیوێتی : « زاراوەی موکریانی بە هەموو هۆزو تیرەو دێهاتەکانەوە لەگەڵ هی شــکاكو عەبدۆیی‌و جەلالی‌و لوڕو کەلهوڕو سنە (ئەردەلان) بەپێی توانا ••• کۆکردەوە • بۆ زاراوەی سورچی‌و خۆشناوو زرایی‌و ئامێدی ساڵێکی لە باتاس دانیشتم لە (١٩٢٩)دا • کە بە ماڵەوە هاتمــە هەولێر زاراوەی ئــەو ناوچەیەو بادینان‌و کــۆیەو پژدەریشم دەســتکەوتن ••• ٣ جاران چوومە سلێمانی‌و هەڵەبجەو هەورامان‌و زاراوەی سلێمانی‌و شارەزوورو

جافو تاوکۆزیو هەورامانو ئی دیکەم ئەوەندەی لە تواناى سەلیقەمدا بوویێ کۆم کردوونەتەوە ... »[1] .

مامۆستا گیو موکریانی نرخی فەرهەنگەکانی بەرزئەکاتەوە ، بەوەی ناوەرۆکەکانیان بریتی نین تەنها لە وشەی شارێك یاخود ناوچەیەکی تەسکی کوردستان ، بەڵکو بریتین لە وشەکانی گەلێك لە شارو گوندو ناوچەکانی کوردستان . بەم جۆرە فەرهەنگەکانی سوودبەخشن نەك تەنها بۆ کۆمەڵێکی کەم لە کورد ، بەڵکو سوودبەخشن بۆ زوربەی کوردان . بەڵام بەداخەوە ئێمە نرخی ئەو بیرە وردەو ئەو کارە پیرۆزەی مامۆستا نازانین . هەندێ جار کە وشەیەك لە فەرهەنگەکانیدا دەبینینو لێی تێناگەین ، وا دەزانین دانەر ئەو وشەیەی دوستکردووەو بە خۆرایی یەخەی دەگرین ، کەچی بیر لەوە ناکەینەوە ، کە ئێمە لە سنووری شارەکەی خۆمان دەرنەچووینو وا دەزانین زمانی کوردی تەنها ئەوەیە لە شارەکەماندا بەکاردەهێنرێ . جا گوناهی خۆمان بەسەر مامۆستا گیو موکریانیدا دەدەین .

ڕاستە لە فەرهەنگەکانی مامۆستا گیو موکریانیدا کەموکوڕی زۆرە ، بەڵام ئەمە لە نرخی فەرهەنگەکانیو لە نرخی مامۆستا کەمناکاتەوە . هۆی ئەو ناتەواوییانەش زۆرن .

لەپاش فەرهەنگی ئەحمەدی ، کە ساڵی (١٧٩٥) دانراوە[2] تاوەکو دەرچوونی « فەرهەنگی ڕابەر » (ساڵی ١٩٥٠)[3] کە پتر لە

---

(١) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی مەهاباد » ، هەولێر ، ١٩٦١ ، پێشەکی ، ل ٥ـ٦ .

(٢) هەرچەندە « فەرهەنگی ئەحمەدی » لە ساڵی ١٩٣٦دا دوو جار لە بەغداو سلێمانی لە چاپدراوە ، بەڵام مێژووی دانانی ساڵی (١٧٩٥)ە .

(٣) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی ڕابەر » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەی عەرەبی ــ کوردییە ، هەولێر ، ١٩٥٠ .

سەدەو نیوێك دەكات ، لە كوردستانی عێراق هیچ فەرهەنگێكی ئەوتۆ دەرنەچووە شایانی باس بێت[٤] • جا ئەمە هۆیەكی گەورەبە كە بووبێ بە هۆی بوونی هەندێ ناتەواوی‌و كەم‌وكوڕی • نەبوونی فەرهەنگ ، واتە نەبوونی كارێكی پێشوو ، نەبوونی سەرچاوەیەك كە مامۆستا سوودی لێ ببینێ‌و شوێن‌پێی بكەوێ‌و لەسەر ڕێگای بڕوات • جگە لەوە مامۆستا لە زانستگەیەكی بەرزی دەرەوە نەی‌خوێندووە تا بە تەواوی لەو جۆرە كارانەدا شارەزاییەكی تەواو وەربگرێت • ئەوەی هەبووە تەنها كۆششی خۆی بووە ، كە بە هەندێ زمانی بێگانە چەند فەرهەنگێكی خوێندۆتەوەو بینیونی ، یاخود بە بیروباوەڕی خۆی وای بە باش زانیوە بەو جۆرە بیكات • بێ‌گومان ئەو كۆسپ‌و تەگەرانەی هاتوونەتە ڕێگای بە جۆرێك بوون ، كە ڕزگاربوون لێیان گران بووە ، بەتایبەتی لەو سەرەمەدا • جگە لەوە مامۆستا خۆی زۆر ڕاست ئەفەرموێ : « چۆن چاوەڕێی فەرهەنگێكی ڕاست‌و بێ‌هەڵە لە دانەرێك دەكرێ كە خۆی بەو پیرییەوە نە چاپخانەدا كارگەر بێت‌و بە دەستی خۆی چاپی بكات لە كاتێكدا كە بە ناچاری ڕۆژ بە ڕۆژ لە بەیانییەوە تا ئێوارە بو پەیداكردنی نانی (١٠) سەر منداڵی وردو بێ‌دەستەڵاتی گیان بدات »[٥] • لەگەڵ ئەوەشدا مامۆستا گیو موكریانی بەسەر زوربەی ئەو تەنگ‌وچەڵەمانەدا سەركەوتووەو كارەكانی لەسەر شێوەیەكی تازەو زانستین • لە زۆر شوێندا هونەرێكی بەرزی

---

(٤) ڕاستە لەو ماوەیەدا چەند فەرهەنگێك دانراون‌و لە چاپ‌دراون ، بەڵام ئەو فەرهەنگانە ناتوانرێ بە بەرهەمی كوردستان لە قەڵەم بدرێن .. ئەوەش كە لای خۆمان كراوە ، ئەوە نییە كە شایانی باس بێت .

(٥) گیو موكریانی ، « فەرهەنگی كۆلكەزێرینە » ، فەرهەنگی كوردی ـ فارسی ـ عارەبی ، فەرەنسایی ـ ئینگلیزی ، هەولێر ، ١٩٥٥ ، ل ٢٠ .

بواندووه ، زۆر دەروازەی کردۆتەوە ، کە لەپێش ئەودا بەرامبەر بە فەرهـەنگ‌نووسیی کـــوردی داخــرابوون • ڕێــگای بۆ ئــەو فەرهەنگ‌نووسانەی لەپاش ئەوەوە فەرهەنگی کوردیان نووسیوە ، تەخت‌و ئاسان‌کرد • گەلێك کاری ئاڵۆزی خاوکردۆتەوەو لێکۆڵینەوە لە فەرهەنگەکانی ئەم ڕاستی‌یانە نیشان‌ئەداو ئەیخاتە ڕوو •

خاوەنی « چاپخانەی کوردســـتان »و « گۆڤاری هەتاو » ــ ماموّستا گیو موکریانی گەلێك بەرهەمی بەکەڵکی پێشکەش بە گەلی کوردمان کردووە • لــەبەر ئەوەی مەبەستی ئەم وتــارە بەستراوە بە چالاکیی ماموّستاوە لە مەیدانی فەرهەنگ‌نووسیدا ، بۆیە لێرەدا تەنها لەبارەی ئــەو کارانەوە ئەدوێین ، کــە پەیوەندییـــان بە نووسینی فەرهەنگەوە هەیە •

هەرچەندە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا جووڵانەوەی نەتەوایەتیی میللەتی کورد لە کوردستانی عێراقدا پەرەی سەندو ڕۆژ بە ڕۆژ چاوی گەلی کوردمان پتر دەکرایەوەو گەلێـــك ڕۆژنامەو گــۆڤارو کتێبی کـــوردی ، بەتایبەتی لە کۆتایی نیـوەی یەکەمی ســەدەی بیستەمدا دەرئەچوون‌و بایەخێکی زۆریان بە زمانی کوردی دەدا ، بەڵام لــەو چەند وشانە زیاتر ، کە لە هەندێ گۆڤاردا وەك بەشی فەرهەنگـــۆك بڵاوئەکرانەوە هیچی‌تر لەبارەی کاری فەرهەنگ‌نووسییەوە نەبوو • لەم مەیدانەدا هەنگاوی یەکەم ماموّستا گیوی موکریانی نای • ئەوە بوو ساڵی ۱۹۵۰ « فەرهەنگی ڕابەر »ی لە چاپدا •

« ڕابەر » فەرهەنگێکی قوتابخانەیی عەرەبی کوردی‌یە • لە ساڵی ۱۹۵۰دا لە چاپخانەی کوردستان دەرچووە • پەیدابوونی ئەم فەرهەنگە هەنگاوێکی گەورەیە لە مێژووی فەرهەنگ‌نووسیی کوردیدا • نزیکەی ۱۵ هەزار وشەی عەرەبییە ، کە ماناکانیان بە کوردی دراون • تاکــو

بلێی کارێکی گەورەو خاوێنــــەو نووســـەر زۆر خـــۆی لەگەڵیدا خەریك کردووە • هەرچەندە بەسەر دەرچوونیدا نزیکەی ۲۰ ســاڵ تێپەڕیوە ، بەڵام تاکو ئێستا بە یەکێك لە فەرهەنگە باشەکانی کوردی ئەژمێررێ •••

لە لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەی مانای وشەدا ، لە وەرگێڕانی وشە عەرەبییەکان بۆ کوردیو ڕاڤەکردنی ئەو وشە عەرەبییانەی لە کوردیدا بەرامبەریان نییە ••• بەتێکڕایی سەرکەوتووە •

ئاشکرایە ، کە لە هەموو کارێکدا کەموکوڕیو ناتەواوی هەیە • جا هەندێك کار ڕەنگە کەم ناتەواویی هەبێو هەندێکیش زۆر • بێشك لە « فەرهەنگی ڕابەر »یشدا هەندێ ناتەواوی هەیە • ئەو ناتەواوییانە وەنەبێ هێندە زۆر بن ، کە لە نرخی فەرهەنگەکە کەمبکەنەوە •

بەکورتی لە ناتەواوییەکانی « فەرهەنگی ڕابەر » دەدوێین :

یەکێك لەو ناتەواوییانە ئەوەیە ، کە دانەر بۆ هەندێك وشـــەی عەرەبی ئەو مانا ڕاستە تەواوە نادات کە لە کوردیدا هەیەو کە ماناکەی بەتەواوی بەرامبەر ئەو وشـــە عەرەبییەیە • بۆ نموونە : بەرامبـــەر وشەی (حملة) چووە (گەمارۆ)ی داوە ، بەڵام (هێرش)ی نەداوە ، کە ماناکەی بە تەواوی (حملة) دەگەیەنێ • هەرچی (گەمارۆ)یە مانای (حصار)ە • ڕاستە نووسەر بۆ وشەی (حصار) — (گەمارۆ)ی داناوە ، بەڵام (حملة) و (گەمارۆ) جیاوازییان هەیە •

بۆ دانی مانای هەر وشەیەکی عەرەبی هەموو ئەو وشە کوردییانەی داوە کە مانای تەواوی وشە عەرەبییەکە ئەدەن ، بەڵام لە هەندێ شوێندا ئەمەی بەتەواوی بۆ نەکراوە • وەك : بۆ دانی مانای (ابد) ئەم وشانە (هەمیشە ، هەرچاخ ، بینا ، هەرگاف)ی داوە ، لەگەڵ ئەوەی لـــە کوردیدا ، جگە لەو وشانە « هەردەم ••• »یش هەیەو ئەم وشەیە کەمتر

ناسراو نییەو کەمتر لـەو وشانەی دانەر بۆ مانای (ابـد) داونی ، بەکار ناهێنرێ .

هەروەها دەبینین بۆ دانی مانای (اتاج)ی عەرەبی (بەرهەم)ی کوردی نەداوە ، لەگەڵ ئەوەی مانای تەواوی (اتاج) ـ (بەرهەم)ە .

لە مەسەلەی چۆنیەتی هەڵبژاردنی وشەشدا بۆ فەرهەنگەکـە ، هەندێ کـەموکوڕی هەیە . وەك لەوەی ، کـە زۆر وشە هەن کەم بەکارئەهێنرێنو کەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە ، کەچی زۆر وشـە هەنو زۆر بەکارئەهێنرێنو پێویستنو نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە. ئەمەش وەنەبێ هەر ناتەواویەکی مامۆستا گیو موکریانی بێت ، بەڵکو ناتەواویەکی زوربەی فەرهەنگنووسەکانی وڵاتە پێشکەوتووەکانیش بووە لە ساڵانی (٥٠)ی سەدەی بیـسـتەمدا . چ وشـەیەك پێویستە بکەوێتە ناو چ فەرهەنگێکەوە ؟ چ وشەیەك پێویستە نەکەوێتە فلان فەرهەنگەوە ؟ تاکـو ئێستا بە شێوازێکی زانستی لـە هیچ وڵاتێکی جیهـاندا نەبڕاوەتەوەو هێشـتا کۆسپێکی گەورەیە لـــە ڕێگای فەرهەنگنووساندا . گەورەترین فەرهەنگنووسی سۆڤێت ئەکادیمی ل . ف . شێربە ئەڵێ : « کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ یەکێکە لە کێشە هەرە زەحمەتەکانی فەرهەنگنووسی »[٦] .

لەپاش دەرچوونی « فەرهەنگی ڕابەر » پێنج ساڵ تێپەڕی بێ ئەوەی لە کوردستان یاخود لە دەرەوەی کوردستان هیچ فەرهەنگێکی کوردی دەربچێت . هەنگاوی دووەم لە دانانی فەرهەنگی کوردیدا لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا هەر مامۆستا گیو موکریانی نای .

---

(٦) ل . ف . شێربە ، لیۆریی فەرهەنگنووسیی ، مۆسکۆ ١٩٤٠ ، ل ١٠٦ (بە زمانی ڕووسی) .

ئەوە بوو لە ساڵی ۱۹٥٥دا فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی لــەژێر ناوی « کۆلکەزێڕینە »دا لـــە چاپدا . « کۆلکەزێڕینە » بە ڕەنگ بچووکە ، بەڵام کارێکی ئێجگار بەنرخە . ئەمە یەکەم فەرهەنگە ، کە لەسەر ئەم شـــێوەیە نووسرابێ . لەپێش دەرچوونی ئەم فەرهەنگەدا نە لە کوردستانو نە لە دەرەوەی کوردستان فەرهەنگی کوردی لەم جۆرە نەبووە . هەر لەبەر ئەوەشە کــە دەبێ گرنگی بە « کۆلکەزێڕینە » بدرێ . بێگومان ئەم فەرهەنگە ئێجگار پێویستو بەکەڵکە . وشەکانی ئەم فەرهەنگە بەسەر (٥۹) پۆلی بچووکدا دابەشکراون . پێوەندی لە نێوان وشەکانی هەر پۆلێکدا هەیەو لەژێر ســەرباسی خۆیاندا ڕیزکراون ، وەك : ئاین ، زاراوەی زانیـــاری ، ژمارەکان ، دانیشگەو کەرەســـتەکانی ، ڕەنگەکان ، کشتوکاڵ ، باڵدارەکان ، ماڵاتی کەوی ، دەعبایانی کێوی ، زیندەوەرانی ئاوی ، لە شاردا ، ڕاناوەکان ، دواکات ... هتد . بەشی زۆری ئــەم سەرباسانە ڕاستو پێویستن ، بەڵام ئەوەی ناتەواوی بێ تیـــایاندا ، ئەوەیە کە ڕێزمانی تێکەڵاو کردوون . ڕێزمان بەشێکی تایبەتییە لــە زانستی زمان . جا ڕێگای تر هەیە بۆ بڵاوکردنەوەی ، نەوەك لە شێوەی فەرهەنگدا . گومانی تێدا نییە ، کـــە ڕێزمان سوودی هەیە لەناو فەرهەنگدا ، بەڵام نەك بەو جۆرەی لە « فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە »دا ئەبینرێت ، کە کراوە بە چەند پۆلێكو هەر پۆلێکیش لەژێر سەرباسێکدا دانراوە . سەرەڕای ئەوەش خراونەتە ناوەڕاستی فەرهەنگەکــەوە . ڕاسترین ڕێگا ئەوەیە لە سەرەتا یاخود لە کۆتایی فەرهەنگەکەوە بێت ، وەك چۆن لە فەرهەنگی مامۆســتا شێخ محەمەدی خـــاڵ ، مامۆستا عەلائەدین سەجادی ، قەناتی کوردۆ ... دا هەیە . ئەویش بە مەرجێك دانەر بە درێژی هەموو ڕێزمانی کوردی باس نەکات ، بەڵکو بە کورتیو

شتی پێویستو بەکەڵك تۆماربکات • هەروەها ئەبێ بەشی ڕێزمان بە جۆرێ بێت ، کە پەیوەندی بە بەکارهێنانی فەرهەنگەکەوە هەبێت ، بۆ ئەوەی بەکارهێنانی فەرهەنگەکە ئاسان بکات ، نەوەك بە خـۆڕایی بارێك بێت بەسەر فەرهەنگەکەوە •

مامۆستا قەناتی کوردۆ لەبارەی « فەرهەنگی کۆلکەزێرینە »وە ئەڵێت : ئەبێ ددان بەوەدا بنێین کـــە دانەر کارێکی زۆر گــەورەو گرانی لە ڕێگادا بووە بۆ دانانی سەرباسەکانو بۆ دابەش‌کردنی وشە بە سەریاندا • بێ‌گومان بۆ هەندێك سەرباسی وەك : زاراوەی زانیاری ، لە شاردا ••• هتد هەڵبژاردنی وشە زۆر گرانبووە ، بەڵام بۆ باسەکانی : ژمارەکان ، ڕەنگەکان ، لەشو ئەندامەکانی ••• هتد دانی وشـــە ئاسان بووە[7] •

لەگەڵ باوەڕی مامۆستا قەناتی کوردۆدام کـــە نووسیوێتی : بەگشتی (کۆلکەزێرینە) فەرهەنگێکی سەرکەوتووباشە[8] • دیارە دانەر خۆی زۆر لەگەڵیدا خەریك کردووە • لە زۆر شوێندا هونەرێکی ڕاستو بەرزی نواندووەو بەسەر زۆر گیروگرفتـــدا سەرکەوتووە ، لەگەڵ ئەوەی فەرهەنگێك لەو چەشنە لەپێش ئەودا نەبووە تا مامۆستا گیو موکریانی چاوی لێ‌بکاو کەڵکی لێ‌وەرگرێ • لە نەخشەکێشانو هەڵبژاردنو دابەش‌کردنی وشـــە بەسەر هەندێك پۆلـــدا بە تەواوی ســـەرکەوتووە ، وەك : وتەی ناو قوتابخـــانەکان ، ڕەنگەکان ، باڵدارەکان ••• هەروەها باشتر بوو گەر ســـەرباسی (باڵدارەکان) بەسەر (ماڵی)و (کێوی)دا دابەش بکات • هەرچەندە دانەر ئەمەی

---

(٧) قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، پێشەکی ، ل ١٠ •

(٨) هەمان سەرچاوە ، ل ١١ •

نەکردووە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە ڕیزکردنی وشـــە کوردییەکاندا نەکەوتۆتە هەڵەوەو لەسەر ڕێگایەکی ڕاستو نوێ ڕۆیشتووە ، وەك دەبینین لە پێشدا ناوی هەموو باڵدارانیماڵی داوەو ئنجا هاتۆتە سەر باڵدارانی کێـــوی ٠ دوابەدوای باڵدارانی کێوییش ئەو وشـــانەی نووسیوە ، کە بەگشتی پەیوەندییـــان بە باڵدارانەوە هەیە ، وەك : دەنوك ، باڵ ، هێلکە ، هێلانە ...

لە فەرهەنگێك کە بۆ یەکەم جار لەسەر ئەم شێوەبە دانرابێ ، چاوەڕوان ناکرێت کە وا لە هەڵبژاردنی وشەو دابەشکردنیدا ، لـــە نەخشەکیشانو ناوەرۆکیدا بێ کەموکوڕی بێت ٠ هەر لەبەر ئەوەشە لە هەندێك پۆلە وشەدا ناتەواوی هەیەو زۆر وشەی پێویست پەڕێنراوە٠ وەك : لە پۆلە وشەی (ئەندامەکانی لەش)دا دانەر جوان دەستی بەم بەشە کردووە بە دانانی وشەکانی : سەر ، سنگ ، سك ... ئەگەرچی لەم بەشەدا پاشو پێشخستن هەیە ، بەڵام زۆر نییە ٠ کەموکوڕی گەورە لەوەدایە ، نووسەر وشەکانی (قاچ ، پێ ، ڕان ، ئەژنۆ ...)ی لەگەڵ ئەم پۆلە نەداوە لەگەڵ ئەوەی کە (دەست ، قۆڵ ، ئانیشك ، مەچەك ، لەپ ...)ی داوە ٠ جا لەبەر ئەوە ئەم بەشە ناتوانرێت بە سەرکەوتوو دابنرێت ٠

هەروەها لە (ڕۆژانی هەفتە)دا ، کە تاکو بڵێیت کۆکردنەوەی وشە بۆ ئەم بەشە ئاسانە ، کەچی ئەبینین کەموکوڕی تیـــایە ، ئەویش ئەوەیە ناوی شەش ڕۆژی هەفتە دراوە ، بەڵام (دووشەممە) پەڕێنراوە ٠ بێشك ئەمە نەك هەر کەموکوڕییە ، بەڵکو هەڵەیەکی گەورەیە ، کە نەئەبوو بکرێ ٠

جگە لەوەی لـــە جیاکردنەوەی هەندێك پۆلـــە وشـــەدا هەڵە ئەبینرێت ، هەروەها ئەوەش دەبینرێ کە زۆر جار چەند وشەیەك ئەخاتە

ناو پۆلێك وشەوە كە هیچ پەیوەندییان بەو پۆلە وشەیەوە نییە • وەك : لەگەڵ پۆلە وشەی (زیندەوار ــ الحشرات)دا وشەی (كیسەڵ)ی داناوە ، لەگەڵ ئەوەی (كیسەڵ) لەو سەرباسەوە زۆر دوورە • هەروەها ئەبینین ئەم وشانە : (وێژە ، وێژەوان ، سەركردە ، قوتابی ، قوتابخانە ، پرتوك ، نەخشە)ی لەژێر سەرباسی (كاتان)دا ڕیزكراون لەگەڵ ئەوەی هیچ پەیوەندیەكیان بە (كات)ەوە نییە • بەداخەوە لەم جۆرە هەلانە زۆرن •

هەندێك سەرباس هەن ئێجگار فراوانن ، وەك سەرباسی (لە شاردا) • ئەگەر بە وردی لەو وشانەی پەیوەندییان بەم سەرباسەوە هەیە ، بكۆڵینەوە ، ئەوە ئەبینین زوربەی ئەو وشانەی بەسەر زاری مرۆڤەوەن پەیوەندییان بە سەرباسی (لەشاردا)وە هەیە • جا بەم جۆرە ژمارەی وشەكانی ژێر ئەم سەرباسە لە چەند هەزار وشەیەك تێپەڕئەبن • لەبەر ئەوە پۆلە وشە لەژێر ناوی سەرباسێكی وەها فراواندا بە باوەڕی ئێمە ڕاست نییە • دەشێ سەرباس لەژێر ئەم ناوەدا بمێنێتەوە ، بە مەرجێك بكرێت بە چەند لقێك •••

لەم جۆرە فەرهەنگانەدا لێكدانەوەی مانای وشە مەبەستی سەرەكی نییە ، لەبەر ئەوە لەم بارەیەوە بە درێژی لێی نادوێین ، تەنها ئەوە ئەڵێین ، كە لە هەندێ شوێندا هەڵە لە ڕوونكردنەوەو لێكدانەوەی وشە كوردیەكاندا هەیە •

ئەم لێكۆڵینەوە سەرپێیە نیشانیدەدا كە وا لە « فەرهەنگی كۆلكەزێرینە »دا ناتەواوی هەیە • بەشێكی زۆری ئەو ناتەواویانە ئەتوانرێت بخرێتە ئەستۆی دواكەوتنی كاری فەرهەنگنووسیی كوردی لەو سەردەمەدا • ئەو كەموكوڕیانەی باسمانكردن لەو كارە پیرۆزە كەمناكەنەوەو ئەوە دەڵێین ، كە مامۆستا گیو موكریانی بە دانانی

« فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە » جێـــگایەکی بێهاوتای لــــە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا وەرگرت ٠

لەپاش ئەم هەنگاوە گەورەیەی مامۆستا گیو موکریانی ، کاری فەرهەنگنووسیی کـــوردی بۆ پێشـــەوە کـــەوتە ڕێ ٠ دوابەدوای « کولکەزێڕینە » گەلێك فەرهەنگی کوردی لەچاپ دران ٠ وەك : فەرهەنگی مەردۆخ[9] ، فەرهەنگی ئەرمەنی ـ کوردی[10] ، فەرهەنگی ڕووسی ـ کوردی[11] ، فەرهـــەنگی کوردی ـ ڕووسی[12] [13] ، فەرهەنگی خاڵ[14] ... هتد ٠

بەم جۆرە ئەبینین ، کە بە دەرچـــوونی « فەرهــەنگی ڕابەر »و « فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە » لاپەڕەیەکی نوێ لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردی دەستپێئەکات ، کە بە بەرهەمترین و پێشـــکەوتووترین کات دەژمێررێت لە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا ٠

جگە لەوەی کە مامۆستا گیـــو موکریانی ڕێگای نیشــــانی فەرهەنگنووسانی کورد دا ، خۆشی نەوەستاو چالاکانە بەرەو پێشەوە

---

(٩) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، « فەرهەنگی مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦

(١٠) سەمەندی سیابەند ، ئارامێ چاچان ، خەبەرناما ئەرمەنی ـ کوردی ، یەریڤان ، ١٩٥٧ ٠

(١١) ئی ٠ ئۆ ٠ فاریزۆڤ ، فەرهـــەنگی ڕووسی ـ کـوردی ، مۆســـکۆ ، ١٩٥٧ ٠

(١٢) چ ٠ خ ٠ باکاییڤ ، فەرهـــەنگی کـــوردی ـ ڕووسی ، مۆســـکۆ ، ١٩٥٧ ٠

(١٣) ق ٠ کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ٠

(١٤) شێخ محەمەدی خـــاڵ ، « فەرهەنگی خـــاڵ » ، ب ١ـ٢ ، ســـلێمانی ، ١٩٦٠ ـ ١٩٦٤ ٠

ڕۆیشت • بەرهەمی ئەم تێکۆشـانەش ئەوە بوو لـە ساڵی ١٩٦١دا فەرهەنگێکی کوردی ـ عارەبی لە ژێر ناوی « فەرهەنگی مەهاباد »دا لـە چاپدراو ئەمیش هەنگاوێکی کـەیە بەرەو پێشەوە لـە مێژووی نەرهەنگ نووسیی کوردیدا •

ئەم فەرهەنگە چ لە ڕووی زۆری وشەوە ، چ لەبارەی شـێوازو جۆری دانانیەوە جیاوازی زۆرە لەگەڵ فەرهەنگەکانی پێشوویدا ، بەتایبەتی لـەوەی « فەرهەنگی مەهاباد » زۆر باشترەو کـەموکوڕی کەمترە لە فەرهەنگەکانی کەی • ئەویش لەبەر ئەوەیە ، کە دانەر لەو ماوەیەدا پتر چاوی کراوەتەوەو پتر فێربووەو هەروەها پێشـکەوتنی فەرهەنگ نووسیی کوردی کاری کردۆتە سەر • بەم جۆرە مامۆسـتا گیو موکریانی لە « فەرهەنگی مەهاباد »دا گەلێـــك کاری ئاڵۆزی خاوکردۆتەوەو چەوتیی پێشووی ڕاست کردووەتەوە •

ژمارەی وشە کوردیەکانی ئەم فەرهەنگە نزیکەی (٣٠) هەزار وشەیەکە ــ واتە دوو ئەوەندەی « فەرهەنگی ڕابەر »ە • لە چۆنیەتی ڕیزکردنو ڕێکخستنی وشەکاندا لەسەر ڕێگایەکی ڕاستو جـــوان ڕۆیشتووە • گەلێك وشەی تازەپەیدابووی تێدایەو ئەم جۆرە ڕێگایە تەنها نرخی فەرهەنگ بەرزدەکاتەوە • ئەم فەرهەنگە بە تەواوی لەگەڵ ئەو مەبەستەی بۆی دانراوە ئەگونجێ •

لەگەڵ ئەو هەموو هەنگاوە نوێیانەدا کـە دانەر ناونی ، کەچی بەداخەوە ئەم فەرهەنگەش هێشتا لە چەند کەموکوڕیەك دوور نییە • وا بە کورتی هەندێك لەو کەموکوڕیانە ئەخەینە پێش چاو :

یەکێك لەو کەموکوڕیانە ئەوەیە ، کە دانەر لە چەند شوێنێکی کەمدا لـە کۆکردنەوەو لێکۆڵینەوەی وشـە کوردیەکاندا ــ واتـە (بۆ ئەو کۆمەڵە وشانەی لـە دروستبووندا پێوەندیان لـە نێواندا هەیە) ــ گرنگی نەداوەو ئەمەش بووە بە هۆی ئەوەی هەندێك وشەی

پێویست نەکەوتە ناو فەرهەنگەکەوە • بۆ نموونە : وشەی (دەرەبەگ) هەیە ، بەڵام (دەرەبەگایەتی) نییە ، (دەستدرێژ) هەیەو (دەست درێژکردن) نییە ، (دز ، دزین ، دزراو) هەیەو کەچی (دزی ، دزیکردن) نییە ••• هتد •

کەمو کورییەکی گەورە لە نەکردنەوەو ئاشکرانەکردنی مانای وشەدا بە تەواوی‌و لە نیشان‌نەدانی چۆنیەتی بەکارهێنانی وشەدا دەبینرێ • ڕاستە زۆر وشەی کوردی هەیە ئەتوانرێ مانای بە عەرەبی بە یەك وشە بدرێ ، بەڵام لە هەندێ شوێندا دوور نییە ئەو وشە عەرەبییە لە زمانی عەرەبیدا چەند مانایەکی هەبێ • جا لەو جۆرە شوێنانەدا مرۆڤ گەر هەردوو زمانەکە بە باشی نەزانێ ، ئەوسا تێ‌ناگا کە بۆ کام مانا ئەو وشە عەرەبییە دانراوە • بۆ نموونە : بەرامبەر بە (سەیر)ی کوردی (غریب) نووسراوە • ئاشکرایە ، کە (غریب) لە عەرەبیدا تەنها مانای (سەیر) ناگەیەنێ • جا بەم جۆرە ، وەك وتمان ئەگەر مرۆڤێك شارەزای هەردوو زمانەکە نەبێت ، ئەوسا ناتوانێ تێ‌بگات • بۆ چارەسەرکردنی ئەم کۆسپە ، باشترین ڕێگا ئەوەیە بنووسرێ (غریب) بۆ کام مانای ••• هەروەها بۆ ڕوونکردنەوەو نیشاندانی ماناو فێرکردنی چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەم وشەیە ، باشتر وایە بخرێتە ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە • ئەمەش ئەو ڕێگایەیە ، کە فەرهەنگ‌نووسانی وڵاتە پێشکەوتووەکان لە سەری ئەڕۆن • بەداخەوە تاکو ئەمڕۆ زوربەی فەرهەنگ‌نووسە کوردەکان هەستیان بەمە نەکردووە ، جگە لە مامۆستا قەناتی کوردۆو مامۆستا شێخ محەمەدی خاڵ‌و مامۆستا تۆفیق وەهبی‌و مامۆستا عەلائەدین سەجادی‌و هەندێکی‌تر ، کە لەم بارەیەوە هەنگاوێکی گەورەیان ناوەو کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردییان پێش‌خستووە •

زانینی مامۆستا گیو موکریانی ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو پێشەوە ئەڕوات • هەر نووسراوێکی نوێی گەلێك خاوێنتر ، جوانتر ، پڕ لـە هونەری بەرزترە ، وەك لە کارێکی کۆنی • بۆ نمـوونە ئەبینین « فەرهەنگی مەهاباد » زۆر پوختترە وەك لە « فەرهەنگی ڕابەر »و چاپی دووەمی « کولکەزێڕینە » کەمتر ناتەواوی تێدایە وەك لە چاپی یەکەمی •

لە ساڵی ١٩٦٦دا چاپی دووەمی « کۆلکەزێڕینە » دەرچوو • چاپی دووەم بریتییە لە هەڵبژێری و پترکردن • چاپی دووەم گەلێـك جیاوازی لەگەڵ چاپی یەکەم هەیە • زۆر لەو ناتەواوییانەی لـە چاپی یەکەمدا هەبوون دوورخراونەتەوە • ئەو وشانەی پێویسـت نەبوون بکەونە ناو بەشی (کاتان)ەوە دوورخراونەتەوەو لادراون • جگە لـە لادان گەلێك وشەی تازەی پێویست کە پەیوەندییان هەیە بە کاتەوەو لە چاپی یەکەمدا نەبوون لە چاپی دووەمدا نووسراون • لە چاپی دووەمدا هەر حەوت ناوی ڕۆژانی هەفتە دراوە • ئەو پەڕاندنەی لە چاپی یەکەمدا هەبووە چارەسەرکراوە • بەم جۆرە گەلێك کەموکوڕی چاككراوە • هەروەها گەلێـك سەرباسی بەکەڵكو نوێی وا زیادکراون ، کە لـە چاپی یەکەمدا نەبوون • بە تێکڕایی ناوەرۆکی هەموو سەرباسەکان فراوانکراون • ئەو کەموکوڕیـانەی لە بەشی ڕێزمانـدا هەبوونو باسـمانکردن ، دوورخراونەتەوە • بەڵام لەگـەڵ هەمـوو ئـەم چاككردنانەشدا هێشتا چاپی دووەم دوور نییە لە چەند کەموکوڕییەك :

لەژێر هەندێ سەرباسدا وشـە هەن کە پەیوەندییان نییـە بەو سەرباسەوە ، کەچی کەوتوونەتە ناوییەوە ، لەگـەڵ ئەوەی وشەی پێویست هەنو پێوەندییان هەیە پێوەیو نەکەوتوونەتە ناوی • لە بەشی کوردییەکەیدا هەندێ وشە تۆمارکراوە ، بەڵام بەرامبەری چییە بە چوار زمانەکەیتر نەنووسراوە • ئەویش لەبەر ئەوەی ئەو وشانە لەو زمانانەدا بەرامبەریان نییە یاخود دانەر نەیزانیوە • وەك : لە لاپەڕە (١١٠)دا

ـ « لێ‌گرتەوە » ، لە لاپەڕە (١٤٠)دا ـ « خرووگە » ، لە لاپەڕە (١٦٦)دا ـ « گوران » ... هتد .

ئەگەر وشەیەکی کوردی بەرامبەری نەبێت لە زمانێکی بێگانەدا خۆ ئەتوانرێ بە ڕاڤەیەکی کورت یاخود بە ڕستەیەکی ئاسانی کورت مانای ئەو وشەیە لێك‌بدرێتەوە .

جگە لەو فەرهەنگانەی باسمان‌کردن ، مامۆستا گیو موکریانی « فەرهەنگی کوردستان »یشی داناوە ، بەڵام بەداخەوە تاکو ئێستا لەبەر هەژاری‌و دەست‌کورتی نەیتوانیوە لە چاپی بدا . هەروەها تاکو ئەمڕۆ نە کەسێك نە کۆمەڵێك نەبووە یارمەتی مامۆستا بدەن‌و ئەو ئەرکە بخەنە سەر شانیان . « لەناو گۆڤاری هەتاوی هەتیوو جوانەمەرگیشدا زۆر جارانم هاوارکرد کە دەستە جوامێرێکی دڵسۆز وەیا چەند دەوڵەمەندێکی بێنە پێش فەرهەنگی کوردستانیان بە خۆڕایی بە هەموو مافێکەوە پێشکەش دەکەم ، داخەکەم کەس سەری هەڵنەدا »[15] .

« فەرهەنگی کوردستان » لە کوردییەوە بۆ کوردییەو بریتییە لە (٤٠) هەزار وشە .

لەبەر ئەوەی دەستنووسی ئەم فەرهەنگەمان نەبینوە ناتوانین لێی بدوێین . ئەوەندە هەیە ، هیوامانە کوردانی دڵسۆز یان هەندێك ڕێکخراو یارمەتی مامۆستا گیو موکریانی بدەن بۆ چاپکردنی « فەرهەنگی کوردستان » . چاپکردنی « فەرهەنگی کوردستان » تەنها یارمەتی نییە بۆ مامۆستا گیو موکریانی ، بەڵکو کارێکی زۆر گەورەیە بۆ خزمەتی زمانی کوردی . ڕەنگە هەندێك لەبەر ئەوەی کارەکانی مامۆستا کەم‌وکوڕییان تێدایە ، بیخەنە پشت‌گوێ . هەرچەندە کەم‌وکوڕی زۆربن لە « فەرهەنگی کوردستان »دا ، بەڵام دەرچوونی

(١٥) گیو موکریانی ، «فەرهەنگی مەهاباد» ، هەولێر ، ١٩٦١ ، ل١٤

ئەم فەرهەنگە لە سوود بەولاوە زیان نادات و گوناهە ئـەو بەرهەمە گەورەیە بە خۆڕایی لە دەست بچێت • ئەگەر « فەرهەنگی کوردستان » نەتوانێ ببێ بە فەرهەنگێکی سەرکەوتوو ، خۆ ئەبێ بە سەرچاوەیەکی گەورەو پێویست بۆ فەرهەنگ‌نووسیی کوردی •

چالاکی مامۆستا گیو موکریانی لە نووسینی فەرهەنگی کوردیداو لە چۆنیەتی دانانی فەرهەنگەکانیدا لەگەڵ ناوەرۆکەکانیـدا پلەیەکی بەرزی نوێ نیشان‌ئەدات لە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردی‌دا لـــە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمدا •

لێکۆڵینەوە لە بیروباوەڕی مامۆستا لە فەرهەنگ‌نووسینداو لـــە چۆنیەتی پێکهاتنی فەرهەنگەکانی کەڵکێکی تایبەتی گەورەی هەیە بۆ ئەمڕۆی فەرهەنگ‌نووسیی کوردی‌و بۆ گەلێك ڕێگای چۆنیەتی دانانی فەرهەنگ • لە فەرهەنگەکانی مامۆستادا ئەتوانرێ زۆر شتی بەکەڵك‌و بەنرخ بدۆزرێتەوە ، کە سوودیان هەبێت نەك تەنها بۆ فەرهەنگ‌نووسیی کوردی ، هەروەها بۆ گەلێك کاری زانستی زمان •

کۆششی مامۆستا گیو موکریانی لاپەڕەیەکی گرنگە لە مێژووی پێشـــکەوتنی زمانی کوردیدا • لێکۆڵینەوە لـــە زمانەوانیی مامۆستا بەگشتی‌و کاری فەرهەنگ‌نووسیی بەتایبـــەتی ســـەرنجی هەموو زمانەوانانی کوردو کوردناسان ڕائەگێشێ •

لەم وتارەدا مەبەستمان ئەوە نییە ، کـــە بە باڵای مامۆستا گیـــو موکریانی‌دا هەڵدەین ، یا بە هۆی ئەو کەم‌و کوڕییانەوە بمانەوێ لـــە نرخی کەم بکەینەوە ، بەڵکو مەبەســـتمان ئەوەیە لە ڕێگای ڕاستی زانستی‌یەوە ، ئەوەی هەیە بیخەینە بەرچاو(*) •

(*) ئەم بەرهەمە لە ژمارە (١٠٠)و (١٠١)و (١٠٢)و (١٠٣)ی ساڵی ١٩٧٢ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا بڵاوکراوەتەوە •

فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێن

سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم دەورێکی نوێو بە بەرهەمە لە مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیدا • دەبینین لە ماوەی ئەم بیست ساڵەی دوایىدا چ لە وڵاتو چ لە دەرەوی وڵات گەلێك فەرهەنگ دەرچووە ، وەك : « فەرهەنگی ڕابەر »[1] ، « فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە »[2] ، « فەرهەنگی مەردۆخ »[3] ، « فەرهەنگی ئەرمەنی ـ کوردی »[4] ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی »[5] ، « فەرهەنگی ڕووسی ـ کوردی »[6] ، « فەرهەنگی خاڵ »[7] ،

---

(١) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی ڕابەر » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەی عەرەبیو کوردییە ، هەلێر ، ١٩٥٠ .

(٢) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی کۆلکەزێڕینە » ، کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی ـ فەرەنسی ـ ئینگلیزی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ١٩٥٥ ، چاپی دووەم ، هەولێر ، ١٩٦٦ .

(٣) شێخ محەممەدی مەردۆخ ، « فەرهەنگی مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦

(٤) سەمەندی سیابەند ، ئارامی چاچان ، « خەبەرناما ئەرمەنی ـ کوردی » ، یەریڤان ، ١٩٥٧ .

(٥) أ ـ چ . بەکۆ (باکاییێڤ) ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .

ب ـ ق . کوردۆ (کوردۆیێڤ) ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ .

(٦) ئی . ئۆ . فاریزۆڤ ، فەرهەنگی ڕووسی ـ کوردی مۆسکۆ ، ١٩٥٧ .

(٧) شێخ محەممەدی خاڵ ، « فەرهەنگی خاڵ » ، ب ١ ـ ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ـ ١٩٦٤ .

« فەرهەنگا کوردی »[٨] ، « فەرهەنگی کوردی ــ ئینگلیزی »[٩] ، « فەرهەنگی کوردی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی »[١٠]و گەلێکی‌تر .

لە نێوان ئەو فەرهەنگانەدا « فەرهەنگا کوردی » هەیە ، کـە مامۆستا جگەرخوێن دایناوە . لە سالی ١٩٦٢دا بەرگی یەکەم‌و دووەمی لە بەغدا چاپ کراوە . ئەوەندەی من لێی بزانم هێشتا بەرگی سێیەمی دەرنەچووە . بێ‌شك ئەم فەرهەنگە گەنجینەیەکە لـە سامانی زمانی کوردیمانو دەوری خـۆی بینیوەو ئەیبینێ ... بەلام بەداخەوە لـەم فەرهەنگەدا کەم‌وکوڕی‌و ناتەواوی ئێجگار زۆرە ، کە دەتوانرا بە ئاسانی دووربخرێنەوە .

ئەگەر ئەم فەرهەنگە لەگەل « فەرهەنگی ڕابەر »ی مامۆســتا گیو موکریانی ، کە لە سالی ١٩٥٠دا دەرچووە بەراورد بکەین ، یـان لەگەل « فەرهەنگی خال »ی مامۆستا شێخ محەمەدی خال ، کە بەرگی یەکەمی لە سالی ١٩٦٠دا بلاوکراوەتە بەرانبەر ڕابگرین ، دەبینین ، کە کەم‌وکوڕیی لە « فەرهەنگا کوردی »دا گەلێك زۆرترە وەك لەو دوو فەرهەنگەی لە سەرەوە ناومان بردن ، لەگەل ئەوەی فەرهەنگی مامۆستا جگەرخـوێن لەپاش « فەرهەنگی ڕابـەر »و « فەرهەنگی خـال » دەرچووە . لێرەدا وا دەرئەوێ ، کە مامۆستا جگەرخوێن سوودی لەو فەرهەنگە کوردیانە نەبینیوە کە لە پێش فەرهەنگەکەی ئەودا دەرچوونو کـە زۆر کاری ئالۆزیان خاوکردۆتەوەو بەسەر گەلێـك کۆسـپدا

---

(٨) جگرخوین ، « فەرهەنگا کوردی » ، ب ١ــ٢ ، بەغدا ، ١٩٦٢ .

(٩) تۆفیــق وەهبی‌و س . ئەدمۆنس ، فەرهەنگی کــوردی ــ ئینگلیزی ، لەندەن ، ١٩٦٦ .

(١٠) جۆیـس بلۆ ، فەرهەنگی کوردی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیـزی ، پاریـس ، ١٩٦٥ .

سەرکەوتوون . هەروەها نووسەر بۆ چۆنیەتی نووسینی فەرهەنگەکەی سوودی لە هیچ سەرچاوەیەکی ولاتە پێشکەوتووەکان وەرنەگرتووە . ئەو سوود نەبینینە بووە بە هۆی ئەوەی « فەرهەنگا کوردی » نەوەك هەر کەموکوڕی پتر بێت لە « فەرهەنگی ڕابەر »و « فەرهەنگی خاڵ » ، بەڵکو هەندێك ناتەواوی تێدایە ، کە ئەو جۆرە ناتەواوییانە هەتا لـە فەرهەنگی ــ یووسف ضیا پاشای خالدی ــ یشدا نییە ، کە لە ساڵی ١٣١٠ك/١٨٩٣زدا لە چاپدراوە[١١] .

ئاشـکرایە بەر لـەوەی فەرهەنگنووس دەسـت بە نووسینی فەرهەنگ بکات ، پێویستە بزانێ بۆ چ مەبەستێك ئەو فەرهەنگە دائەنێو لە سەرەتای دەستپێکردندا نەخشەی چۆنیەتی فەرهەنگەکە بکێشێ . دانەر ئەبێ پەیڕەوی ئەو مەبەستو نەخشەیە بکات ــ واتە لە مەبەست لانەداو لە سنوور نەچێتە دەرەوە . هەروەها پێویستە لـە پێشەکیی فەرهەنگەکەدا بنووسرێ بۆ چ مەبەستێكو بۆ کێ ... ئەو فەرهەنگە دانراوە . هەرچەندە مامۆستا جگەرخوێن مەبەستی دانانی فەرهەنگەکەی لە بەرگی یەکەمدا نەنووسیوە ، بەڵام هەر باشە کە لە بەرگی دووەمدا نووسیوێتی : ئەم فەرهەنگە بۆ خوێندنی شێوەی کرمانجیـیە لە بەشی کوردییەکە ... لێرەدا زۆر باشە ، کە مامۆستا مەبەستی نووسینی فەرهەنگەکەی دیاریکردووە . بەڵام بەداخەوە زوربەی ئەو وشانەی کەوتوونەتە ناو ئـەم فەرهەنگەوە لـە سنووری مەبەستی نووسینی فەرهەنگەکە چوونەتە دەرەوە . بەڵگەش بۆ سەلماندنی ئەم باوەڕە ، ئەوەیە دەبینین گەلێك وشە هەن ، کە نەئەبوو لەناو فەرهەنگەکـەدا بنووسرێن ، کـەچی نووسراون . وەك : ناوی گـوندو شـارەکانی

---

(١١) یوسف ضیاء الدین باشا الخالدی المقدسی ، الهدیة الحمیدیة في اللغة الکردیة ، استانبول ، ١٣١٠هـ / ١٨٩٣م .

کوردستان ، ئاوداران ، خێڵەکانی کـورد ، شاعیرانو نووسـەران ، هونەرمەندانو گۆڕانیبێژانی جیهان ... لێرەدا ناڵێم کە ئەم جۆرە وشانە پێویست نینو نابێ لە فەرهەنگدا بنووسرێن ، بەڵام ئەڵێم لەگەڵ مەبەستو ڕێبازی فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێندا ناگونجێن .
ڕاستە گەر مەبەستی فەرهەنگەکەی فراوانتر بوایە ئەوسا ئەو وشانە پێویست بوون . وا دیارە نووسەر گرنگی نەداوە ، کە بە گوێرەی ئەو مەبەستەی هەیبووە وشە کۆبکاتەوەو هەڵبژێرێ ، بەڵکو چی زانیوەو چی دەستکەوتووە نووسیوێتیو ئەمەش تووشی هەڵـەی کردووەو بووە بە هۆی ئەوەی زۆر لابدات لە سنووری ئەو مەبەستەی هەیبووە .
ئەم گرنگینەدانو لادانەش بووە بە هۆی ئەوەی ناوەرۆکی فەرهەنگەکە گـرانبێ بەو وشانەی پێویسـت نین . بۆ نموونە دەبینین لـە هەر لاپەڕەیەکدا نزیکەی هەشت وشە هەیە . لەم هەشت وشەیە ، نزیکەی سێ وشەی ناوی دێهاتو شارەکانی کوردستانە ، یەك وشـەی ناوی تایبەتی مرۆڤە ، یەك وشەی ناوی شاعێرانو نووسەرانو هونەرمەندانی جیهانە ... بەتایبەتی ئەوەی ئێجگار فەرهەنگەکەی بارگران کردبێ ، وەك وتمان ، ئەوەیە کە نزیکەی لە هەر هەشت وشە ، سیانی ناوی شارو دێهاتەکانی کوردستانە . بە باوەڕی من باشتر وا بوو ، کە گەورەترینو بەناوبانگترین شارو دێهاتی هەڵبژاردایە ، کە ژمارەیان سـەد ناوێك دەبێتو ئەوسا فەرهەنگەکەش لەو بارەگرانە ڕزگاری ئەبوو .

هەروەها وەك وتمان ، نووسەر چی زانیوە نووسیوێتیو ئەوەی نەشیزانیوە بەدوایا نەگەڕاوەو پەڕاوێزی نەخستووە . ئەمەش بووە بە هۆی هەڵەیەکی زۆر . وەك دەبینین ناوی شاری (ئۆدێسا)ی داوە ، بەڵام (تالین)و (ڤیلنووس)و (ڕیگا) ... ی نەداوە ، لەگەڵ ئەوەدا کە ئەمانە پایتەختنو (ئۆدێسا) پایتەخت نییە .

(قالـه)ی نووسیوه ، بەڵام (بله) ، (خـوله) ، (ئەحە) ، (حەمە) ، (عەبە) ... ی نەنووسیوە .

(پووشـکین) ، (پەتهـۆڤن)ی تۆمارکردووەو (گۆرکی) (مایکۆڤسـکی) ، (بایرۆن) ، (چایکۆفسـکی) ، (باخ) ... ی تۆمار نەکردووە .

(بێکەس) ، (خانی)ی نووسیوە ، کەچی (زێوەر) ، (پیرەمێرد) ، (مەولەوی) ، (نالی) ... ی نەنووسیوە .

(اسمهان)ی داوە ، (جەزراوی) ، (شەماڵ) ... ی نەداوە .

لێرەدا مەبەستم ئەوە نییە ، کە ئەو وشانەی ناوم بردن‌و نووسەر نەینووسیون ، بڵێم ئەبوو بیان‌نووسێ . مەبەستم ئەوەیە کە هەڵبژاردنی وشـە نابێ بەرێکەوت بێ یا بەپێی زانینی دانەرێ ، بەڵکـو ئەبی بە گوێرەی پێویست بێ . لێکۆڵینەوە ناگونجێ بۆ هەر وشەیەك بە تەنها ، چونکە هەر وشەیەك پەیوەندی لەگەڵ چەند وشەیەکدا هەیە . لەبەر ئەوە نووسەر ئەبێ بە کۆمەڵ لە وشە بکۆڵێتەوە . بۆ نموونە ، ئەگەر بەکێك بپرسی : پێویست ئەکا (زێوەر) لە فەرهەنگدا بنووسرێ ؟ . ئەوە وەڵامی ئەم پرسـیارە ناتوانرێ بدرێتەوە . نەك لەبـەر ئەوەی پرسیارەکە گرانە ، بەڵکو لەبەر ئەوەی ڕاست نییە . چونکە وەك لـە سەرەوە وتمان ناتوانرێ بووترێ کام وشە پێویستەو کام وشە پێویست نییە . دەتوانرێ بووترێ کام کۆمەڵ وشە پێویستەو کام کۆمەڵ پێویست نییـە . هەروەها دەبێ بزانرێ بۆ چ فەرهەنگێك‌و ئەوسـا دەتوانرێ وەڵام بدرێتەوە .

بۆ ئەم فەرهەنگەی مامۆستا جگەرخوێن هەڵە نییە کە (بێکەس)و (خانی) بنووسرێ ، بەڵام کە پێویست بکا ناوی شاعیران‌و نووسەرانی کورد بدرێت ، ئەوسا دەبێ ناوی هەموان یان هەرە بەناوبانگیان بدرێت .

نەك وەك مامۆستا جگەرخوێن ، بێ ئەوەی هیچ هۆو بەڵگەیەك هەبێ (بێکـەس)ی داوەو (زێوەر)ی نەداوە ، (خـانی)ی نووسـیوەو (مەولەوی)ی نەنووسیوە . بەم جۆرەش بۆ شاعیرانو نووسەران هەمان هەڵەی کردووەو ناوی کامیـانی زانیـوە نووسـیویێتی ، بێ ئـەوەی نەخشەیەك بکێشێ .

مەبەستم ئەوە نییە کە (بلە ، خولە ، ئەحە ...) پێویست بوو لەناو فەرهەنگەکەدا بووناید ، بەڵکو مەبەستم ئەوەیە ، کە (قالە) هەبێ ئەوسا ئەبێ (بلە ، خولە ...)ش هەبێت . دانی ناوی تایبەتی مرۆڤ بۆ ئەم جۆرە فەرهەنگانە ڕاست نییەو پێویست ناکات ، کەچی مامۆستا لەگەڵ ئەوەشدا کورتەی هەندێك لە ناوەکانیشی نووسیوە . بۆ ئەو ناوانە فەرهەنگی تایبـەتی هەیە ، هەروەها هیچ پێویسـتی نەدەکردو ڕاستیش نییە کە ئەم وشانە : سام ، حام ... هتد . کەوتوونەتە نـاو « فەرهەنگا کوردی »یەوە .

یاخود چ پێویست دەکا لەم فەرهەنگەدا (اسمهان) هەبێ . کە نووسەر ئەم ناوەی داوە ، ئەوە دیارە بڕیاریداوە ناوی گۆرانیبێژان پێویستە لەناو فەرهەنگەکەدا بێ . بەم جۆرە بوایە دەبوو ناوی هەموو گۆرانیبێژانی بەناوبانگ بکەوتنایە ناو فەرهەنگەکەوە . ئەمەش ڕاست نییە . ئەگـەر ڕاستیش بیت لە تواناد نییە ، چـونکە ژمارەی گۆرانیبێژانی جیهان دوور نییە بگەنە تێکڕای ژمارەی ئەو وشانەی لە فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێن‌دان .

هەندێك وشە کەوتوونەتە ناو « فەرهەنگا کودی »یەوە ، وەك : باتا ، بیبسی کۆلا ، تایت ، پالاس ... هتد ، کە وابزانم پێویست بەوە ناکات پیشانی بدەمو ڕوونیبکەمەوە ، کە نەئەبوو بە هیچ چەشنێك ئەم وشانە بکەوتنایە ناو فەرهەنگەکەوە . هەرکەس چاوی بەم وشانە

بکەوێ ، بێ لێکۆڵینەوە دەزانێ ، بوونیان لەناو فەرهەنگەکەدا بێ سوودە . نەك تەنها بێ سوودە ، بەلکو بە خۆڕایی باری فەرهەنگەکەیان گران کردوو ..

لە هەڵبژاردنی وشە بۆ « فەرهەنگا کوردی » کەم وکوڕی ئێجگار زۆرەو لە وتارێکی وەها کورتدا توانا نییە لە هەمووی بدوێم . ئەوەی ڕاستی بێ ، ئەوەیە وشەکانی ئەم فەرهەنگە بەتەواوی لەگەڵ ئەو مەبەستەدا ناگونجێ کە نووسەر بۆ نووسینی فەرهەنگەکەی هەیبووە . دەبینین ژمارەی وشەکانی بەرگی یەکەم و دووەمی فەرهەنگەکە لە شەش هەزار وشە تێناپەڕن . با بلێین ژمارەی وشەکانی بەرگی سێیەمیش کە ماوە چوار هەزار وشەیەك دەبێت . بەم جۆرە هەموو وشەکانی « فەرهەنگا کوردی » دەکاتە دە هەزار وشەیەك . وەك لە سەرەوە باسمان کرد پتر لە نیوەی وشەکانی لەگەڵ مەبەستەکەیدا ناگونجێن ـ واتە ئەو وشانەی کە دەگونجێن نزیکەی پێنج هەزارێك دەبن . جا بۆ مەبەستێکی وەها ـ بۆ قوتابیانی خوێندنی بەرز ـ پێنج هەزار وشە زۆر کەمە .

لە لێکۆڵینەوەی وشەکانی ئەم فەرهەنگەدا دەرئەکەوێت ، کە « فەرهەنگا کوردی » شێوەی ئینسکلۆپیدیای هەیە (هەرچەندە نووسەر لە پێشەکییەکەیدا ئەمەی نەنووسیوە) ، بەلاَم لەگەڵ ئەم مەبەستەشدا ناگونجێ ، چونکە ژمارەی ئەو وشانەی کە پێویستە لە فەرهەنگی ئینسکلۆپیدیای کوردیدا تۆماربکرێن ، نەك دەبێ دە هەزار وشەیەك بێت ، بەلکو دەبێ چەند دە هەزارێك بێ .

× × ×

لە چۆنیەتی لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەی مانای وشەدا ناتەواوی زۆرە . بۆ ئەو وشانەی دەتوانرێ مانایان بە یەك وشە نیشان بدرێ ،

نیشانی ئەداوە ٠٠٠ زۆر وشە هەن ، کە خاوەنی یەك مانان (یاخـود مانایان لـەیەك نزیکە) ، بەلاّم شـێوەی نووسینو خوێنـدنەوەیان جیـــاوازا (Synonym) ، وەك : (زار ــ زمان) ، (قەفقاس ــ قەوقاس) ، (هەمیشە ــ هەردەم ــ هەرچاخ) ٠٠٠ هتد ٠ بۆ دانی مانای ئەم جۆرە وشانە باشترین ڕێگا ئەوەیە ، وشەی یەکەمیان (یاخود هەرە ناسراویان) ڕاڤەبکرێو لەبەردەم ئەوانیتردا بنووسرێ : بڕوانە فلاّن وشە ٠ خۆ ئەگەر جیاوازییەکیش لە نێوانیـــاندا هەبێت بنووسرێت ٠ بەلاّم مامۆستا جگەرخوێن بەم شێوەیەی نەکردووە ، بەلـکــو هەموو وشەکانی ڕاڤەکردووەو جگە لەوەش درێژەی بە ڕاڤەی وشەکان داوە ٠ بێ‌گومان ئەو دووبارەکردنەوەیە نەك هەر ڕێگا درێژ ئەکاتەوە ، بەلـکو نیشانی خوێنەریش نادات کە (زار)و (زمان) خاوەنی یەك مانان ٠ بەلێ بۆ مانای چەند وشەیەکی کەم لەسەر ئەو ڕێگایە ڕۆیشتووە کە لە سەرەوە باسمانکردووە ، بەلاّم ئەویش بە جۆرێك ئالۆزی کردووە ، کە لەو باوەڕەدام هێشتا باشتر بوو هەردوو وشەکە ڕاڤەبکات ٠ هاتووە وشەی یەکەمیانی ڕاڤەکردووەو کە هاتۆتە سەر وشەی دووەم لە نێوان دوو کەواندا بە عەرەبی نووسیوێتی (قد مرت تفسیرها) ٠ جا گەلێك جار وا ڕێدەکەوێ کە وشەی دووەم لە یەکەمەوە زۆر دوورەو خوێنەر دەبێ بە هەموو فەرهەنگەکەدا بگەڕێ تا وشەی یەکەم دەدۆزێتەوەو دووریش نییە هەر نەیدۆزێتەوە ، چونکە نووسەر لای وشەی یەکەمەوە نەینووسیوە کە وشەی یەکەم کامەیە ٠ لێرەدا وەك مەتەلی لێ‌دێتو خوێنەر کە وشەی دووەم دەبینێ ، دەبێ بگەڕێو بیربکاتەوە بۆ ئەوەی بزانێ چی وشەیەکی‌تر هەیە مانای وەك ئەم وشەیەی دووەم بێت ٠ جگە لەوە جێگای سەرسوڕمانە ، کە دانەری فەرهەنگێکی کوردی ــ کوردی لە جێگای وشەیەك یان ڕستەیەکی کوردی بۆ ئەو مەبەستە بە عەرەبی بنووسێت : (قد مرت تفسیرها) ٠

ڕاستە فەرهەنگنووس دەبێ گرنگی بەوە بدات کە ڕاڤەی وشەکان بە کورتی بکات • بە مەرجێك ئەو کورتیە نەبێت بە هۆی نەکردنەوەو ئاشکرا نەبوونی مانای وشەکان[١٢] • جگە لەوە پێویستە ڕاڤە ڕوونو ڕەوان بێتو وشەی ئاسانو سادەی بۆ بەکاربهێنرێ تا هەموو خوێندەوارێك بەبێ جیاوازیی پلەی خوێندەواری تێی‌بگات • مامۆستا جگەرخوێن بەم جۆرەی نەکردووە ، بەڵکو بەپێچەوانەوە بۆ ڕاڤەی بەشی زۆری وشەکان درێژەی پێداوە • بۆ نموونە ، ئەوە وشەی (سام) بەو شێوەیەی لە « فەرهەنگا کوردی »دا نووسراوە ، ئەخەمە پێش‌چاو :

(سـام)
دبێـژن :ـ یەك ژ چـار کورێن (نوح ـ نوهـ) .
پەیڤام بەرە :ـ سام ، حسام ، ایرەج ، تورەج . لێ ئـەز باوەرناکم . ژ بەرکو مرۆڤ هەمو یەك بەرچەیە . نە سامی هەیەو نەحامی‌و نە توری‌و نە ایرانی . ژ هەڤ جـدابونا مرۆڤا تەنی ب زمان‌و جیگەهە . جـارنا ملەتەك نەوەکهەڤیا زمـان یا ئۆل یا ژ هەڤ دوربون ، دبن جەند ملەت . و جارنا چەند ملەتێ دژمنی هەڤ بڤی آوایی دبن یەك ملەت . بەلام آورا نژادی ، ورەنگ دەرەون .

ء ـ (سام ابن نوح) .

(سـام)
ناڤی گەرناسەکی کـوردە کالك‌و باپیری (روستەم) ئێ ناڤدارە . دبێژن :ـ روستەم کـوری زال کورێ سـام کورێ نەریمان . (شەرەف خـان) . دبێژی :ـ ئـەڤ روســتەم کـورد . د شەهنامێ دە چـەند پەندو بەستە هاتنە :

یەکی جام‌و بادە
روستەم سوپەرد
بەوی گوڤتی کەی نامێ
بەرداری گورد
بگۆیەدکی گوردان
تەرا خاستەند
سەری تەختی ایران
بیاراستەند

(١٢) ئا . ك . بەرۆڤکۆڤ ، لـە تەجروبەی فەرهەنگدانانـدا ، « گـۆڤاری فەرهەنگنووس » ، مۆسـکۆ ، ١٩٥٧ ، ب ١ ، ل ١٤٠ . (بە زمانی ڕووسی) .

سيد حسين موكرياني دبێژی :ــ
گوتنا (گورد) د ڤرده (كورده)و
ڤێ جیرۆكێ دورو درێژ بدارڤه
دكی . وهـــا رەنگه هــن تاریخ
بێـــژین رۆژآڤاو رۆژهـــلات
دبێژن :ــ
(كــورد) ژ (گــورد) بفاخوازا
گەرناس هاتیه .
ء ــ (اسام جد روستم المشهور) .

دەبینین ڕاڤەی ئەم وشەیە یەك لاپەڕەی تەواوی لە فەرهەنگەكە داگیركردووە • چ پێویست بەم داستانە ئەكات ؟ لەو باوەڕەدام ، كە ئەم وشـــەیە هەر پێویستی بەوە نەدەكرد بكەوتایە نـــاو فەرهەنگەكەوە • ئەگەر پێویستیشی بكردایەوە ، ئەوە دەتوانرا بـــە دوو دێڕێك بـــە ئاسانی ڕاڤەبكرێ •

وشەی (آلەقەمش) لە « فەرهەنگا كـــوردی »دا بەم جۆرەی خوارەوە ڕاڤەكراوە •

(آلەقەمش)

گوندەكە دسینۆرێ كوردســـتانا
سۆریەو كوردستانا تركیا دەبە .
پشتی شـەرێ (شیخ ســـــعید)
د سـالا ١٩٢٥ دە حاجو آغا د سـالا
١٩٢٦دە لە پهلانینە كە بچـــوك
جێكرو ژ چیاێ هەڤێركا داكەتە
سوریە . لەشكرێ تركا د گوندێ
(آلــەقەمشێ)دە ٢٤٣٢ مرۆڤ
د حەوشـــــا آغی دە كوشتن‌و
شوتاندن . ژنو مێرو زارۆك ب
هەڤرە بون . من ب چاڤی خوە
ژنەك دی كو هەر بتـــەنێ ژ بەر
سـنكوا پاراستی مابو . لێ خوین
ژ پشتا وێ دهات من پیرا تۆرێ
ل سـەر ڤێ ژنكێ چێكـــــریە .
(آلەقەمش) ــ آلەقماشـــــە .
آلاوی قماش بو .
ء ــ (اسم لقریة كوردیە مشهورة)

لەو باوەڕەدام (آلەقەمش) زۆر بە باشی دەتوانرا بە چەند وشـەیەك ڕاڤە بكرێ‌و پێویستیشی بەم درێژەپێدانە نەئەكرد •

ئنجا با تەماشای وشەی (ترك) بكەین ، بەو شێوەیەی ، كـــە مامۆستا جگرخوێن ڕاڤەی كردووە •

نافی ملەلـەتەکی‌یە ژ چینێ تـا سنیۆرێ یەونانو بلقـــار درێژ بونــە . هنك درێژێ رۆژهلاتێ یەکتیا سۆڤیاتی دە دژی ، تەنی ملەلەتێ کــــورد نافـــیرا ترکێ آزەربایجانو ترکی ترکیا دبری . ژ لــــەورا ترکێ (طــــورانی) کمالیست خـــستوتە دلێ خوە کۆ ملەلەتێ کورد بزۆر بکـــن ترك . داوەکو ترکستانە کـــــە مەزن لدارخن . لێ دقـــــرنێ (٢٠) بیستا دە ئەڤ داخوازا پێـــك نایێ . ژ بەرکۆ زۆر نەما بکارئێ. مللەت هەمو شیار بونە .

خوێنەر کە چاوی بە ڕاڤەی وشەی (ترك) دەکەوێ ، وا دێتە بیری ، کـــە مامۆستا وتارێکی لەبارەی مێژووی تورك‌و جوولانەوەی تورانەوە نووسیوەو دوور نییە لەبیر خوێنەر بچێتەوە ، کە فەرهەنگی بەدەستەوەیەو ویستوویەتی بزانێ مانای وشەی (تورك) چییە • ئەم وشـــەیەش هەر وەك ئەوانی پێشـــوو ، دەتوانزا بە چەند وشــــەیەك ڕاڤەبکرێ •

بۆ تەواو سەلماندنی ئەو باوەڕە ، کە مامۆستا جگەرخوێن زۆر درێژەی بە ڕاڤەی وشەکان داوە ، وا وشەی (خانی)یش بەو شێوەیەی ژ مامۆستا ڕاڤەی کردووە دەخەینە پێش‌چاو :

(خانی)

ناڤ و دەنگی شـاعرەکی، ناڤداری کوردە کــــۆ دوەلات پارێزی دە یەکەم مرۆڤە د کوردســــتانێ دە تاریخ‌و ژینگاریا ســـــــــەیدایێ (خانی) دناڤ روبەلێ تاریخـــــــا مێژوێ کوردو هۆزانی دە جیکی بلند گرتیە . دەما (خانی) بنافی وەلات پارێزی گازی دکـــــــر ل (فرانسا) بکێـــــــرا ول‌ویرو و کەنشتا زکێ هەڤ دجرانـــدن . لێ مەخابن ! ملەتی کـــــورد نە شیارو اگادار بو بهائی نفیسینا خانی نزانبو . بەر ب نەوالا بن دەســـتی ڤە بەرژێر دبو .
ء (اسم اعظم شـاعر کوردی) .

نووسەر باسی خەبات‌و مێژووی ژیانی (خانی)ی کردووە ، کە هیچ پێویستی بەم باسە درێژە نەئەکرد ، چونکە (خانی) لە فەرهەنگدا باس‌کراوە ، نەك لە مێژوو یان ئەدەبدا . جا گەر مامۆستا مەبەستی ئەوە بێت ، قوتابیانی بەشی کوردی بەم باسە (خانی) باش بناسن‌و شارەزایی لەبارەیەوە پەیدابکەن ، ئەوە ئەم باسە بۆ ئەو قوتابیانە کەمە . ئەوان سەبارەت بە (خانی) دەبێ زۆر بزانن ، نەوەك تەنها ئەو چەند دێرە . بۆ زانینی باسی (خانی)یش ئەدەب هەیە ، کە لەو زانستەدا دەتوانن باش بیناسن . فەرهەنگ ئەو ڕێگاو ئەو توانایەی نییە بە درێژی باسی هەموو شتێك بکات ، بەڵکو دەتوانێ بە کورتی دەری‌خات ، کە (خانی) کێیە . بۆنموونە ، دەتوانرا بنووسرێ .

خانی ـ شاعیرەکی کوردە ، ل قەرنا حەفدێ دما ،
نفیسکارێ مەم ئو زینە .

لەو باوەڕەدام گەر مامۆستا جگەرخوێن ڕاڤەی (خانی) بەو شێوەیەی من کردوومە ، بکردایە باشتر بوو . ئەگەر خوێنەر بەو ڕاڤەیەدا باش بۆی ڕوون نەبێتەوە یا بیەوێ پتر دەربارەی (خانی) بزانێ ، ئەوە بە ئاسانی دەتوانێ تەماشای مێژووی ئەدەبی کوردی بکاو بۆی ڕوون‌ببێتەوە ، ئەو شاعیرە کێیە ، کە لە سەدەی حەڤدەدا ژیاوەو مەم‌و زینی نووسیوە .

سەرەڕای ئەو درێژەپێدانەی لە سەرەوە باسمان‌کرد ، دەبینین مامۆستا جگەخوێن لە هەندێ شوێندا بۆ ڕاڤەی وشەیەك هەڵبەستێکی دوورو درێژی هێناوەتەوە . لەو باوەڕەدام پێویست بەوە ناکات بۆ دۆزینەوەو تێگەیشتنی ماناى وشەیەك ، خوێنەر کاتێکی درێژ بەرێتەسەرو بکەوێتە بیرێکی قووڵەوە . هەروەها دەبینین لە هەندێ شوێندا هەڵبەستێکی وای بۆ ڕاڤەی وشەیەك داوە ، کە نەك ئەو

هەڵبەستە مانای وشـــەکە ڕوون ناکاتەوەو نیشان نادات ، بەڵکـــو بەپێچەوانەوە ئاڵۆزی ئەکاو دەیکاتە مەتەڵێـــك‌و خوێنەر دەخـــاتە بیرکردنەوە بۆ هەڵهێنان‌و تێگەیشتنی . لەبەر ئەوە فەرهەنگ‌نووس دەبێ ئاگای لەوە بێ چ شێوەو شێوازێك ئاسانترە بۆ ڕاڤەی وشەو بۆ زووترو باشتر تێگەیشتنی خوێنەر تا ئەو ڕێگایە بگرێت . لێرەدا مەبەستم ئەوە نیە ، کە ڕاڤەی وشە بە هەڵبەست ناکرێ ، بەڵکو دەڵێم دەکرێت . بەڵام بە مەرجێك بە دوو دێڕێکی سادە ، کە بە جوانی مانای وشەکەی تیادا بکرێتەوە . نەوەك بە هەڵبەستێکی درێژ کە مانای وشەکەی تیادا دیار نەبێ‌و بێ‌کەڵك جێگا لە فەرهەنگەکەدا داگیربکات‌و کات لە خوێنەر بەفیڕۆ بکات .

بەڵێ مامۆســـتا ڕاڤەی هەندێ وشـــە بە کـــورتی ئەکا ، بەڵام مەرج ئەوە نیە ڕاڤە هەر کورت بێ ، بەڵکو مەرج ئەوەشـــە ڕاڤەکە بە تەواوی مانای وشـــەکە یەکالا بکاتەوەو خوێنـــەر بە باشی‌و ئاسانی تێی‌بگا ... بۆ نموونە مامۆستا وشەی (دینار)ی بەو جۆرەی خوارەوە ڕاڤەکردووە :

(دینار) بیست دەرهەمە .

بێ‌گومان باشە کە خوێنەر بزانێ دینار بیست درهەمە ، بەڵام بەم ڕاڤەیەدا ئاشکرا نەبووە دینار چیە . لەگەڵ ئەوەشدا خۆ دینار هەزار فلسە ، چوار چارەکە ... و (دینار)ی یۆغۆسلافییش هەیەو ئەی ئەو چۆن بەش‌ئەکرێت ؟... بەو پێیە دەبوایە نووسەر ئەمانەش بنووسێت . لەڕاستیدا بۆ فەرهەنگ ئەمانە پێویست نین ، بەڵکو پێویست ئەوەیە نیشان بدرێت (دینـــار) دراوی چ وڵاتێکە . هەرچەندە لـــە ڕاڤەی (دینار)دا ناتەواوی هەیە ، بەڵام تا ڕادەیەك وشەی (دۆلار)ی باش ڕاڤەکردووە ، کە نووسیوێتی : پارە ئێ ئەمەریکانە .

ڕاڤەی نارێك‌و ناڤۆلا بە باسی بێ‌سوودو بە هەڵبەستی گران‌و ...
نزیکەی لە هەموو لاپەڕەیەکی فەرهەنگەکەدا دەبینرێ . تا ڕادەیەك
ئەمە جێی سەرسوڕمان نییە ، بەڵام لە چەند شوێنێکدا ڕاڤەی هەندێ
وشەی بە جۆرێ کردووە ، کە هەڵەی وەها گەورە نەدەبوو بکرایە .
بۆ نموونە ڕاڤەی وشەی (پالاس) لە « فەرهەنگا کورد »دا بەم
جۆرەی لای خوارەوە کراوە :

(پالاس)

ناڤێ ئۆتێلەکێ‌یە . ل گەلەك باژار
ئەڤ ناڤ هەیە . نە کوردی‌و
عربی‌یە .
ء — (اوتیل پالاس)

مامۆستا دەڵێ (پالاس) ناوی میوانخانەیە . جا چۆن وەها مانای
وشە ئەدرێت ؟ چۆن وشە وا ڕاڤە ئەکرێت ؟... ئەگەر بەو چەشنەی
مامۆستا جگەرخوێن ڕاڤەو مانای وشە نیشان بدرێت ، خۆ ئەشێ
(پالاس) ناوی چیشتخانەو چایخانەو سینەماو ... هتد بێت . خوێنەر
چاوەڕوانی ئەوە لە فەرهەنگ‌نووس ناکات ، بزانێ (پالاس)
میوانخانەیە ... بەڵکو چاوەڕوانی ئەوە ئەکات بزانێ (پالاس) چ
مانایەك ئەبەخشێت . ئەگەر بە گوێرەی ڕاڤەی مامۆستا جگەرخوێن
بێت ، ئەوە زوربەی وشە بێ مانان . بەم جۆرە بوایە ، کە دانەری
« فەرهەنگا کوردی » مانای وشە ئەدات ئەوە ئەبوایە بۆ مانای وشەی
(کوردستان)یش هەر بینووسیایە ناوی میوانخانەیە ، بۆ مانای وشەی
(گۆێژە)ش بینووسیایە ناوی سینەمایە ، بۆ مانای وشەی (مفتی)یش
بینووسیایە ناوی گەرماوە ، بۆ مانای وشەی (سلێمانی)یش بینووسیایە
ناوی کەبابخانەیە ... هتد . لەو فەرهەنگە کوردییانەدا ، کە تاکو ئێستا
دەرچوون لەم چەشنە ناتەواوییانەم تێدا نەدیون .

ئەو هەموو وشـــانەی نەدەبوو بکەونە نـاو فەرهەنگەکەوەو کەوتوونەتە ناوی ، لەگـــەڵ ئەو ڕاڤە دوورو درێژانەو هەڵبەستانەی بێسوود نووسراون لابرانایە ، ئەوسا بە ئاسانی دەتوانرا ئـەو دوو بەرگەی « فەرهەنگا کوردی » بە یەك بەرگ لە چاپبدرێتو چ بۆ باری چاپو چ بۆ خوێنەر باشتر بوو .

× × ×

مامۆستا جگەرخوێن بۆ ڕیزکردنی وشەکان ئەو ڕێگایەی گرتووە کە هەندێ لە فەرهەنگە فارسییەکانی کۆن لە سەری ڕۆیشتوون ــ واتە بە گوێرەی پیتی سەرەتاو کۆتاییەیە . ئەم ڕێگایە تا ڕادەیەك ئاڵۆزەو دۆزینەوەی وشە گرانە . لەبەر ئەوەیە کە لە فەرهەنگەکەی مامۆستا جگەرخوێندا گەڕان بۆ وشەیەك ونبووتێکە لە فەرهەنگەکەدا . ئـەم جۆرە ڕێگایە لەبەر ئاڵۆزی لەمێژە وازی لێهێنراوەو نازانم هۆی چییە مامۆستا جگەرخوێن بەم چەشنە کردوویەتی . هەروەها « فەرهەنگا کوردی » تاکە فەرهەنگی کوردییە ، کە ئەم ڕێگا ئاڵۆزەی گرتووە . بۆ نموونە ، دەبینین لە فەرهەنگەکەدا وشەی (ڕۆژ) لە لاپەڕە (١٤٩)دایەو کەچی (ڕۆژی) ، کە ئەبێ لە پاش (ڕۆژ) بێت ، لە لاپەڕە (١٤٧)دایە . (پۆلیس) لە لاپەڕە (١٧٢)دایەو (پۆلیسخانە) ، کە ئەبێ لە دوای وشەی (پۆلیس)ەوە بێت ، لە لاپەڕە (١٦٧)دایە ... هتد . واتە ئەم ڕێگایەیەوە بە هۆی پاشو پێش خستنی وشەکان .

هەرچەندە لە « فەرهەنگا کوردی »دا ناتەواویو کەوم کورتی زۆرە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا شتی بەکەڵكو باش هەیە . گەلێك وشەی پێویست لەناو فەرهەنگەکەدانو زۆر وشە جوان ڕاڤەکراون . دیارە کە مامۆســتا شارەزاییەکی باشی لـە زمانی کـوردیو مێژووی کوردو کوردستاندا هەیە .

مەبەست لەم وتارە ئەوە نییە لە نرخی مامۆستا جگەرخوێن کەم بکرێتەوە ، بەڵکو مەبەست ئەوەیە ئەو کەم‌و کورپیانەی لـــە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کـــــوردیدا هەن بخرێنە بەرچـــــاو ، تا فەرهەنگ نووسەکانمان سوودی لێ‌ببینن بۆ ئەو فەرهەنگانەی بەدەستەوەن • بۆ پێشخستنی ئەم زانستەش ئەو ڕێگەیەمان گرتووە کە لێنین پەنجـەی بۆ ڕاکێشاوە : « هەر زانستێك پێش دەکەوێ‌و گەشە دەکا گەر لەسەر بناغـەی زانینی مەردوم دارێژرابێت‌و لەســەر بنـکەی ڕەخنــــەو ڕوونکـــردنەوەو تێ‌گەیشــــتنی هەموو ئەوەی لــــە زوودا کراوە هەڵچنرابێت »[13](*) •

(١٣) ف . ئی . لێنین ، « مارکس ، ئێنگلـس ، مارکســیزم » ، مۆسکۆ ، ١٩٤٧ ، ل ٤٥٧ (بە زمانی ڕووسی) •

(*) بڕوانە : ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٣٧و ١٣٨ ، بەغدا ، ١٩٧٢

چەند سەرنجێك دەربارەی

«زاراوەی پارێزگای ســـلێمانی»

ئەم وتارە لـە مانگی ئابی ۱۹۷۱ لـە شـــاری لێنینگراد نووسراوەو نێرراوە بۆ عێراق‌و لـــە پۆستەدا ون‌بووە . هەرچەندە ، سەبارەت بەم فەرهەنگۆکە چەند وتارێك بلاوکراوەتەوە ، بەلام لەگەل ئەوەشدا وای بە باش دەزانین ، کـــە ئێستا بێ هیچ دەستکاری‌یەك بلاوی‌بکەینەوە .

– نووسەر –

مێژووی دارشتن‌و دانان‌و دروست‌کردن‌و دۆزینەوەو وەرگێرانی زاراوە لە زمانی کوردیدا دەگەرێتەوە بۆ سەرەتای سەدەی بیستەم . تا سالانی ٦۰ ئەم کارە بە شێوەیەکی سست‌و سادەو ســاکار بوو . بەرهەمی ئەم دەورە بریتییە لـە فەرهەنگۆکەکەی ڤ . نیکیتین[1] ، فەرهەنگۆکی زاراوەی زانسیی ئەرمەنی – کوردی ، کـە لـە سالی ۱۹۳۵ لە یەریڤان چاپ‌کراوە ، لیســـتەی ئەو زاراوە کۆمەلایەتی‌و سیاسییانەی لە گۆڤاری « هاوار »دا (سالی ۱۹۳۰) بلاوکراونەتەوە لە بەشێکی تایبەتی‌دا لەژێر نــاوی « فەرهەنگۆك »دا ، هەروەها ئـەو زاراوانەی لـە « گەلاوێژ ، ژین ، دەنگی گێتی تـازە ، هەتـاو ، نیزار ... »دا خراونەتە بەردەم خوێندەواران .

---

(۱) ڤ . نیکیتین ، زاراوەی جـەنگی رووسی – کـوردی ، ورمێ ، ۱۹۱٦ .

دەوری دووەم لە شۆڕشی چواردەی تەمووزەوە دەستپێدەکا تا ئەمڕۆ • بەرهەمی ئەم دەورە بریتییە لە : ئەو زاراوە زانستیيانەی لە لایەن چەند لیژنەیەکی تایبەتی جیاوازەوە دانراوەو داڕێژراوەو لە چەند ژمارەیەکی گۆڤاری « ڕۆژی نوێ »ی سالی ۱۹٦۰دا بلاوکراوەتەوە • ڕاستە لە وەرگێڕانو داتاشینی ئەم زاراوانەدا ناتەواویو کەموکورتی ئێجگار زۆرە ، وەك لە وتارەکەی مامۆستا جەمال نەبەزدا[٢] ، کە لە زاراوەکانی لیژنەی (ریاضیاتی) گرتووە خراونەتە پێش‌چاو • بەلام لەگەل ئەوەشدا ئەم بەرهەمە دەوری خۆی بینیوەو دەبینێ • دوابەدوای ئەم زاراوانە لە لایەن نەقابەی مامۆستایانی سلێمانیيەوە « فەرهەنگۆکی زاراوەی زانستی » دەرچوو ، کە ۹۷ لاپەڕەیە[٣] • لە زاراوەکانی بەشی جوگرافیا مامۆستا غەفوور ڕەشید کۆلیوەتەوەو ڕەخنەی بەجێی گرتووە[٤] • هەر لە سالی ۱۹٦۰دا مامۆستا جەمال نەبەز لەژێر ناوی « هەندێك زاراوەی زانستی »دا[٥] فەرهەنگوکێکی لە چاپداو چەند کەموکورتییەکی کەم لە کارەکەی مامۆستا نەبەزدا هەیە • ڕاستە ژمارەی وشەکانی فەرهەنگۆکەکەی نزیکەی (۳۰۰) وشەیەکەو بۆ ئەم مەبەستە

---

(٢) جەمال نەبەز ، زاراوەکانی لیژنەی ریاضیات لەژێر وردەبینی لێکۆلینەوەدا ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، سالی ۱۹٦۰ ، ژ ٦ ، ل ۱۰۲ ـ ۱۰۹ ؛ ژ ۷ ، ل ۱۱۲ ـ ۱۲۱ ؛ ژ ۸ ، ل ۸۵ ـ ۹۱ •

(٣) غەفوور ڕەشید ، سەرنجێك لە پەراوی زاراوەی زانستی کوردی ، گۆڤاری « ڕۆژی نوێ » ، سالی ۱۹٦۰ ، ژ ۱۲ ، ل ۲۷ـ۳۵ .

(٤) ئەم دوو وتارە ، بەتایبەتی وتارەکەی مامۆستا نەبەز لەسەر شێوەیەکی زانستی نووسراونو لە لێکۆلینەوەکەياندا گەلێ ڕاستیيان نیشانداوە . لەو باوەڕەداین کە لە دانانی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا پێویست بوو سوود لەم وتارانە وەربگرن .

(٥) جەمال نەبەز ، هەندێك زاراوەی زانستی ، سلێمانی ، ۱۹٦۰ .

کەمە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا بەرهەمێکی زۆر پوخـتو کارێکی سەرکەوتووە[٦] .

دوای بڵاوبوونەوەی ئەو چەند بەرهەمەی لە سەرەوە ناومانبردن ، ماوەی دەساڵێك لەم ڕووەوە هیچ شتێکی وەها لە چاپ نەدراوە کـە شایانی باس بێت . بەڵام لە ڕێکەوتنە مێژوویەکەی مارتی ١٩٧٠وە هەست بە بزوتنـــەوەی ئەم کارە دەکەین : یەکـــەم بەرهەمی ئەم بزووتنەوەیەش ئەو فەرهەنگۆکەیە کە چەند مانگێك لەمەوبەر لەژێر ناوی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا لە چاپ دراوەو کە سەرباسی ئەم لێکۆڵینەوەیەمانە .

× × ×

چەند مانگێـــك لەمەوبەر لە لایـەن لیژنەیەکی تایبـەتییەوە فەرهەنگۆکێك ، کە بریتییە لە کۆمەڵە وشـــەو زاراوەی عەرەبی ـ کـــوردی ، لەژێر ناوی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا لـــە چاپ درا[٧] . ئەم فەرهەنگۆکە « بە مەبەستی نووسین لە نێوان فەرهەنگو دامو دەزگاکانی فەرمانی »دا[٨] دانراوە ، کە یەکێکە لـــە بەندەکانی بەیانی ١١ی ئازاری مێژوویی .

لە لیژنەی نووسینی ئەم فەرهەنگۆکەدا گەلێك لە زاناو دانـاو کوردناسی شارەزا ، وەك مامۆستایان : شێخ محەمەدی خاڵ ، شاکیر

---

(٦) لێکۆڵینەوە لەو فەرهەنگو لیستەی زاراوانەی لەناو گۆڤارو ڕۆژنامەدا لە چاپدراونو بڵاوکراونەتەوەو کە لە سەرەوە ناومانبردن بە چەند وتارێکی تایبەتی پێشکەشی دەکەین . بەڵام لەم وتارەدا تەنهـا ناوی ئەو کارانەمان هێناوەو لێیان نەدواوین ، چـــونکە مەبەستی ئەم وتارەمان لێکۆڵینەوەیە لە فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » .

(٧) زاراوەی پارێزگای سلێمانی ، سلێمانی ، ١٩٧١ ، چاپی یەکەم .

(٨) هەمان سەرچاوە ، ل ٢ .

فەتتاح ، محەمەد مستەفا کوردی ، محەمەد صالح سەعید ، ڕەئووف ئەحمەد ئالانی ، ئەحمەد هەردی ... هتد . هاوبەشی‌یان کردووە . ئەم هێزە گەورەیەش کە کۆبووەتەوە بۆ ئەم مەبەستە ، بووە بە هـۆی سەرکەوتنی فەرهەنگۆکەکە . خوێنەر هەر کە چاوی بە ناوی ئەندامانی لیژنەکە دەکەوێ ئەو هەستە پەیدا دەکات ، کە نووسراوێکی بەکەڵك‌و بوخت‌و پێویست ... ی لەبەر دەستدایە . ئێمەش هەر ئەو باوەڕەداین‌و ئەو هەستەشمان بەرامبەر بە « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » هەیە .

فەرهەنگۆکی ناوبراو نزیکەی (١٤٠٠) وشەیەکی عەرەبی دەبێت ، کە بەرامبەریان ماناکانیان بە کوردی دراوە . وشەکانی ئەم فەرهەنگۆکە بە تەواوی لەگەڵ مەبەستی دانانیـدا ئەگونجێن . بەڵگەش بۆ ئەمە ، ئەوەیە زوربەی ئەو وشانە بەرچاو دەکەون ، کە بۆ نووسین لـە تێوان فەرمانگاو داموو دەزگای فەرمانی‌دا پێویستن . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ وشەو زاراوە هەن نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگۆکەکەوە ، کە بۆ هەمان مەبەست کەمتر پێویست نین وەك لەو وشـانەی تۆمارکراون . هەروەها هەندێك وشە هەن ، کە بۆ ئەو مەبەستە زۆر پێویسـت نین‌و کەوتوونەتە ناو فەرهەنگۆکەکەوە .

هۆی ئەو کەم‌وکورتییە کـەمەی کە هەیە لـە هەڵبژاردنی وشـە عەرەبییەکاندا بۆ ئەم فەرهەنگۆکە ئەوەیە ، کە لیژنەکە لەسەر شێوەیەکی زانستی وشـەی کۆنەکردۆتەوەو هەڵنەبژاردووە ، وەك لـە پێشەکیدا نووسراوە :

« بەڕێوەبەریتیی پەروەردەو فێرکردن بە نووسراوی ٧٨٦٥٠ ڕۆژی ٢٠/٤/١٩٧٢ داوای لە پارێزگای سلێمانی کرد کە بە فەرمانگەکانی تری ڕابگەیەنێت هەر وشەو زاراوەیەکیان پێویستە بۆ وەرگێڕانی بۆ

کوردی ڕاستەوخۆ بینێرن بۆ لیژنەکەو تا ئێستا لە چەند نەرمانگەیەکەوە زاراوە نێرراوە »[٩] .

لە کۆتایی ئەو چەند دێڕەی پێشەکیی فەرھەنگۆکەکەدا دەرئەکەوێ کە تەنھا لە چەند فەرمانگەیەکەوە زاراوەیان بۆ نێرراوەو لەسەر دلخوازی ئەو چەند فەرمانگەیە ، ئەو فەرھەنگۆکە دانراوە . بەمەدا دەرئەکەوێ ، کە ئەم نووسراوە سوودبەخشە تەنھا بۆ چەند فەرمانگەیەك ، نەك بۆ ھەمـــــوو فەرمانگەکان . بەلگەش بۆ ئەمە تەنھـــــا ئەو چەند دێڕەی پێشەکییەکە نیە ، بەلکو چاوخشاندنێك بە فەرھەنگۆکەکەدا باشتر ئەو ڕاستییە دەخاتە ڕوو . جگە لەوە دوور نییە کە فەرمانبەرانی ئەمڕۆی ئەو فەرمانگەیانە پێویستیان بەو وشەو زاراوانە بێت ، بەلام ئەگەر پاش ماوەیەك ھەندێك لە فەرمانبەران لە ئەنجامی گواستنەوەدا گـــۆڕانو فەرمانبەرانی نوێ پێویستیان بەو وشانە نەبێو پێویستیان بە وشەی کە بێت ، ئەوسا فەرھەنگۆکەکە سوودێکی زۆری لێوەرەناگـــیرێو زۆر ناژی . کۆکردنەوەی وشە بەم چەشنە کـــە لیژنەی دانانی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » لە سەری ڕۆیشتووە فەرھەنگۆکەکەی خستۆتە چوارچێوەیەکی تەسکەوە .

بۆ کۆکردنەوەی وشەو زاراوە ، وەك وتمان ئەو ڕێگایە ڕاست نییەو دەبێ بە ھۆی کۆسپو کەموکورتی بۆ فەرھەنگ . باشتر وا بوو ، ئەندامانی لیژنە خۆیان بەسەر فەرمانگەکاندا بگەڕێنو لەناو نووسراوو چاپەمەنیەکاندا وشـــەیان دەربھێننو کۆبکەنەوە . جـــگە لەوە خۆ فەرھەنگی عەرەبی زۆرە کە بە ئاسانی دەتوانرا وشـــەو زاراوەی پێویستیان بۆ ئەم مەبەستە لێ دەربھێنرێ . ھەروەھـــا ڕێگەی تر بۆ کۆکردنەوەی وشە زۆرە .

---

(٩) ھەمان سەرچاوە ، ل ٤ ــ ٥ .

پاش ئەوەی وشە کۆدەکرێتەوە ، ئینجا دەبێ بژار بکرێ ــ واتە ئەو وشانەی پێویست نین لابرێن‌و ئەو وشانەی پێویستن‌و پەڕێنراون‌و نین بهێنرێنە ناوەوە • بۆ ئەم مەبەستە چەند ڕێگایەکی زانستی هەیە ، کە وا لە خوارەوە بە کورتی لە یەك دوانێکیان دەدوێین :

١ ــ وشەکان کە کۆکرانەوە بە گوێرەی بابەت دابەش‌بکرێن بەسەر چەند پۆلێك وشەدا ، هەر پۆلێك لەژێر سەرباسی خۆیدا ، کە پەیوەندی تەواو هەبێت لە نێوان ئەو وشانەی لەیەك پۆلن • بۆ نموونە ، زاراوەکانی کارەبا ، زاراوەکانی فیزیا ، زاراوەکانی ڕێزمان ، ئەو وشانەی پەیوەندییان بە نامەوە هەیە ••• هتد • بەم جۆرە نەك تەنها دەتوانرێ ئەو وشانەی کە نەکەوتوونەتە ناوەوەو پەڕێنراون ، بهێنرێنە ناوەوەو بنووسرێن ، بەڵکو دەتوانرێ وشەو زاراوە کۆبکرێتەوە • ئەگەر بەم ڕێگایەدا بڕۆین ، دەبینین لە هەندێ کەم‌وکوڕی ڕزگارمان دەبێت • بۆ نموونە ، ئەگەر ئەو وشەو زاراوانەی پەیوەندییان بە ڕێزمانەوە هەیە ؛ کۆبکرێنەوە ، دەبینین ئەم وشانە کۆدەکرێنەوە : اسم ، صفه ، فعل ، ضمیر ، جمله ، کلمه ، حرف ، مصدر[١٠] ••• و گەلێکی‌تر • ئەوسا هیچ یەکێك لەم وشەو زاراوانە ناپەڕێنرێن •

بەڵام لە فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا دەبینین ، کە (صفه ، جمله ، کلمه ، مصدر) هەیەو کەچی (فعل ، ضمیر ، حرف •••) نییە • ئایا هۆی چییە ئەم وشانە پەڕێنراون ؟ گوایا ئەبێ (فعل ، ضمیر ••• هتد) کەمتر پێویست بن‌و کەمتر بەکاربهێنرێن ، وەك لە (صفه ، کلمه ••• هتد) •

---

(١٠) بۆیە وشەکان بە عەرەبی دراون ، چونکە لێرەدا باسی کەم‌وکوڕیی بەشی عەرەبییەکەی فەرهەنگۆکەکە کراوە .

بێشك هۆی هەرە گەورەی ئەم کەموکوڕییە ئەوەیە ، لیژنەکە ئەو ڕێگایەی نەگرتووە کە ناومانبرد ... هەروەها ئەو وشـــانەی پەیوەندییان بە سەرباسی نامەوە هەیە ، ئەمانەن : (رســالة ، طابع ، اوراق ، برید ، حبر ، قلم ...) ، بەڵام ئەم فەرهەنگۆکەی لێی ئەدوێین ، ئەم وشــانە : (رسالة ، طابع ، اوراق ، برید ...)ی داوە ، کــەچی (حبر ، قلم ...)ی نەداوە ، لەگەڵ ئەوەی ئەم وشانەش هەر بەو جۆرە پێویستن‌و هەر بەو ئەندازەیەش پەیوەندییان بە مەوزووعی نامەوە هەیە . بەم شێوەیە دەتوانین گەلێك وشەو زاراوە بخەینە پێش‌چاو ، کە ئەبوو لە فەرهەنگۆکەکەدا تۆماربکرێن .

٢ ـ لە هەموو زمانێکدا وشە هەن کە یەك چاوگ‌و یەك ڕیشەیان هەیەو لە یەك وشە دەتوانرێ هەندێ وشەی‌تر دروست‌بکرێ ، وەك : (محافظ ، محافظه) ، (فن ، فنان ، فنی) ، (شعر ، شاعر) ، (ادب ، ادیب) ... هتد . جا لەم ڕێگایەوە پاش کۆکردنەوەی وشە ، پێویستە هەر وشەیەك بەجیا تەماشابکرێ‌و بخرێنە بان وشەکان . بێ‌گــومان مەرج نییە لە هەموو وشەیەك وشەی‌تر دروست‌بکرێ‌و یاخود هەموو ئەو وشانە بکەونە ناو فەرهەنگەوە ، بەڵام ئەبێ ئەوە لەبیر نەکرێ ، کە بە کەموکوڕییەکی گەورە دەژمێررێت گەر وشەی (ادب ، ادیب ، شاعر) هەبێت‌و (شعر) نەبێت .

لەم بارەیەوە لە « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا کەموکورتی دەبینرێ . بۆ نموونە ، دەبینین وشەی (فنی) هەیەو کەچی (فنّ ، فنان) نییە ، (ادب ، ادیب ، شاعر) هەیەو بەڵام (شعر) نییە ... هتد .

جگە لەوەی باســمانکرد ، بۆ کۆکردنەوەو بژارەی وشــە بۆ فەرهەنــگ هەندێ ڕێگای زانســتی تریش هەیە . هەروەها لــــەم ڕێگایانەشەوە دەتوانرێ ڕەخنـــە بگیرێ‌و ناتەواوی‌و کــەموکوڕی

نیشانبدرێ • لەو باوەڕەداین ، کە بەو باسە کورتەی سەرەوەدا هەندێ کەموکوڕی بەشی عەرەبی فەرهەنگۆکەکەمان خستۆتە پێش چاو •

ئەو جۆرە کەموکوڕییانەی باسمانکردن لـــە زۆر فەرهەنگدا دەبینرێنو دوورکەوتنەوە لێیان ئاسان نییە • بەڵام هەندێ ناتەواوی هەیە مەگەر بەدەگمەن هەڵەی وەها بکرێو بەئاسانی دەتوانرێ ئـەو جۆرە ناتەواوییانە چارەبکرێ • کەچی بەداخەوە لەم فەرهەنگۆکەدا ئەو چەشنە کەموکوڕییانەش بەرچاو ئەکەون ، کە نەدەبوایە ببوونایە •

یەکێك لەو ناتەواوییانە ئەوەیە ، گەڕان بە شوێن وشـــەیەکدا ونبووێتکە لەناو فەرهەنگەکەدا • ئاشکرایە ، کـــە بۆ ئەم جۆ... فەرهەنگانە دەبێ وشەکان بە گوێرەی ئەو زنجیرەیەی کە هەیە لـــە ئەلفوێی عەرەبیدا ڕیزبکرێن تا خوێنەر ئەو وشەیەی پێویستێتی بە ئاسانی بیدۆزێتەوە • لەم بارەیەوە لە فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »دا هیچ ڕێكوپێكییەك نییە • بە گوێرەی وشـــەکانی ئەم فەرهەنگۆکە ، دەبوایە پاش وشـــەی (اساس) یەکسەر (اساسی) بنووسرایە ، بێ ئەوەی هیچ وشەیەك لە نێوانیـــاندا هەبێت ، کەچی دەبینین پاش وشەی (اساس) چلو دوو وشە نووسراوەو ئینجا تۆرە هاتۆتە سەر وشەی (اساسی) • بەم شێوەیە ، ئەگەر خوێنەر بە دوای وشەی (اساسی)دا بگەڕێ ، دوور نییە بەرچاوی نەکەوێ ، چونکە ئەگەر پاش وشەی (اساس) وشـــەی (اساسی) نەبینێ ، ئەوە وا تێدەگات کە وشەی (اساسی) لە فەرهەنگۆکەکەدا نییە ••• دەبوایە وشەی (اختصاصی) لـــەپاش (اختصاص)ەوە بنووسرێ ، کـــەچی نەك هەر وشەی (اختصاصی) خراوەتە پێش (اختصاص) ، بەڵکو لەپاش وشەی (اختصاصی) شەستو هەشت وشە نووسراوەو ئنجـــا وشەی (اختصاص)لکێنراوە • (دار المعلمات) نەك هەر خراوەتە پاش

(دار المعلمين) ، بەڵکو سیازدە وشەش لە نێوانیاندا دانراوە • (حساب) نەك هەر خراوەتە پاش (حسابات) ، بەڵکو دوازدە وشەش لە نێوانیاندا ڕیزکراوە • (ترفیع ـ راتب) ، (ترفیع ـ فی المنصب) ، (ترفیع ـ في الدرجه) نەك هەر لە یەکەوە دوور دانراون ، بەڵکو هەر یەکەیان لە سووچێكو لاپەڕەیەکدان • وشەی (ابلة) نەك تەنها لە دوای وشەی (ابداع)ەوە نەنووسراوە ، بەڵکو چوار لاپەڕە لەیەك دوورن • با بڵێین ئەمە بۆ خوێنەر هێشتا زۆر گران نییە ئەگەر بۆ وشەیەك بگەڕێ ، کە بە پیتی ئەلف دەست پێ بکا هەموو ئەو وشانە بخوێنێتەوە کە سەرەتایان بە پیتی ئەلف دەستپێکراوە • بەڵام بە هیچ چەشنێك ڕاست نییە کە (تفتیش ، مالیە ، موسم ، مختبر ••• هتد) بخرێنە ناو ئەو کۆمەڵە وشانەی پیتی یەکەمیان بە ئەلف دەستپێدەکات • لە فەرهەنگۆکی ناوبراودا دەبینین ئەلفو لام خراونەتە سەر چەند وشەیەك : (تفتیش ، مالیە ، موسم ، مختبر ••• هتد)و بەم جۆرە ئەم وشانە لەگەڵ ئەو وشانە ڕیزکراون ، کە پیتی یەکەمیان بە ئەلف دەستپێدەکات • ئەگەر وەها بێت ، ئەوە دەتوانرێ ئەلفو لام بخرێتە سەر زوربەی وشەکانو ئەوسا دەبێ بووترێ زوربەی وشەکانی عەرەبی سەرەتایان بە پیتی ئەلف دەستپێدەکات • ئەم کەموکوڕییە نە ئەبوایە ببوایە ، بەتایبەتی چونکە شتێکی زۆر سادەو ساکارەو شارەزایی زۆری پێویست نییە •

هەر ئەم نارێکییە ـ واتە نارێکیی ڕیزکردنی وشەکان بووە بە هۆی ئەوەی هەندێك وشە بپەڕێن ، یاخود خراپتر ـ هەندێك وشە دوو جار بنووسرێن • لە لاپەڕە (١٩)دا وشەی (ضریبة) نووسراوە ، کەچی لە لاپەڕە (٢٠)دا ـ واتە پاش ئەوەی ٩ وشەیتر ڕیزکراون ـ ئنجا سەرلەنوێ وشەی (ضریبة) دراوە ، لەگەڵ ئەوەی هەردوو جارەکە بۆ یەك ماناو بۆ یەك مەبەست ئەم وشەیە تۆمارکراوە • وشەی (فصل ـ السنە ، للکتاب) لە لاپەڕە (٩)دا نووسراوە ، کەچی لە لاپەڕە (٢٢)دا

هەر بەو شێوەیە دووبارە کراوەتەوە • (تعاون) لە لاپەڕە (٨)یش‌و (١٣)سدا تۆمارکراوە • (موضوع) لە لاپەڕە (٢٦)یش‌و (٣٢)شدا نووسراوە ••• هتد •

× × ×

ئەوەی پەیوەندی بە وەرگێڕان‌و داڕشتن‌و داتاشـــینی زاراوەو وشـەکانەوە هەبێت ، بێ سێ‌ودوو دەتوانین بڵێین ، لیژنە لەم بەشـــەدا سەرکەوتووە • بەرامبەر بە زوربەی وشە عەرەبییەکان وشەی کوردی وەهایان داناوە کە پڕ بە پێستی خۆیەتی‌و لەسەر زمان سووك‌و سادەو ڕەوانن • بەڵگەش بۆ ئەمە ئەمو چەند نموونەیەی خوارەوەیە :

لائق ـــ لێ‌هاتوو ، لێ‌وەشاوە

لجنة التقدير ـــ لیژنەی نرخ‌بڕین

لجنة الانضباط ـــ لیژنەی داپێن‌کردن

••• هتـــد •

هەروەها بۆ گەلێك وشەی عەرەبی لە بەرامبەریان چەند وشەیەکی کوردیان نووسیوە ، کە ئەمەش نیشانی دەوڵەمەندیی زمانەکەمان ئەداو نیشانی ئەوەش ئەدا کە دانەرانی فەرهەنگۆکەکە شارەزاییەکی باشیان لـــە زمانی کوردیدا هەیە • چـــەند نموونەیەك لەو وشانە دەخەینـــە پێش چـــاو :

بسيط ـــ سادە ، ســـاکار •

تقدير ـــ پەسەندکردن ، ڕێزلێنان ، نرخ‌بۆدانان ، خەمڵ •

طائر ، طير ـــ مەل ، باڵندە ، پەلەوەر •

عيب ـــ شووورەیی ، نەنگ ، خەوش •

طرز ـــ شێوە ، جۆر ، ڕەنگ •

••• هتـــد •

لەوەدا کەموکورتییەك دەبینرێ ، کە بۆ هەندێ وشەی عەرەبی لە بەرامبەری یەكدوو وشەی کوردییان داناوە ، لەگەڵ ئەوەی لە زمانی کوردیدا وشەی تریش هەن کە مانای تەواوی ئەو وشە عەرەبییە دەدەن ؛ کەچی لە فەرهەنگۆکەکەدا نییە ، وەك : بەرامبـــەر وشەی (الم) نووسراوە (ئێش) ، بەڵام (ئازار) نەنووسراوە ، بەرامبەر بە (ترابط) نووسراوە (پەیوەستی) ، کـەچی (پەیوەندی) نیـــە ، بەرامبەر بە (فائدة) نووسراوە(سوود) ، بەڵام وشەی (کەڵك) نییە ... هتد .

یەکێك لە کەموکورییەکانی ئەم فەرهەنگۆکە ئەوەیە ، کە لیژنەکە زۆر خۆی بە زمانی عەرەبییەوە بەستووە . لە گەلێ شوێندا بە ئاسانی هەست بەوە دەکرێ زاراوەیان دانەڕشتووەو دانەناوە ، بەڵکو لـە عەرەبییەوە وەریان گێڕاوە . ڕاستە فەرهەنگۆکەکە عەرەبی ــ کوردییە ، بەڵام دەبێ بە دوای ئەو زاراوە کوردییانەدا بگەڕێن‌و بیاندۆزنەوە کە بە تەواوی ماناو مەبەستی زاراوە عەرەبییەکان دەگرنەوە . خۆ ئەگەر لە زمانی کوردیدا وشەیەك بۆ بەرامبەر وشەیەکی عەرەبی نەبێ ، ئەوە ڕێگا بۆ داڕشتن‌و داتاشین‌و دروستکردنی وشە زۆرە . ئەگەر هەر پێویستیش بە وەرگێڕان کـرا ، ئەوە مەرج نیـــە خۆمان بە زمانی عەرەبییەوە ببەستین ، بەڵکو پێویستە ئاوڕێك لە زمانە ئەوروپاییەکان بدەینەوە . ئـەم خۆبەستنە بە زمـانی عەرەبییەوە بووە بە هـۆی دروستکردنی چەند زاراوەیەك ، کە نەك تەنها ناڕێکین‌و لەسەر زمان گرانن ، بەڵکو گیاپێکی کوردیشیان نەکراوە بە بەردا . لەبەر ئەوە ، ئەو جۆرە وشانە تەمەنیان درێژ نابێت . وەك :

استمارة النقل ــ گواستنەوەنامە

استمارة القبول ــ وەرگرتننامە

مدقق ــ وردیـار

... هتـد .

هەندێ وشەی کوردی لەگەڵ مانای وشە عەرەبیەکاندا بە تەواوی ناگونجێن ، یاخود جیاوازییەك لە نێوانیـــاندا هەیە • وەك دەبینین بۆ وشەی (اعتذار) بەرامبەری نووسیویانە (بیانوو هێنانەوە) ــ هیــچ مەرج نییە گەر یەکێك داوای (اعتذار) لە یەکێك بکات ، ئەوە ئەبێ بیانووی بۆ بهێنێتەوە • بەرامبەر بە (خطبة) نووسراوە (دووان) ــ گەر چەند کەسێك پێکەوە (بدوێن) ، ئەوە وا ناگەیەنێ ، کە (خطبة)یان بۆ یەکتر داوە • بەامبەر (تاکید) نووسراوە (دووپاتکردنەوە) ــ دەتوانرێ شتێك سەد جـــار بووترێ ، بەڵام (تاکید)ی لەســـەر نەکرێ ••• هتد •

جگە لەوە لە دانانو دارشتنو دۆزینەوەی وشـــەو زاراوەکاندا ئاگاداریی شێوەکانی کوردییان نەکردووەو ئەمەش بووە بە هـــۆی ئەوەی ، ئەو وشەو زاراوانە لـــە چوارچێوەیەکی تەسكدابن • لـــەو باوەرِەدابن ، کە ئاوردانەوەیەك لە شێوەکانی تری زمانی کوردی تەنها دەبوو بە هۆی سەرخستنی فەرهەنگۆکەکە ،دەبوو بە هۆی فراوانکردنی سنووری بەکارهێنانی ، دەبوو بە هۆی کەمکردنەوەی کەموکوری ••• لە هەموو فەرهەنگۆکەکەدا لە دووسێ وشە پتر نییە ، کە لـــە سنووی سلێمانی دەرچووبێو ئەمەش بووەتە هۆی بوونی هەندێك ناتەواوی •

بۆ کۆکردنەوەی ئەو وشە کوردییانەی کە بەتەواوی ماناو مەبەستی وشـــە عەرەبییەکان بگرنەوە ، دەبوایە لە پێشـــما هەموو ئەو وشە عەرەبییانەی کە ویستوویانە ماناکانیان بە کوردی بدەن « بە ناو خەڵکا بڵاوبکەنەوە ، بە هۆی رۆژنامەو گۆڤارو نامیلکەو تەنانەت رادیۆشەوە ، بێ ئەوەی ماناکانیان بە کوردی بۆ لێكبدەنەوە • بەڵکو داوا لە خەڵکی بکەن چیان بە بیرا دێ بیخەنە سەر قاقەز بۆ کۆری بنێرن ••• شـــان بەشانی ئەوەش ئەبێ کۆرەکە چەند لیژنەیەك دروست بکاو هەر یەکە

دەسەڵاتێکی تایبەتی بۆ دەست نیشان بکا ، وە یەك یەك بیان‌نێرن بە ناو خەڵکا بگەڕێن ، بە ناو لادێکانا بۆ پرس‌کردن‌و ڕاوەرگرتن‌و کۆکردنەوەی وشە ... »[11] . بێ‌گومان ئەو ئامۆژگاری‌یەی کە مامۆستا نەبەز ماوەی دە ساڵێك لەمەوبەر کردوویەتی دەبوایە لیژنە کەڵکی لێ‌وەرگرتایە . ئێمەش لەو باوەڕەداین . گەر بەم شێوەیەی مامۆستا جەمال نەبەز وتوویەتی بکرایە ، ئەوا فەرهەنگەکە گەلێك سەرکەوتووتر دەبووو لە زوربەی ئەم کەم‌وکوڕییانە دووردەکەوتەوە .

ئەو کەم‌وکوڕییانەی باسمان‌کردن کەم بێ یا زۆر لە نرخی فەرهەنگۆکەکە کەم ناکەنەوە ، چونکە ئاشکرایە کە دانەرانی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » کارێکی گەورەو گرانیان پێ‌سپێررابوو . جێ‌بەجێ‌کردنی ئەم کارەش ئاسان نەبوو .

لەو باوەڕەداین گەلێك تەگەرەو کۆسپ هاتۆتە ڕێگایان ، کە چارەسەرکردنیان ئاسان نەبووە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هونەری بەرزی خۆیان نیشان‌داوەو لە نووسینی فەرهەنگۆکەکەدا سەرکەوتوو بوون . ئەو کەم‌وکوڕییانەش کە هەن دەتوانرێ لە چاپی دووەمدا دووربخرێنەوە .

ئومێددەکەین ، کە مامۆستایانی بەڕێز ، دانەرانی ئەم فەرهەنگۆکە ، ئەو زانایانە ، کوردپەروەرانەی ئەم هەنگاوە گەورەیەیان ناوە گەلێك هەنگاوی‌تر بهاوێژن لە ڕێگای پێشخستنی زمانەکەماندا . داواشمان ئەوەیە کە بە دڵێکی فراوان ئەم بیروڕایەی ئێمە وەربگرن(*) .

---

(11) جەمال نەبەز ، زاراوەکانی لیژنەی (ریاضیات) لەژێر وردەبینی لێکۆڵینەوەدا ، گۆفاری « ڕۆژی نوێ » ، ساڵی ١٩٦٠ ، ژ ٦ ، ل ١٠٤ ــ ١٠٥ .

(*) ئەم نووسینە لە ژمارە (١٦١و ١٦٢)ی ڕۆژی ٦ و ١٣ی نیسانی ١٩٧٣ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا بلاوکراوەتەوە .

نامەیەك بۆ مامۆستا ئالانی

لە ژمارە (١٦١و ١٦٢)ی ڕۆژی ٦و ١٣ی نیسانی ١٩٧٣ی ڕۆژنامەی ڕازاوەی « هاوکاری »دا وتارێکم لەبارەی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »یەوە بلاوکردبووەوە . یەکێك لە دانەرانی فەرهەنگۆکەکە ، کە مامۆستا ئالانییە لە ژمارە (١٦٨و ١٦٩)ی هەمان ڕۆژنامەدا لەژێر ناوی « وەلامی چەند سەرنجێکی دوکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف »دا بیروڕای خۆی بەرامبەر بە وتارەکەی من نیشانداوە . بە وتارەکەی مامۆستا ڕەئووفدا وا دەردەکەوێ کە خۆی ئەندامێکی چالاکو بە پەرۆشی لیژنەی ناوبراو بووەو بۆ بەجێهێنانی ئەو کارە پیرۆزە هەوڵو تەقەلایەکی زۆری داوەو ئەمەش بێگومان لە کاك ڕەئووف دەوەشێتەوە . شایانی باسە ، هێشتا کە لە دەرەوەی ولات بووم ، جاروبار وتارەکانی مامۆستا ئالانیم دەخوێندەوەو هەستم دەکرد بەرهەمی قەلەمی مرۆڤێکی دلسۆزو بەهرەدارن . ئەمەش لە دلما ڕێزو تەقدیری بەرامبەر بە مامۆستا پەیداکردو بۆیە دوای گەڕانەوەم بەدل حەزم دەکرد بە دیدەنی شادبم . خوای منو تۆ کردیو چەند ڕۆژێك بەر لە دەرچوونی وتارەکەی خۆیم دیو ئەوەندەی تر چوو بە دلماو هیوامە لە وێنەی لە ڕیزی ڕۆشنبیرانی کورددا تا دێ زۆربێو وا لێرەدا بە ئەوپەڕی خۆشەویستیو قەدرەوە وەلامی وەلامەکەی دەخەمە بەرچاوی خۆیو خوێنەری بەرێز .

بێ گومان ، هەر نووسینێك (لێكۆلینـــەوە ، ڕوونكردنەوە ، ڕەخنە •••) خزمەتی تێدا بێت پێویستە بە چاوی ڕێزو دلی فراوانەوە وەری بگرین و منیش هەر لەم قوژبنەوە سەیری وتارەكەی مامۆســـتا ئالانی دەكەم ، بۆیەكا هێرشە نەرمو نیانەكانی (!) كەم و زۆر دلگیریان نەكردم • چونكە دەزانم لە دەروونێكی پاكەوە هەلقولاون و بەكێـلك وتوونی كە لەگەل ئەو كارەدا زەحمەتی كێشاوەو هیلاك بووەو ئەوەی كە وتووشیەتی لە ڕێگای خزمەتەوەیە • منیش مەبەستم تەنها خزمەتەو هیچی تر ، بۆیەكا بە پێویستی دەزانم بە كورتی كەمێك لە وەلامەكەی مامۆستا ڕەئووف بدوێم ، چونكە هەر لەم ڕێگەیەوەیە ، كە دەتوانین گەلێك كاری ئالۆز خاوبكەینەوەو بگەینە ئەنجامی ڕاستو بەكەلك •

لە وتارەكەمدا لەوە دوابووم كە لیژنەكە هەندێ وشەی پێویستیان فەرامۆش كردبووو هەندێ وشەش كەبۆ ئەو مەبەستە زۆر پێویست نین كـــەچی كەوتوونەتە نـــاو فەرهەنگۆكەكەوە • مامۆســـتا ئالانی دەستەواژەی (ئەو مەبەستەی) پەڕاندووە یاخـــود بەدی نەكردووەو ئەمەش بووەتە هۆی شێواندن و وەرچەرخاندنی ڕاكەی من • مامۆستا ئالانی دەلێ : دوكتور دەلێ : « هەندێ وشەی پێویستیان فەرامۆش كردووە ، هەندێ تری ناپێویستیان هێناوەتە فەرهەنگۆكەكەوە ••• » • بەو شێوەیەی مامۆستا ئالانی داویەتە قەلەم من وام نەنووسیوەو تـــا ڕادەیەكیش ئەمە شێواندنی باوەڕە لە زانستدا • جگە لەوە دەبێ ئەوە لەبیر نەكەین كە هەر كارێكی زانستی بەر لە هەموو شتێك پێویستە بە ئەركی سەرەكیی خۆی هەلستێتو ئنجا لە پاشا پەل بهاوێژێ ••• بەتایبەتی فەرهەنگۆكی ناوبراو كە مامۆستا ڕەئووف خـــۆی دەلێ : « نامیلكەی ناوبراو لە فەرهەنگۆكیش بچووكترە ••• » • جا گەر ئەو نووسراوە هێندە بچووكە بۆچ دەبێ ئەركی سەرەكیی خۆی فەرامۆش

بکات‌و کاری گرنگی خۆی بەجێ‌نەهێنێ‌و پەل بۆ گـــەلێ لای‌تر بهاوێژێ ٠

مامۆستا ڕەئووف ڕاست دەفەرمووێ کە دەڵێ بۆ ڕوونکردنەوەی زاراوە گەڕان بەناو دێهات‌و ئێلاتی کوردەواریدا شتێکی ئاسان نییە ٠ بەڵام با مامۆستا ئەوەش لەبیر نەکات کە زاراوێکی ئالەبارو چەوت‌و ناڕاست کەوتە ســـەر زارو زمان‌و ڕەگی داکـــوتا لابردنی ئەویش ئاسان نییە ٠

لە وتارەکەمدا لەوە دواوم کـــە چۆن لـــە ڕیزکردنی وشـــەکانی فەرهەنگۆکەکەدا پاش‌و پێشێکی ئێجگار زۆر هەیەو بە چەند بەڵگەیەکی ئاشکراو ڕەوان ئەو ڕاستییەم سەلماندووە ٠ هەروەها نیشانم داوە ، کە باشتر بوو وشەکانی فەرهەنگۆکەکە بە گوێرەی ئەو زنجیرەیەی لـــە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەیە ڕیزبکرێن ٠ لەم بارەیەوە مامۆســـتا ئالانی نووسیوێتی : « ئێمەش وامان کردووە » ٠ بۆ خستنەڕووی ڕاستی بە مامۆستا دەڵێم ، بەداخەوە واتان نەکردووە ، چونکە گەر واتان بکردایە هەڵبەت نەدەهاتن پاش وشەی (اساس) چل‌و دوو وشـــە ڕیزبکەن‌و ئنجا (اساسی) تۆماربکەن ٠ وشەی (اختصاصی)یان نەك هەر لـــە پاش (اختصاص)ەوە نەنووسیوە ، بەڵکو شەست‌و سێ وشەیان لـــە نێواندا تۆمارکردووە ٠ (ترفیع ــ راتب) ، (ترفیع ــ فی المنصب) ، (ترفیع ــ فی الدرجه) نەك هەر لە یەکەوە دوور دایان ناون ، بەڵکو هەر یەکەیان خزاتۆتە سووچێك‌و لاپەڕەیەك ٠ وشەی (ابلة) نەك تەنها لە دوای وشەی (ابداع)ەوە نەیان نووسیوە ، بەڵکو چـــوار لاپەڕە لەیەك دوورن ٠٠٠ ئەی هـــۆی چییە کـــە ئەلف‌و لام خراوەتە سەر (تفتیش ، مالیة ، مختبر ، موسم ٠٠٠)و لە ڕیزی ئەو وشانە دانراون کە سەرەتایان بە ئەلف دەست‌پێ‌دەکات ٠

وابزانم ئەو نموونانە بەئاشکرا ئەوە نیشان دەدەن ، کە دانەرانی فەرهەنگۆکەکە بە تەواوی پەیڕەوی ڕێبازی زانستی ڕیزکردنی وشەیان نەکردووە . شایانی باسە ، مامۆستا ڕەئووف خۆشی لەژێر لێـوەوە ددانی بەم ڕاستییەدا ناوە کە دەفەرموێ : « ئەمەیان تا ڕادەیەك بەجێیەو پەیوەندی بە هونەری ڕیزکردنەوە هەیە »[1] .

بەداخەوە لە وتارەکەی مامۆستا ئالانیی بەڕێزدا هەندێ شێواندنو وەرچەرخاندنو لەمەبەست تێنەگەیشتن بەرچاو دەکەوێ . بۆ نموونە من لـە وتارەکەمدا لـە چەند ڕێگایەکی زانستی لەبارەی کۆکردنەوە (نەك ڕیزکردن)ی[2] وشەوە بۆ فەرهەنگ بەگشتی دواوم ، کـەچی مامۆستا بە شێوەیەکی‌تر وشـــەکانی منی گێڕاوەتەوەو دەفەرموێ : « کە دەڵێت بەپێی ئەلفوبێ ڕیزبکرێن ئێمەش وامان کردووە ، کەچی ئەو مەبەستە هەڵدەوەشێنێتەوە کە پێمان دەڵێ : ئەو وشە عەرەبیانەی لەیەك چاوگن دەبێ لێـــك نەپچڕێن ، وەك : (محافظ ، محافظه ، احتفاظ ، حفظ ... هتد) . باشە ئەوا (محافظ) لە بەشی میمـدا تۆمارکرا ، ئەی (حفـــظ) کـە لـە بەشی حێیە چۆن لەگـــەڵیا ڕیزدەکرێت ؟ » .

وەك لـە سـەرەوە ڕوونم‌کردەوە دانەرانی فەرهەنگـــۆکەکە وشەکانیان بە تەواوی بەپێی زنجـیرەی ئەلفوبێ ڕیزنەکردووەو لـەو ڕووەوە مەبەستی خۆمم هەڵنەوەشاندۆتەوە ، بەڵام دیارە بە هۆی ئەو شێواندنو وەرچەرخاندنو لە مەبەست نەگەیشتنەی مامۆستاوە ڕاکەی من بەو مەرەیە براوە . ئەگینا لە بەشی دووەمی ئەو چەند دێڕەی مندا کـــە مامۆستا هێناونیەوە ، مەبەست کۆکردنەوەی وشـــەیە ، نەك

---

(1) ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٦٨ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٦ .

(2) کە دوو شتی جیاوازن لە زانستی فەرهەنگنووسیدا .

ڕێزکردن ... لێرەدا نامەوێ سەرلەنوێ لەم باسە بدوێم ، بەڵکـــو جارێکی‌تر بە وردی چاوخشاندن بە وتارەکەمدا ڕاستی دەخاتە ڕوو .

بەداخەوە لە وتارەکەی مامۆستا ئالانی‌دا تەنها دەستکاری هەندێ لە قسەکانم نەکراوە ، بەڵکو لە هەندێ شوێندا شتی تریشیان خراوەتە سەر . بەوێنە من وشەی (محافظ ومحافظه)م بە نموونە هێنابووەوە ، کەچی مامۆستا (احتفاظ وحفظ)یشی بە شێوەیەك خستوتە سەر کـە گـوایا ئەو دوو وشەیەش من هێناومنـەتەوە . وا بزانم مامۆسـتا لەگەڵمدایە ، کە ئەمە لەگەڵ ئەمانەتی عیلمیدا ناگونجێ .

جگە لەوە وا بزانم هیچ هۆیەك لە ئارادا نییە بۆ دڵگـیربوونی مامۆستا ڕەئووف لەوەی بە دڵسۆزی‌و مەبەستی کەلکی گشتیی چەند ڕەخنەیەکم لە جۆری ڕێزکردنی وشەکانی فەرهەنگۆکەکەیان گرتووە بێ ئەوەی خوانەکردە ڕێگە بە خۆم بدەم « بە ناوی زانستەوە » وەك دەفەرموێ ، دەرسی کەس دابدەم . منیش‌و مامۆستا ئالانیش‌و هـەر کەسێکی‌تریش پێویستمان بە هاوکاری‌و یارمەتی‌و ڕێگەنیشاندان هەیەو زۆر جاری واش هەڵدەکەوێت شاگرد ڕەخنـەی ڕاست‌و ڕەوان لـە مامۆستای خۆی بگرێ‌و هیـــچ دوور نازۆم ئەگەر بڵێم کۆمەڵـــە دواکەوتووەکەی ئێمە لە هەموو لایەك زیاتر پێویستی بە ڕەخنـەی زانستی هەیەو بێ‌گومان دیاری‌کردنی کەم‌وکورتییش نەنگی نییە بۆ ڕەخنەلێ‌گیراو . تاقە مەبەستی ڕەخنەکانی منیش خزمەتی زمانەکەمانەو هەر لەبەر ئەوەشە کە بە ئەوپەڕی ڕێزو خۆشەویستی‌یەوە باسی دانەرە بەڕێزەکانی فەرهەنگۆکەکەم کردووەو وا لێرەدا هەر بۆ نموونە ئەو چەند دێرە دەخەمە بەرچاو کە کۆتایی وتارەکەم پێ‌هێناونو دەڵێم :

« لەو باوەڕەداین گەلێك تەگەرەو کۆسپ هاتۆتە ڕێگایان کـە چارەسەرکردنیان ئاسان نەبووە . بەڵام لەگەڵ ئەوەشـــدا هونەری

بەرزی خۆیان نیشانداوەو لە نووسینی فەرهەنگۆکەکەدا سەرکەوتوو بوون . ئەم کەموکوڕییانەش کە هەن دەتوانرێ لـە چاپی دووەمدا دووربخرێنەوە . ئومید دەکەین کە مامۆستایانی بەڕێز ، دانەرانی ئەم فەرهەنگۆکە ، ئەو زانایانە ، کـوردپەروەرانەی کـە ئەم هەنگاوە گەورەیەیان ناوە ، گەلێك هەنگاوی‌تر بهاوێژن لە ڕێگای پێشخستنی زمانەکەماندا . داواشمان ئەوەیە کە بە دڵێکی فراوان ئەم بیروڕایەی ئێمە وەربگرن »[٣] .

وا بزانم ئەو قسانەی من بێ پێچو پەنا وەها دەگەیەنن کـە من بەشانازییەوە ددان بەوەدا دەنێم کە وا زانـاو کوردی‌زانو مرۆڤی بە توانامان هەیەو بەچاوی قەدرو ڕێزو خۆشەویستییەوە سەیریان دەکەمو گەلێکیان بە مامۆسـتای خۆم لـە قەڵەم دەدەمو هەر لەبەر ئەوەش نەدەبوو مامۆستا ئالانی دڵ لە دڵ بداو بە تەوســێکەوە بنووسێ : « ئێمەش لـەم هونەرەدا برێ چەشەمان کردووە ... » . نەخێـر مامۆستای بەڕێز ئێوە گەلێك لە برێ زیاتر چەشەتان کردووەو ئەوەش جێگای ڕێزو تەقدیرە لای گشت لایەك .

مامۆستا ئالانی لە وتارەکەیدا دەفەرموێ : « گرنگی دارشتنی وشەکانە ، نەك ڕیزکردنیان ... » . ئەمە زۆر ڕاستەو ئەگەر مامۆستا جارێکی‌تر سەرنج لە وتارەکەی من بداتەوە دەبینێ منیش بەم جۆرە ئـەو ڕاستییەم تۆمارکردووەو نووسیومە : « ئەوەی پەیوەندی بـە وەرگێرانو دارشتنو داتاشینی زاراوەو وشـــەکانەوە هەبێت ، بێ سێ‌ودوو دەتوانین بڵێین کە لیژنەکە لەم بەشەدا سەرکەوتووە » . لێرەدا ڕای هەردووکمان یەکدەگرنەوەو هەروەها باوەڕمان یەکە کـە ئەم فەرهەنگۆکە کارێکی بەنرخو سەرکەوتووە . جا بۆیەکا دەرخستنی

---

(٣) ڕۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٦٢ ، بەغدا ، ١٩٧٣ ، ل ٧ .

چەند ناتەواویيەك نرخو پايەی کەمناکەنەوەو نابێتو ناشێت ببێتە هۆی دڵگیربوون ، بەتایبەتی ئەگەر ئەوەش بزانین کە وا نەك لە وڵاتی ئێمە ، بەڵکو لە وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکانیشدا یەکجار بەدەگمـەن کاری بێهەڵەی لەو بابەتە دەکەوێتە بەرچاوو لەگەڵ ئەوەشدا چ لەوێو لێرە ڕەخنەی زانستی مایەی پێشخستنو گەشەپێکردنە • لێنین لەم بارەیەوە نووسیوێتی : « هەر زانستێك لەسەر بناغەی زانینی مەردومو بنچینەی ڕەخنەو ڕوونکردنەوەو تێگەیشتنی هەموو ئەوەی لە زوودا کراون دابڕێژرێ پێش‌دەکەوێو گەشەدەکا »[٤] •

ئەوەی بەلامەوە جێگای سەرسوڕمان بێ ، ئەوەیە کە مامۆسـتا دەڵێ : دوکتۆر « ددانی نا بەوەدا کـە زاراوەکان لـە داڕشتنو واتادا سەرکەوتوون ، بەڵام لە هەمان کاتدا پەشیمان بۆوە بە چەند بەڵگەیەك کە وەڵامم دانەوە » • بۆ ڕوونکردنەوەی تەواو دەبێ سەرلەنوێ بڵێم : بەڵێ مامۆستایان کارەکەتان سەرکەوتووە ، بەڵام کاری سەرکەوتوو مەرج نیـیە بێ کەموکورتی بێت • کەموکورتییش نابێـت بە هۆی کەمکردنەوەی نرخی ئەو فەرهەنگۆکەو نووسەرانی بەڕێزی • کـەم ڕێدەکەوێت شتێك لە زانستدا ، لە سروشتدا ••• کەموکورتی تێـدا نەبێ • خـۆ بە نیسـبەت لێکۆڵینەوەی زمـانی کوردییەوە نەبوونی کەموکورتی جێگای سەرسوڕمانە ، نەك بوونی •

جـا گەر پاش باس‌کردنی ڕووە باشـەکانی کارەکەتان لـــە کەموکورتییەکانیش دوابم ، ئەمە نیشانەی پەشیمانی نییە ، بەڵکـو نیشانەی ئەوەیە کە تەنها یەك چمکی لێکۆڵینەوەکەم نەگرتووە ، بەڵکو لەگشت سەرێکەوە بایەخم پێداوەو ئەمەش ڕاسترینو مەوزوعی‌ترین

---

(٤) ف . ئی . لێنین ، « مارکس ، ئێنگلس ، مارکسیزم » ، ١٩٤٧ ، ل ٤٥٧ (بە زمانی ڕووسی) •

ڕێگای لێکۆڵینەوەو هەڵسەنگاندنەو قەت نایێت بەو نووسینانە قایل بین کە مەبەستیان تەنها دەرخستنی ڕووی باش یـان خراپی بەرهەمی زانستییەو هەر لەبەر ئەوەشە کە من تەنها چمکێکی باسەکەم نەگرتووە • بەم بۆنەیەشەوە گلەییەکی بچووك لە ماموستای بەڕێز دەکەم کە لـە وتارەکەیدا گەلێك لەو ڕایانەی کـە من دەربارەی فەرهەنگۆکەکەیان داومن و ئەو بە ڕاســـتیان دەزانێ فەرامۆشی کردوونو بەســەریانا تێپــەڕیوە •

لە وتارەکەمدا سەبارەت بە ڕووی باشی فەرهەنگۆکەکە لـەوە دوابووم کە بۆ هەندێ وشەی عەرەبی لە بەرامبەریان چەند وشەیەکی کوردییان نووسیوە ، کە ئەمەش دەوڵەمەندیی زمانەکەمانو شارەزایی دانەرانی فەرهەنگۆکەکە نیشاندەدات • بۆ سەلماندنی ئەم باوەڕە چەند نموونەیەکم هێنابووەوە ، وەك :

بسـیط ــ ســادە ، ساکار

طـیر ــ مەل ، باڵندە ، پەلەوەر

••• هتــد •

لە وەڵامی ئەم ڕایەی مندا مامۆستا ئالانی نووسیویێتی : « من بە ڕای خۆم (هەرچەند ئەندامێکی لیژنەکەم) ئەم کارە بە عەیب دادەنێم لە زمانی نووسیندا » • هەروەها پاش چەند دێڕێك دەڵێ : لەم چەرخە تیژڕەوەمدا کەی باوی ئەوە ماوە بۆ شتێك هەگبەیەك وشە بخەیتە کار •••

بە نیسبەت گەلێك زاراوەوە ڕاکەی مامۆستا ڕاستە ، بەڵام بۆ ئەو وشانەی کە لە سەرەوە ناوم بردوون ڕاست نییە • ئەو جۆرە وشانە کە (Synonym) یان پێدەڵێن لە بەشی زانستی وشـە (Lexicology) دا شــوێنێکی تایبەتیــان وەرگرتووەو لـە هەمــوو زمانی نووسینی سەرزەمیندا هەنو جێگای شانازیو مایەی دەوڵەمەندیی زمانن • لەبەر

ئەوە مامۆستا لەو ڕەخنەیەدا بەهەڵە چووەو زانستی زمان ڕەفزی دەکا ، چونکە ئەو بیرەی ئەو دەیێتە هۆی هەژارکردنی زمان لە کاتێکدا ئەمڕۆ لە هەموو جیهاندا ڕۆژی دەولەمەندکردنێتیو بە دەها دەزگای زانستی وڵاتە پێشـــکەوتووەکان هەموو کاتو توانایان بۆ ئـەم مەبەســتە تەرخانکردووە .

مامۆستا لە کۆتایی وتارەکەیدا لە باس لایداوەو کەوتۆتە بیانووو ڕەخنەی لەوە گرتووە ، کە وتارەکەی من بەناوی (د. ئەوڕەحمـــان حاجی مارف)ەوە بڵاوکراوەتەوە . بەڵام بە مامۆستا دەڵێم ئەمە باسێکی کەیەو باوەڕیشی بێت ، کـە بۆ ڕۆژنامەی ڕازاوەی « هاوکاری »یم نووسیبوو (د. ئەوڕەحمـ نی حاجی مارف) . بەڵام بلێم چی کە لـە چاپدا بووە بە (دوکتۆر ئەوڕەحمان حاجی مارف) . خۆ ئەگەر منیش بەدوای شــــتی وادا بگەڕێم ژمارەیەکی کـەم هەڵە لــە وتارەکەیدا نادۆزمەوەو لەوە دڵنیام زوربەیان هەڵەی چاپن . جا دەبوو مامۆستا ڕەئووفیش لەوە دڵنیا بێت ، منیش ئەوەندە دەزانم کە (دوکتـــۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف)م . بەڵگەشم هەر وتەکانی خۆێن کە دەڵێ : « بەڵام بێبەڵایین هەر کە دەستمان دایە پێنووســەکەمان بەبێ ئەوەی باری کۆمەڵەکەمان هەڵســەنگێنین .. دەنووســین ، وابوو وایەو وا بکرێ » . جا کاکی خۆشەویســـــت باش دەبوو کە باری چاپەمەنیی کوردیش هەڵسەنگێنیو بزانی چەند تەنگو چەڵەمە هەیە لە ڕێگایدا . بۆ نموونە وتارێکم دەربارەی قەناتی کــوردۆ بۆ ڕۆژنامەی نازداری « برایەتی » ناردبووو بێگومان نووسیبووم (دوکتۆر ئەوڕەحمانی حاجی مارف) . ئەو وتارەمیان بە سێ جار بڵاوکردەوەو هەر جارەی بە شێوەیەك ناوی خۆمو باوکمیـــــان چاپ کردبوو : (١ــ دوکتۆر ئەوڕەحمان حاجی مارف ، ٢ــ د. عەبدوڕەحمان مارف ، ٣ــ دوکتۆر ئەوڕەحمان مەلا مارف) . ئەمەش نە خەتای منی تێــدایەو نە شتێکە

پەیوەندی بە باسەکەوە بێت و ئەو خزمەتەی چاپەمەنی و ڕۆژنامە کوردییەکانمان دەیکەن شایانی ڕێزو تەقدیرە ۰ هەروەها شکم نییە کە ڕێکەوتی وەهاش لە چاپکردنی وتارەکانی مامۆستادا ڕووی‌داوەو ئەمەش شتێکی وەها نییە کە بەو شێوە توندە ڕەخنەی لەسەر بگیرێ ۰

دوا وشەم ڕێزو تەقدیرە بۆ گشت ئەندامانی لیژنەی نووسینی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی »و سوپاسە بۆ مامۆستای خۆشەویست کاك ڕەئووفی ئالانیی بەڕێز ، کە هیوامە لەوە دلنیا بێت کە وا زۆر دلسۆزانە « دەستمان داوەتە پێنووسەکەمان »و بەپێی تواناکمان بە وردی « باری کۆمەلەکەمان هەلدەسەنگێنین »و قەت لە خۆمانەوە نانووسین « وابووو وابەو وا بکرێ »و هەر ئەوەشە وا لە من و لە هەموو ڕۆشنبیرێکی دلسۆزی کورد دەکا بە ئەوپەڕی خۆشەویستی و قەدرو ڕێزو شانازییەوە سەیری کۆششی دلسۆزانەی پیاوی لێهاتووی وەك ئەندامانی دانانی فەرهەنگۆکی « زاراوەی پارێزگای سلێمانی » بکەین و زیاتر لەدوارۆژی گەلی کوردی سەربەرزمان دلنیابین ۰۰۰ هیوامە ئەم چەند وشەیەم بە چەپکە گولی وەفاو خۆشەویستی لەقەلەم بدەن و لە هەموو هەلەیەکم ببورن ، کەدیارە خۆم هەستم پێیان نەکردووە ۰ ئەگینا هەرگیزاو هەرگیز مافی ژیانم نەدەدانێ(*) ۰

(٥) بڕوانە : ڕۆژنامەی « برایەتی » ۰ ژ ٤٦و ٤٧و ٤٨ی سالی ١٩٧٣

(*) ئەم وتارە لە ژمارە (١٧٤و ١٧٥)ی سالی ١٩٧٣ی ڕۆژنامەی « هاوکاری »دا بلاوکراوەتەوە ۰

بنچینەی دانانی فەرهەنگێکی کوردی ـ عەرەبی بۆ قوتابخـانە

ـ پێشـەکی ـ

مێژووی ڕێکخستنی فەرهەنگە کوردییەکان

١ ـ لە سەرەتاوە تا شەڕی یەکەمی جیهان :

دەمێکە دەست بە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردی کراوەو دانەری یەکەم فەرهەنگی کوردی کورد بووە . لـە ساڵی ١٠٩٤ك ـ ١٦٨٢/١٦٨٣زدا شاعیری مەزنی کورد ئەحمەدی خانی لەژێر ناوی «نەوبەهار»دا فەرهەنگۆکێکی بۆ یارمەتی‌دانی منداڵانی کورد لە فێربوونی زمانی عەرەبیدا نووسیوە . دەستنووسی ئەم فەرهەنگۆکە دوو جار لە چاپ دراوە : یەك ـ لە پاشـکۆی فەرهەنگەکـەی یوسف ضـیا پاشای خالدی[1]و دوو ـ لە کتێبەکەی (لێ‌کۆك)ی زانای ئەڵماندا[2] .

یەکەم فەرهەنگی کوردی کە لە لایەن ئەوروپاییەکانەوە نووسرابێ

(١) خالدی یوسف ضیاءالدین باشا « الهدیة الحمدیة في اللغـة الکردیة » ، استانبول ١٨٩٣ .

(2) Le Coq, Kurdische Texte, Berling 1903.

ئەو فەرهەنگە ئیتالی کوردییە کە قەشەی ئیتالی (ماوریزۆ گارزۆنی Maurizo Garzoni) لە ساڵی ١٧٨٧دا لە ڕۆما لە پاشکۆی ئەو کتێبەیدا کە لەبارەی زمانی کوردییەوە نووسیوێتیو بڵاوی کردۆتەوە[٣] . ئەم فەرهەنگە دەورووبەری پێنج هەزار وشەی ئیتالییە کە ماناکانیان بە شێوەی کوردی ئامێدی لێکدراونەتەوەو لە چۆنیەتی شەرحو کردنەوەو دانی مانای وشەدا بە نیسبەت ئەو دەمەوە زۆر سەرکەوتووەو لەگەڵ ئەوەشدا کە نزیکەی (٢٠٠) ساڵێك بەسەر لەچاپدانیدا تێپەڕیووە ، بەڵام هێشتا سوودو کەڵکی هەر بەردەوامە .

لە ساڵی ١٢١٠ك ــ ١٧٩٥زدا شێخ مارفی نۆدێی لەژێر ناوی « أحمدی »دا بە شیعر فەرهەنگۆکێکی عەرەبی ــ کوردی داناوە . دەستنووسی ئەم فەرهەنگۆکە هەر لە ساڵی ١٩٣٦دا دوو جار لە چاپدراوە : یەك ــ لە سلێمانی[٤] ، دوو ــ لە بەغدا[٥] .

لە پاش نووسینی ئەو چەند کارەی لە سەرەوە ناومان بردن تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لەم ڕووەوە هیچ شتێکی وەها نەنووسراوە کە شایانی باس بێت . ئەوەی کە هەبێت تەنها ئەو دوو سەد وشەیەن کە لە لایەن ڕیچ[٦]و ئەو ٢٧٣ یەی لە « فەرهەنگی بەراووردیی هەموو زمانو شێوەکان »دا تۆمار کراون[٧] .

---

(3) Grammatica e vocabolario della lingua Kurda. - Compost dal. P. Maurizio Garzoni, Roma, MDCCL XXXXVII.

(٤) شێخ مەعرووفی نۆدێی « احمدی » ، سلێمانی ١٩٣٦ .

(٥) شێخ مەعرووفی نۆدێی « احمدی » ، بەغداد ١٩٣٦ .

(6) Narrative of a Residence in Kurdistna by the hate. R. Gl. T. Rich. London, pp. 394-398.

(٧) فەرهەنگی بەراووردیی هەموو زمانو شێوەکان ، پیترسبورگ ، ١٧٨٧ ، ب ١ ، ل ٧٧ .

له سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا لێکۆڵینەوە لە زمانی کوردی بەگشتیو نووسینی فەرهەنگ بەتایبەتی کەوتە برەو . لە ساڵانی ١٨٥٦و ١٨٥٧و ١٨٥٨دا ڕۆژهەڵاتناسی بەناوبانگ ، زانای گەورەی ڕووس ــ پیۆتر لێرخ لەبارەی کوردو کوردستانەوە سێ کتێبی بڵاوکردەوە[٨] ، کە تا ئەمڕۆش لە کتێبخانەی کوردناسیدا هاوتایان کەمەو بە سەرچاوەیەکی ڕەسەن دەژمێررێن . لە کتێبی سێیەمیدا فەرهەنگێکی کوردی (کرمانجی ژووروو) ــ ڕووسی (ل ١ــ٨٤) . وە کوردی (زازا) ــ ڕووسی (ل ٨٥ــ١٠٨) لە چاپداوە .

ئـا . ژابا جگە لەو خزمەتە بێ شومارەی کە لە تۆمار کردنی فۆلکلۆرو لێکۆڵینەوەی کوردو زمانەکەیدا کردوویەتی ، لە نووسینی فەرهەنگی کوردیشدا شوێنێکی دیاری هەیە . ئەم زانایە خاوەنی یەکەم فەرهەنگی کوردی ــ فەرەنسایییە کە لە پاش خۆی بە فەرمانی ئەکادیمیەی زانستی ڕووس لە ساڵی ١٨٧٩دا لە چاپدرا[٩] . ئەم فەرهەنگە بریتییە لە (٤٦٣) لاپەڕەو (١٥) هەزار وشەی کوردی . ئـا . ژابا هەروەها دوو فەرهەنگی تریشی داناوە ، فەرەنسایی ــ ڕووسی ــ کوردی ، وە کوردی ــ فەرەنسایی ــ ڕووسی ، کە هێشتا بە دەستنووسی ماونەتەوەو لە ئارشیفی ئەکادیمیەی زانستی سۆڤێت لە لێنینگراد هەڵگیراون .

س . ری ــ میسیونێر (مبشر)ی ئەمەریکایی ماوەیەکی درێژ لە ناوچەی هەکاری ژیاوەو ساڵی ١٨٧٠ کتێبێکی بچووکی ڕێزمانی زمانی

---

(٨) پیۆتر لێرخ ، لێکۆڵینەوە لە بارەی کوردەکانی ئێرانەوە ، پیترسبورگ ، ١٨٥٦ ، ١٨٥٧ ، ١٨٥٨ .

(9) A. Jaba, Dictionnaire Kurde - français, St - Petersbourg, 1879.

کوردی بلاوکردۆتەوە[10] • لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا فەرهەنگۆکێکی بیست لاپەڕەیی کوردی ــ ئینگلیزی نووسیوە •

نزیك کۆتایی سەدەی نۆزدە رۆژهەلاتناس ــ سۆتسین کتێبێکی نوێی لە بارەی ڕێزمانی کوردییەوە بلاوکردەوە[11] ، کە بەشی سێیەمی بریتییە لە فەرهەنگۆکێکی کوردی ــ ئەلەمانی (ل ٢٨١ ــ ٣٤١) •

لە کتێبەکەی س• ئا• یەگیزاروّڤدا کە دەربارەی ئەتنۆگرافیای کورد نووسیوتێی[12] چاومان بە دوو فەرهەنگ دەکەوێ : یەك ــ کوردی ــ ڕووسی (ل ١ ــ ٦٥) ؛ دوو ــ ڕووسی ــ کوردی (ل ٦٦ ــ ١٢٢) •

مێجەر سۆن لە پاشکۆی ئەو کتێبەی لە سالی ١٩١٣دا لە لەندەن بلاوی کردۆتەوە[13] فەرهەنگۆکێکی ئینگلیزی ــ کوردی (ل ١٧٠ ــ ٢٨٩) داناوە • هەروەها لەو کتێبەشیدا کە لە سالی ١٩١٩دا لە بەغدا لە چاپدراوە[14] فەرهەنگۆکێکی ئینگلیزی ــ کوردی حەفتا لاپەڕەی بلاکردۆتەوە •

---

(10) S. A. Rhea, Brief Grammar and Vocabulary of Kurdish Language of the Hakkari districh, Jornal of the American Oriental Society C. X, New-Haven, 1872.

(11) Prym und A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt, I. II, S. Pbg., 1887 - 1890.

(١٢) س . ئا . یەگیزاروّڤ ، لە بارەی ئەتنۆگرافیای کوردەوە . تفلیس ١٨٩١ .

(13) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(14) E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar. Baghdad, 1919.

ساڵی ١٩١٦یش ف. نیکیتین لە ورمێ فەرھەنگۆکێکی ڕووسی ـ کوردی بڵاوکردەوە[١٥] و دوای ئەوە بە سێ ساڵ کتێبی ڕێزمانی میسیونێری ئەمەریکایی ل. و. فاسۆم دەرچوو[١٦]، کە فەرھەنگۆکێکی شازدە لاپەڕەیی لەگەڵدا بڵاوکردۆتەوە (ل ٢٦٢ ـ ٢٧٨). ھەروەھا لە کتێبەکەی ر. ف. جاردیندا کە دەربارەی ڕێزمانی کوردی نووسیویتیو لە ساڵی ١٩٢٢دا لە بەغدا بڵاوی کردۆتەوە[١٧] فەرھەنگۆکێکی کوردی ـ ئینگلیزی (ل ٥٥ ـ ١١٤) ھەیە.

٢ ـ پاش شەڕی یەکەمی جیھان :
لە کوردستان

لە ساڵانی ٣٠ سەدەی بیستەمدا دەورێکی نوێ لە مێژووی فەرھەنگنووسیی کوردیدا دەست پێدەکاتو ئەمەش یەکێك بوو لە ئەنجامەکانی قووڵبوونەوەی ھەستی نەتەوایەتی کە یەکێك لە بەرھەمە ڕۆشنبیرییە گرنگەکانی بریتیبوو لە بایەخ پێدانی خوێندەوارانی کورد خۆیان بە لێکۆڵینەوەی زمانو ئەدەبو مێژووی گەلەکەیان. کاری فەرھەنگنووسی تا ساڵانی پەنجا لە چوارچێوەیەکی سستو سادەو ساکاردا مایەوەو ئەوانەی لەو ماوەیەدا بڵاوکراونەتەوەو شایانی باسن بریتین لە : یەکەم ـ لیستەی ئەو زاراوە کۆمەڵایەتیو سیاسیانەی جەلادەت عالی بەدرخان لە گۆڤاری « ھاوار »دا لە ساڵانی سیدا لە بەشێکی تایبەتیدا لەژێر ناوی « فەرھەنگۆك »دا بڵاوی کردۆتەوە ؛

---

(١٥) ف. نیکیتین، « زاراوەی جەنگیی ڕووسی ـ کوردی »، ورمێ، ١٩١٦.

(16) L. O. Fossum, Practical Kurdish Grammar, Minneapolis, 1919.

(17) R. F. Jardine, Bahdinan Kurmanji, Baghdad, 1922.

دووهەم ـ ئەو زاراوانەی مامۆستا عەلادین سەجادی لە گۆڤاری « نزار »دا بلاوی کردۆتەوەو سێهەم ـ فەرهەنگۆکەکەی مامۆستا شاکر فەتاح کە سالی ١٩٣٤ لە چاپی داوه[١٨] .

بەلام لە ماوەی ئەم بیست سالەی دواییدا ژمارەیەك فەرهەنگی بایەخدار بلاوکراونەتەوە ، وەك : فەرهەنگی « ڕابەر »[١٩] و « کۆلکە زێڕینە »[٢٠] و « مەهاباد »ی[٢١] مامۆستا گیو موکریانی ، فەرهەنگی مەردۆخ[٢٢] ، فەرهەنگی خال[٢٣] ، «فەرهەنگا کوردی »ی[٢٤] مامۆستا جگەر خوێن ، فەرهەنگەکەی مامۆستا عەلادین سەجادی[٢٥] ، فەرهەنگۆکی عەرەبی ـ کوردی[٢٦] دە عیزەدین مستەفا ڕەسول .

---

(١٨) شاکر فتاح ، « فەرهەنگۆك » ، ئینگلیزی ـ کوردی و کوردی ـ ئینگلیزی‌یە ، ڕەواندوز ـ زاری کرمانجی ١٩٣٤ .

(١٩) گیو موکریانی ، « ڕابەر » ، فەرهەنگی قوتابخانەیی ، عارەبی کوردی‌یە ، هەولێر ١٩٥٠ .

(٢٠) گیو موکریانی ، « کۆلکە زێڕینە » ، فەرهەنگی کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی ـ ئینگلیزی ـ فەرەنسایی ، هەولێر ١٩٥٥ .

(٢١) گیو موکریانی ، « مەهاباد » ، فەرهەنگی کوردی ـ عەرەبی ، هەولێر ١٩٦١ .

(٢٢) مەردۆخ ، « فەرهەنگی مەردۆخ » ، کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی ، تاران ١٩٥٦ .

(٢٣) شێخ محەمەدی خال ، «فەرهەنگی خال » ، ب ١ ـ ٢ ، سلێمانی ١٩٦١ ـ ١٩٦٤ .

(٢٤) جگەر خوێن ، فەرهەنگا کوردی ، ب ١ ـ ٢ ، بەغداد ١٩٦٢ .

(٢٥) علاءالدین سجادی ، « دەستوور وە فەرهەنگی کوردی ـ عەرەبی ـ فارسی » ، بەغداد ، ١٩٦١ .

(٢٦) عیزەدین مستەفا ڕەسوول ، فەرهەنگۆك بۆ قوتابیانی کورد « عەرەبی ـ کوردی » ، بەغدا ١٩٥٥ .

هەندی زاراوەی زانستی کوردی ــ عەرەبی مامۆستا جەمال نەبەز[٢٧] ، فەرهـەنگۆکی زاراوەی پاریزگـای سـلێمانی[٢٨] ، فەرهـەنگی زانیاری[٢٩] ، فەرهەنگی کشتوکاڵ[٣٠] ؛ زاراوەکانی ژمـارە ٤ی ساڵی ١٩٧٢ی گۆڤاری پەروەردەو زانست ؛ زاراوی کارگێڕی کۆڕی زانیاری کورد ... هتـد .

لـە یەکێتی سۆڤێت

بایەخ دان بە کوردناسی دووای شۆڕشی ئۆکتۆبەر ئەوەندەی تر پەرەی سەندو بوونی کەمینەیەکی کورد لەم وڵاتەداو ئەو گۆڕرانە هەرە گەورەیەی بەسـەر ژیانی نوێیدا هـات بوونە هویەکی گرنگو نوێی گەشەکردنو پێشکەوتنی کوردناسی سۆڤێتو یەکێك لە ئەنجامە هەرە گرنگەکانی ئەوە بوو کە پاش ماوەیەك ڕۆڵەکانی ئەم کەمینەیە خۆشیان جاکیان لێکرد بە لاداو چالاکانە هاتنەکۆڕەوە .

هەروەها پەرەسەندنی فەرهەنگنووسیی کوردی ، بێ گـومان بەستەیە بە پەرەسەندنی کوردناسیی سۆڤێت خۆیەوەو لە ڕاستیدا یەکێکە لە ڕووە هەرە دیارو گەشەکانی ، بۆ نسوونە دەبینین لە ساڵانی ١٩٣٣و ١٩٣٥دا لە یەریڤان دوو فەرهەنگۆکی ئەرمەنی ــ کوردی[٣١] ، لە ساڵی ١٩٥٧دا چەرکـەزی بەکـۆ (بەکایێف) فەرهەنگێکی کـوردی ــ

---

(٢٧) جەمال نەبەز ، «هەندێك زاراوەی زانستی» ، سلێمانی ١٩٦٠ .

(٢٨) زاراوەی پارێزگای سلێمانی ، ١٩٧١ .

(٢٩) عەبدولقادر بەرزنجی « فەرهەنگی زانیاری » ، سلێمانی ١٩٧١ .

(٣٠) مەعرووف قەرەداغی «فەرهەنگی کشتوکاڵ» ، بەغدا ١٩٧٢ .

(٣١) فەرهەنگۆکی ئەرمەنی ــ کوردی ، یەریڤان ١٩٣٣ ، هەروەها : فەرهەنگۆکی زاراوەی ئەرمەنی ــ کوردی ، یەریڤان ١٩٣٥ .

ڕووسی[٣٢] ، لەساڵی ١٩٦٠دا قەنانی کوردۆ فەرهەنگێکی کوردی ــ ڕووسی[٣٣] ، وە هەر لە هەمان ســاڵدا ئیڤان فاریزۆڤ فەرهەنگێکی ڕووسی ــ کوردیان[٣٤] لە چاپ داوە . جگە لەوە دەستنووسی ئەو فەرهەنگە کوردی ــ ڕووسیەی کە ئی. ئا. ئۆربیلی لە ساڵانی بیستا نووسیوێتی ، وە ئــەو فەرهەنگی کوردی (کرمانجی خــواروو) ــ ڕووسیەی کە لە بەشی کوردی ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی لێنینگراد بە سەرۆکایەتی کوردۆ دانراوە ئێستا لە ژێر چاپدان .

لــە ئەوروپــا

لە پاشی دەرچوونی فەرهەنگۆکەکەی ر.ف.جاردین لە کوردناسیی ئەورووپادا بۆ ماوەیەك هەست بە سستیو بێ بەرهەمی دەکرێت بەتایبەتی لە مەیدانی فەرهەنگ نووسیداو تا ئەم ساڵانەی دووایی لەم بارەیەوە هیچ شتێکی وەها بڵاونەکراوەتەوە کە شایانی باس بێت . ئەوەی کە لەم ماوەیەی دووایشدا هاتێتــە کایەوە تەنهــا فەرهەنگەکانی : جویس بلاو[٣٥] ، تۆفیق وەهبیو ئەدمۆنس[٣٦] ، ئەرنست مەکارۆس[٣٧] .. ن.

---

(٣٢) چ . خ . بەکایێف ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ١٩٥٧ .

(٣٣) ق . کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ، مۆسکۆ ١٩٦٠ .

(٣٤) ئی . فاریزۆڤ ، فەرهەنگی ڕووسی ــ کوردی ، مۆسکۆ ١٩٦٠

(35) Joyce BLAU, Dictinnaire kurde - francais - anglais, Paris 1965.

(36) Wahby Taufiq and C. J. Edmonds, A Kurdish - English dictionary, London, Oxford, 1966.

(37) Ernest N. McCarus, A Kurdish - English Dictionary Dialekt of Sulaimania, Iraq. Ann Arbor - The University of Michigan Press.

ئەنجامی پێشەکی

تاکو ئێستا نزیکەی (٤٠) فەرهەنگ و فەرهەنگۆکی کوردی بڵاوکراونەتەوە ـ واتە گەنجینەیەکی بچووکمان هەیە . هەرچەندە زۆربەی ئەو فەرهەنگانە ، لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ، لەسەر شێوەو ڕێگایەکی زانستی دانەنراون ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە نیسبەت کاری فەرهەنگ نووسیی کوردییەوە چەند هەنگاویکی گەورە نراوەو ژمارەیەك فەرهەنگی سەرکەوتوومان هەیە .

بە نیسبەت فەرهەنگە کۆنەکانەوە بە بیری من دووانیان سەرکەوتوون : ئەوانیش فەرهەنگی ئیتالی ـ کوردی (ماوریزۆ گارزۆنی)و کوردی ـ فەرەنسایی (ئا. ژابا)ن .

وەك ئاشکرایە ، ماوەیەکە کاری فەرهەنگ نووسیی کوردی خەریکە جێگەی شایانی خۆی لە ژیانی ڕۆشنبیریو زانستی گەلی کورددا دەگرێتو ژمارەیەك مامۆستای دڵسۆز ، وەك : تۆفیق وەهبی ، قەناتی کوردۆ ، شێخ محەمەدی خاڵ ، گیو موکریانی ، مەردۆخ ، عەلادین سەجادی ، چەرکەزی بەکۆ ، جەمال نەبەز ، ئیڤان فاریزۆڤ ، سەمەندی سیابەند ، جگەر خوێن ... هتد لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنگاوی گەورەیان ناوە . ئەم مامۆستایانە لە دەرگاکەی تراوانەوە چوونە ناو مێژووی ڕۆشنبیری کوردەوە ، بەوەی هەر یەکەیان لە سنووری توانای خۆیاندا ئەوەی لە باریاندا بووە بۆ پاراستنی زمانی نەتەوەکەیان دڵسۆزانە جێبەجێیان کردووەو گەلێك ڕۆژهەڵاتناسی بێگانە باسی نرخی فەرهەنگەکانی مامۆستایان : تۆفیق وەهبیو قەناتی کوردۆو شێخ محەمەدی خاڵیان کردووە .

هەرچەندە لە کاری فەرهەنگ نووسیی کوردیدا هەندێ کێشەی ئاڵۆزی زانستی وشە (lexicology) بەگشتیو زانستی فەرهەنگ

(lexicography) بەتایبەتی خاوکراونەتەوە ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا گەلێك كێشەی زانستی وشەو زانستی فەرهەنگ لــە زمانی كوردیدا هێشتا بیرو نووكی قەڵەمیان نەگەیشتووەتی •

وەك ئاشـــــكرایە ، كاری فەرهەنگنووسی بە دوو ڕێچـــكەدا تێدەپەڕێ : یەك ــ تیۆری . دوو ــ پراكتیك • یەكەمیان لە سەر شێوازو لێكۆڵینەوەی زانستی ڕێڕەویكی تیۆری دەهێنێتە بەرهەم ; دووەمیش لە دانانی فەرهەنگدا ئەو ڕێڕەوی تیۆرییە تەطبیق دەكات • لە نێوان ئەو دوو ڕێچـــكەیەدا پەیوەندی بەهێز هەیەو توند پێـــكەوە بەستراونو هەنگاو بە هەنگاو لە تەك یەك دەڕۆن • هیچ فەرهەنگنووسێك تەنها بە پراكتیكو زانینی خۆی لە دانانی فەرهەنگدا سەركەوتوو نابێت • بۆ ئەو مەبەستە پیویستە ئاوڕ لە ڕێڕەوی تیۆری بداتەوە • تیۆری ڕووتیش ــ واتە بێ سوود وەرگرتن لە پراكتیك ئەنجامی بەكەڵكی نابێت •

ئەوەی شایانی باسە لەم بارەیەوە ئەوەیە كـــە لە دانانی هەندێ فەرهەنگی كـــوردیدا سوودێكی زۆر لـــە تیـــۆری فەرهەنگنووسی وەرگیراوە ، بە تایبەتی لە فەرهەنگی مامۆستایان توفیق وەهبیو قەناتی كوردۆ ••• دا ، كە لـــە ڕێگای هەوڵو كوشش وە زانینو تەجروبەی خۆیانەوە گەیشتوونەتە ئەنجامی بەكەڵك ، بەلام بەداخەوە ، بە زمانی كـــوردی دەربارەی زانـــستی فەرهەنگنووسی هیـــچ شتێكی وەهـــا نەنووسراوەو ئەمەش بووە بە هۆی كۆســـپێكی گەورە لـــە ڕێگای فەرهەنگنووسە بەڕێزەكانماندا •

وەك ئاشكرایە زمانی كوردی بەتایبەتی لە كوردستانی عیراق ڕۆژ بە ڕۆژ بەرەو پێشەوە دەڕواتو لەگەڵ ئەو پێشـــــكەوتنەدا پیویستە تیۆری فەرهەنگنووسیش هەنگاوی خۆی بهاوێژێ ، وە بە هاوكاری پراكتیكو تیۆری فەرهەنگی نایابو بەنرخ بێنە كایەوە •

مەبەستی هەرە گەورەی ئەم پێشەکییە ئەوەیە کە نیشانی بدەین تاکو ئێستا لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردیدا چی کراوە ، چونکە لە دانانی هەر فەرهەنگێکی نوێی کوردیدا ئاوڕدانەوە لە کاری پێشوو بایەخ‌و سوودی خۆی هەیە • هەروەها بەم باسەدا دەردەکەوێ کە بە تایبەتی بەشێکی زۆری ئەو فەرهەنگانەی لـــە سەرەوە ناومان بردن کوردی ـ بێگانەن‌و هەر یەکەیان کەم یا زور خزمەتی زمانەکەمانیـــان کردووە • جا بە ڕای من لە نووسینی ئەم فەرهەنگەدا ــ فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبیی قوتابخانە ــ کە نیاز وایە دابنرێ ، پێویستە چ لە کەم‌و کورتی‌و لە باشی ئەو سامانەی هەمانە دەرس‌و سوود وەربگیرێ •

× × ×

وەك چۆن لە دانانی گشت فەرهەنگێکدا ، هەر بەو جۆرەش لە دانانی فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبیی قوتابخانەدا سێ مەسەلەی گرنگ دێتە پێشەوە : هەڵبژاردنی وشـــە ؛ سازکردنی بەشە عەرەبیەکـــەی ؛ هونەری ڕێکخستنی •

— ١ —

هەڵبژاردنی وشـــە

لە سەرەتای نووسینی هەموو فەرهەنگێکدا کێشەی هەڵبژاردنی وشە دێتە پێشەوە • بنچینەی هەڵبژاردنی وشە پەیوەندە بە جـــۆرو بابەت‌و مەبەستی فەرهەنگەوە • تاکو ئێستا کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ لە هیچ وڵاتێکی جیهاندا شێوازێکی زانســـتی تەواوی وەرنەگرتووەو هەندی ڕووی ئەم مەسەلەیە هەر بە ئاڵوزی ماوەتەوەو

هەروەك زاناى گەورەو فەرهەنگ‌نووسى ناسراوو بە ناوبانگى ڕووس ئەكادیمی ل. ف. شێربا دەڵی : « كێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ یەكێكە لە كێشە هەرە زەحمەتەكانی فەرهەنگ‌نووسین »[٣٨] ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە ئەوە لەبیر نەكەین كە لە تیۆریی فەرهەنگ نووسیدا هەنگاوی گەورە نراوەو گەلێك كاری ئاڵۆز خاو كراوەتەوەو ڕێڕەوێكی وەها دانراوە كە فەرهەنگ‌نووسەكان پەیڕەوی بكەن‌و لەڕێگەیەوە لە گەلێك كۆسپ ڕزگاریان بێت . هەروەها دانانی ژمارەیەكی زۆر لە فەرهەنگ ـ واتە لە ئەنجامی هەوڵ‌و كۆشش‌و زانین‌و تەجروبەی فەرهەنگ‌نووسەكاندا سەرمەشقێ هاتۆتە كایەوە .

هەر چەندە مەسەلەی هەڵبژاردنی وشە كارێكی زەحمەتە ، بەڵام ئەو ڕێڕەوە تیۆری‌و پراكتیكەی كە تا ئەمڕۆ هاتۆتە كایەوە ئەم كارەمان بۆ ئاسان دەكات .

وەك ئاشكرایە مەبەستی زانستی‌ی دانانی فەرهەنگێكی كوردی ـ عەرەبی بۆ قوتابخانە بریتی‌یە لە یارمەتی‌دانی قوتابیانی كورد بۆ تێگەیشتنی دەرسەكانیان . بێ‌گومان فەرهەنگێكی وەها بەر لە هەموو شتێك دەبێ گرنگی بە بەجێ‌هێنانی پێویستی قوتابیان بدات لە تێگەیشتنی گشت دەرسەكانیاندا بە تێكڕایی ، كە بەسەر ئەدەبی‌و عیلمیدا دابەش دەبن .

هەرچی وشەو زاراوەی دەرسە ئەدەبیەكانن تارادەیەك لە زمانی كوردیدا كێشەیان خاوكراوەتەوەو سەرچاوە زۆرە بۆ تۆماركردن‌و لێكۆڵینەوەیان (وەك : زۆربەی ئەو فەرهەنگانەی لە پێشەكی‌دا ناومان بردن ؛ ئەو هەموو چاپەمەنیە كوردیانەی لە بارەی ئەدەب‌و زمان

---

(٣٨) ل . ف . شێربا ، تیۆریی فەرهەنگ‌نووسی ، مۆسكۆ . ١٩٤٠ ، ل ١٠٦ (بە زمانی ڕووسی) .

مێژوو ٠٠٠٠ وە نووسراون ؛ سامانی نۆلکلۆری کوردی ٠٠٠٠) ٠
لەبەر ئەوە لە دانانی فەرهەنگەکەدا بە نیسبەت ئەو جۆرە وشـــەو زاراوانەوە گیروگرفتی گەورە نایەتە ڕێ ٠

بەڵام ئەوەی پەیوەندی هەبێت بە زاراوەی دەرسە عیلمیەکانەوە تابلۆی کارێکی وردو زەحمەتە . چونکە لەم ڕووەوە هێشتا کـەم‌و کورتی‌و جیاوازی باوەڕ ٠٠٠٠ زۆرە ٠ لەگەڵ ئەوەشدا نابێ ئەوە لەبیر بکەین کە لەم مەیدانەدا چەند هەنگاوێك نراوەو کۆمەڵێك کاری بەنرخ نووسراون ٠ (وەك : ئەو زاراوە زانستی‌یانەی لە لایەن چەند لیژنەیەکی تایبەتی جیاوازەوە دانراون‌و داڕێژراون‌و لە چەند ژمارەیەکی گۆڤاری « ڕۆژی نوی »ی سالی ١٩٦٠دا بلاوکراوەنەتەوە ؛ هەر نە سالی ١٩٦٠دا مامۆستا جەمال نەبەز لـەژێر ناوی « هەندێك زاراوەی زانستی »دا فەرهەنگۆکێکی لە چاپدا ؛ لە ژمارە (٤)ی سالی (١٩٧٢)ی گۆڤاری « پەروەردەو زانســـت »دا ژمارەیەك زاراوەی زانستی دانراون‌و داتاشراون ؛ ماوەیەکی درێژە کە مامۆستا کەمال جەلال غەریب بەم کارە پیرۆزەوە خەریکەو فەرهەنگێکی گەورەی زاراوەی زانستی بۆ چاپ ئامادەکردووە ؛ لـە کۆڕی زانیاری گورد بە شـێوەیەکی زانستی‌و فراوان گرنگی بەم مەسەلەیە دراوە ٠٠٠ هتد) ٠

بێ‌گومان لە دانانی فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبی بۆ قوتابخـانە پێویستە کەلك لـەو کارانەی ناومان بردن وەربگیرێن‌و ئەمەش تـا ڕادەیەك ئەرکی سەرشانی دانەرانی فەرهەنگەکە ئاسان دەکات ٠ بەلام بەداخەوە ، وەك وتم ئەمە کارێکی زۆر زەحمەتە ، جگە لەوە کاتو کۆششێکی بێ‌شوماری دەوێ ٠ جا بۆ ئەوەی ماوەیەکی درێژ قوتابیانی کورد بێ فەرهەنگ نەبن‌و چاوەڕوان نەبن ؛ بە ڕای من وەك لە زۆر ولات لە سەرەتادا کراوە لای ئێمەش بەو شێوەیە دەست بکرێتی ٠

ئەویش ئەوەیە کە ئەو فەرهەنگە بکرێت بە دوو : یەك ـ بۆ دەرسە ئەدەبیەکان ، دوو ـ عیلمیەکان • هەرچی فەرهەنگی یەکەمە حاوەو رەنجی زۆری ناویو تا رادەیەك پێویستی قوتابیان جێبەجێ دەکات ، بەتایبەتی ئەگەر هەوڵ بدرێت لەم بەشەیاندا ئەو زاراوە زانستیانەی زۆر بەکار دەهێنرێنو ئاشکرانو بەتەواوی چەسپاون تۆمار بکرێنو بخرێنە ناوەوە • هەروەها نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە گەلێك زاراوەی عیلمی (وەك : هەلامەت ، ئالو ، سیل ، پووك ، گۆڕیکە ، تبشك ، تەم ، مژ ، مس ، ئاسن ۰۰۰۰) و سەدانی تر هێندە لەسەر زارن کە شێوەی زاراوەیان تێدا نەو کەوتوونەتە ڕیزی ئەو وشانەی لە هەموو کاتو شوێنێکدا بەکار بهێنرێن •

هەرچی فەرهەنگی دووەمیانە کارێکی زەحمەتو وردەو پێویستی بە کۆششو کات هەیە • بێشك باشترە کە ئەم ئەرکە بخرێتە سەرشانی لیژنەیەك ، بە مەرجێك ئەندامانی لیژنەکەش تەنها ئەو کەسانە نەبن کە لە دەرسە عیلمیەکاندا شارەزاییان هەیە ، یاخود تەنها کوردیزان بن • چونکە هیچ دەستەیەك لەو دوو دەستەیە بەتەنها ئەم کارەیان بە باشی بۆ هەڵناسوڕێ • شارەزای دەرسە عیلمیەکان لە واتاو مانای زاراوەکان باشتر دەگات وەك لە کوردی زان ، هەروەها کوردی زانیش باشتر وشەی هاوواتا بۆ زاراوەکان دەدۆزێتەوە • ئەم شێوازەش ئەوەیە کە ئێستا کۆڕی زانیاری کورد لە سەری دەڕوات ، بە وێنە لە لیژنەی « طبی »دا جگە لە دوو دوکتۆری ناسراوو شارەزا (جەمال ڕەشیدو عەبدوڕەحمان عەبدوللا) دوو کوردی زانی بە ناوبانگ (هەژار و هێمن) هاوبەشن • بێشك بەم جۆرە ئەم کارە گەلێك پوختەترو سەرکەوتووتر دەبێت •

هەروەها نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە کوردی زانیش پێویستە

شارەزای دیالێکتەکانی کوردی بێت ، یاخود چەند کەسێك بن کە هەریەکەیان شارەزاییان لە دیالێکتێکدا هەبێت ٠ بە ڕای من گرنگی دان بەیەك شێوەو فەرامۆش کردنی ئەوانی تر ، نەك ڕاست نیە ، بەڵکو دەبێ بە هۆی بوونی کەم‌و کورتی ٠

لێرەدا ئەوەش دەهێنمەوە یاد کە بەکارهێنانی هەندێ زاراوەی لاتینی لە باتی عەرەبی پێویست بە سڵکردنەوە ناکات ٠ چونکە ئەمە نەك هەر لەگەڵ بنچینەی زمانەکەماندا بە تایبەتی‌و پێشکەوتنی زماندا بەگشتی دەگونجێ ، بەڵکو بۆ وەزعی کوردستانی دابەشکراومان سودمەترە ٠٠٠

ئەو پێشنیارەی لە دابەش‌کردنی فەرهەنگەکەدا کردوومە نابێ بەهۆی ئەوەی تا سەر دوو فەرهەنگی قوتابخانە هەبن ، بەڵکو ئەمە بۆ سەرەتایەو چۆن زۆر فەرهەنگ ١٠ ــ ١٥ جار لە چاپ دەدرێنەوە ، ئەمانیش لە کاتی لە چاپدانەوەدا دەتوانرێ لێك بدرێن‌و بکرێن بە یەك فەرهەنگ ٠ بەڵام گرنگی ئەم شێوازە ئەوەیە کە کارەکە ئاسان دەکاو ڕێگاکە نزیك دەخاتەوە ٠

بە بیری من لە تۆمارکردنی وشەدا بۆ فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبی‌ی قوتابخانە باشترین ڕێگا ئەوەیە کە وشە لە ناو کتێب‌و نووسینی قوتابخانەدا کۆ بکرێنەوەو هەڵبژێرێن ٠ پاش ئەوەی کۆدەکرێنەوە ٠ ئنجا دەبێ بژار بکرێ ــ واتە ئەو وشانەی بۆ ئەم مەبەستە زۆر پێویست نین لابرێن‌و ئەو وشانەی پێویستن‌و نین‌و یاخود پەڕێنراون بهێنرێنە ناوەوە ٠ بۆ ئەم مەبەستە چەند شێوازێکی زانستی هەیە کە وا بەکورتی لە هەندێکیان دەدوێین :

أ ــ لە هەموو زمانێکدا وشە هەن کە یەك چاوگ‌و یەك ڕیشەیان هەیەو لەیەك وشە دەتوانرێ هەندێ وشەی تر دروست بکرێ ، وەك :

« مناڵ ، منالی » ؛ « نان ، نانەوا » ؛ « هونەر ، هونەرمەند » ؛ « شیعر ، شاعر » ... هتد . جا لەم ڕێگەیەوە پاش کۆکردنەوەی وشە پێویستە هەر وشەیەك بەجیا تەماشا بکری‌و لەم بارەوە گەر ئەو وشانەی کە دەتوانرێ لێیان دروست‌بکرێ‌و بخرێنە بان وشەکان . بێ‌گومان مەرج نیە کە لە هەموو وشەیەك وشەی‌تر دروست بکرێ‌و یاخود هەموو ئەو وشانە بکەونە ناو فەرهەنگەکەوە ، بەڵام دەبێ ئەوە لەبیر نەکرێ کە بە کەم‌و کورتیەکی گەورە دەژمێرێت گەر وشەی « منـاڵ » هەبێت‌و « منالی » نەبێت ، یاخود « شاعر » هەبێت‌و « شعر » نەبێت[٣٩] .

ب ــ ئەو وشانە کە کۆکرانەوە دەبێ بە گوێرەی بابەت لێیـ بکۆڵرێتـەوەو هەر پۆلێکیان بە گوێرەی نیسبەتی کەوتنـە ناو فەرهەنگەکەوە دەستکاری بکرێن ــ واتە ئەوەی بەزیادە دەزانرێ لاببرێ‌و ئەوەی کەمیشە پڕ بکرێتەوە . بە ڕای من دەتوانرێ وشەکانی فەرهەنگی ناوبراو بەم جورە دابەش بکرێ :

١ ــ ئەو پۆلە وشانەی کە سەراپا ، بێ پەڕاندن‌و لابردنی هیچ وشـەیەك پێویستە تۆماربکرێن ، وەك : ناوی ڕۆژەکانی هەفتـە ؛ مانگەکان ؛ چوار وەرزەی ساڵ ... هتد . پەڕاندنی هەر وشەیەك لە وشەکانی ئەو جورە مەوزوعانە ڕاست نییەو هیچ بەڵگەیەك نیـە بۆ سەلماندنی لابردن‌و پەڕاندن .

٢ ــ ئەو پۆلە وشانەی کـە پێویستە بەشـێکی زۆریان لێ تۆماربکرێن ، وەك : ناوی ئەندامەکانی لەش ؛ ناوی کەرەسـتەی قوتابخانە ... هتد .

---

(٣٩) ئەم جۆرە کەم‌و کورتیانە لـە بەشێکی زۆری فەرهەنگە کوردیەکاندا دەبینرێن‌و پێویستە لێرەدا دەرس لەوە وەربگرین .

٣ ـ ئەو پۆلە وشانەی کـــە پێویستە بەشێکی کەمیـــان لێ تۆماربکرێن ، وەك : ناوی دەرمان ؛ گژوگیا (هەلز ، خەربەنگ ، کێشە ، شنگ ، بێخ ...) ... هتد . هەروەها هەندێ لەو وشانەی کە لـە زمانی کوردی بەرەو سوانو کۆنبوون دەچنو بە هۆی گۆڕرانی ژیانی ئابووریو کۆمەلایەتیەوە کەمتر بەکار دەهێنرێن ، بۆ نموونە : ناوی ئەو وشـــانەی پەیوەندیان بە ئاشی ئاوەوە هەیە یاخود ئەو وشانەی لـە پەیوەندیی خێزانیـــدا بەکاردێن ، وەك : هەوێ ، هێوەرژن ، دش ، هەنەزا .... هتد . بەداخەوە هەست دەکرێت ئەو وشانەی کە ناومان بردن هەندێ دەستەواژە جێگایان دەگرنەوە ، وەك لە جێگای « دش » ـ « خوشکی مێرد » ... ئەم جۆرە وشانە کەم بەکاردەهێنرێنو بۆ ئەم فەرهەنگەش پێویست نین .

جگە لەوەی باسمان کـــرد ، بۆ کۆکردنەوەو بژارەی وشـــە بۆ فەرهەنگ هەندێ ڕێگای زانستی تریش هەیە ، کە بە داخـــەوە لێرەدا توانای ئەوە نییە لە هەمووی بدوێین ، بەلام ئەوەی کە گرنگ بێت لە مەسەلەی دانانی فەرهەنگێکی کوردیو عەرەبیی قوتابخـــانەدا ، ئەوەیە کە ئەو فەرهەنگە بەر لە هەموو شتێك دەبێ پێویستی قوتابیان جێبەجێ بکاتو کاریان ئاســـان کات . بە ڕای من ژمارەی وشـــە کوردییەکانی فەرهەنگی یەکەم گەر دەورو بەری بیست هەزار وشەیەك بێت ، بە مەرجێك لـــە کۆکردنەوەو هەلبژاردنی وشـــەدا وردەکاری بنوێنرێت ، کە من لەوەدا شـــکم نییەو باوەڕم بە زاناکانمان بەهێزە ، ئەوە ئەو فەرهەنگە چارەسەری پێویستی قوتابیانی کورد دەکات . ژمارەی وشە کوردییەکانی فەرهەنگی دووەمیش بەستراوە بە ژمارەی ئەو زاراوانەی لـــە دەرسە عیلمیەکاندا هەنو خەملاندنیان شـــتێکی گرنگ نیە .

— ٢ —

سازکردنی بەشـــە عەرەبیەکـەی

ا ـ وەرگێران :

وەك ئاشکرایە لە نێوان وەرگێڕان‌و تیۆریی نووسینی فەرهەنگێك کە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی‌تر بێت پەیوەندی بەهێز هەبەو بنچینەی وەرگێڕانیش بایەخێکی تەواوی هەیە لە دانانی ئەو جۆرە فەرهەنگانەدا ، هەروەها ئـەو فەرهەنگانەش لـــە کاری وەرگێڕاندا کەلکێـــکی زۆریان هەیە[٤٠] .

هەرچەندە لەم بارەیەوە بە شێوەیەکی تیۆری هیچ نووسراوێکی وەهامان نییە کە شایانی باس بێت ، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا گەلێك شت لـــە عەرەبییەوە بو کوردی ، یاخود لـــە کوردی‌یەوە بۆ عەرەبی وەرگێڕراون‌و لەم ڕووەوە تەجروبەو ساماتێکی باشمان هەیە . ئەمەو هەروەها سوود وەرگرتن لە تیۆریی وەرگێرانی ولاّتە پێشکەوتوەکان ڕێگامان ئاسان دەکەن لـــە نیشانکردنی جۆری وەرگێرانی وشـــە کورددییەکانی ئەم فەرهەنگەمان بۆ سەر زمانی عەرەبی .

بێ‌گومان لـــە نووسینی فەرهەنگێکی وەهادا ، بۆ وەرگێڕان‌و لێکدانەوەی وشـــە کوردیـــەکان بەتایبـــەتی وەرگێـــرانی مطلق

---

(٤٠) ئا . ف . فیۆدوروف ، تیۆریی وەرگێران ، مۆسکو ١٩٥٨ ، ل ٥ ـ ٦ .

(absolute) و جـــزئی (partial) و . شـــــرح (description)
پێویسته دەوری سەرەکی ببینن .

وەرگێڕانی مطلق (absolute) ئەوەیە کە مانای وشەیەك بەیەك وشە بدرێ . گەر بو وشەیەکی کوردی لە زمانی عەرەبیدا بەرامبەری وشەیەکی پڕ بەپێستی خۆی هەبێتو کە بەتەواوی مانای ئەو وشەیە بداتو ئەو وشەیەش وشەیەکی ئاســانو سادەو ساکار بێــت ، ئەوە پێویست بە درێژە ناکات ، وەك :

باران ــ مطر

بەران ــ کبش

بەی ــ سفرجل

چاو ــ عــین

وەرگێڕانی جزئی (partial) ئەوەیە کـــە هەر وشەیەك یەك مانا لە ماناکانی وشە زۆر ماناکان (polysemantic) بدات ، وەك :

چــار ــ أربعە . علاج ..

چــەك ــ سند . سلاح ..

جگە لەو دوو جۆر وەرگێڕانەی لە سەرەوە باســـــان کردن ، هەروەها وەرگێڕانی کومەڵە وشەی هاوواتا (مرادف ــ Synonym) دەورێکی گەورەو دیاری هەیە . زور جار بەرانبەر یەك وشەی کوردی لە زمانی عەرەبیدا چەند وشەیەك بەکار دەهێنرێن (وئەمەش لە هەموو زمانێکدا هەیە) . جا بۆ لێکۆلینەوەی مانای یەك وشــەی کوردی بەکارهێنانی چەند وشەیەکی یەکهاوتای عەرەبی نیشانەی دەولەمەندیو پوختی وەرگێڕانەو لە سەریکی تریشەوە تێگەیشتنی مانای وشە ئاسان دەکات . لەم ڕووەوە چەند نموونەیەك لـــە فەرهەنگی « مەهاباد »ی مامۆستا گیو موکریانیەوە دەهێنمەوە :

بەندە ــ غلام ، خادم ، عبد
تەمەن ــ العمر ، السن
جیگا ــ موقع ، محل
. . . . . . هتـد .

هەروەها رێدەکەوێ بەرانبەر وشەیەکی کوردی لــە زمانی عەرەبیدا دەستەواژەیەك (عبـارە word - combination) بەکــار دەهێنرێ ، ئەم جۆرە وەرگێڕانەش بایەخی خۆی هەیەو لە مەسەلەی زانستی وشــە (lexicology)دا جیگای تایبەتی وەرگرتووە . دیسان چەند نموونەیەك لە فەرهەنگی « مەهاباد »ەوە :

تریفە ــ ضوء الهادی
توراخ ــ اللبن المكثف
جــاو ــ خام أسود
. . . . . . هتد[41] .

شەرح (description) ی وشە بەتایبەتی پێویستە لــە کاتێکدا بەکار بهێنرێ کە لە زمانی عەرەبیدا وشەیەکی هاوواتا نەبێت بۆ دانی مانای وشەیەکی کوردی . هەروەها « فەرهەنگنووس دەبێ گرنگی بدات بەوەی شەرحی وشەکان بەکورتی بکات ، بەمەرجێك ئەو کورتیە نەبێ بەهۆی نەکردنەوەو ئاشکرانەبوونی مانای وشەکان »[42] . جگە لەوە پێویستە شەرح کراوەبێتو بە وشەی ئاسانو سادە بێت .

---

(41) لێرەدا گرنگیم بەوە نەداوە کە مامۆستا گیو موکریانی تا چ رادەیەك لە وەرگێڕانو لێکدانەوەدا سەرکەوتووە ، بەلکــو بایەخم بەو شێوازە زانستییە داوە کە گرتوویەتی .

(42) ئا . ك . باروڤکوڤ ، لــە تەجروبەی فەرهەنگ داناندا ، گوڤاری « فەرهەنگنووسی » ، مۆسکۆ ١٩٥٧ ، ل ١٤٠ . (بە زمانی رووسی) .

بێشك نەوعیەتی فەرهەنگەکە پەیوەندی تەواوی بەوەوە هەیە کە چون وشەی کوردی وەردەگێڕێتە سەر زمانی عەرەبی و چون مانایان لێك دەدرێتەوەو شی دەکرێنەوەو شەرح دەکرێن ...

ب ــ ڕوونکردنەوەی مانای وشەو چۆنیەتی بەکارهێنانی :

یەکێ لــە ئەرکە سەرەکیەکانی فەرهەنگی کــوردی ــ بێگانە ڕوونکردنەوەی مانای وشـــەیە . جگە لەوە نیشاندانی چۆنیـــەتی بەکارهێنانی وشەش شتێکی پێویستە لــە کاری فەرهەنگ نووسیدا . بۆ ســەلماندنی ئەم ڕایە زانایانی ڕووس ، بەتایبــەتی ل. ڤ. شێرباو ڤ. ڤ. ڤینۆکرادۆڤ و ن. ئی. فیلدمان ... گەلێك لێکۆلینەوەی زانستیان بلاوکردۆتەوە .

بێگومان بۆ تێگەیشتنی هەندێ وشــە ڕوونکردنەوە دەورێکی گرنگی هەیە . ئەمەش لــە سەرێکەوە کاری خوێنەر ئاســان دەکاو لەسەرێکی تریشەوە شێوازێکی زانستی دەدات بە دانانی فەرهەنگەکە . لەم ڕووەوە چەند نموونەیەك لە فەرهەنگی « مەهاباد »ی مامۆســتا گیو موکریانیەوە دەهێنمەوە :

شەهێن ــ شاهێن (طائر) ل ۳۹۲

فەرەنگ ــ الافرنج (سکان أوروبا) ل ٤٠٨

کــاوڕ ــ الحمل (نتاج الغنم لم یکمل سنة من عمره) ل ٤٥٦

. . . . . هتــد .

هەروەها پێویستە بەشێکی زۆری وشەکان بخرێنە ناو ڕستەیەکی کورت و ئاسانەوە ، تاکو مانای وشەکان باشتر ئاشکرابێن و تا خوێنەر لەو ڕێگایەوە بزانێ چۆن ئەو وشانە لە ڕستەدا بەکار دەهێنرێن . جگە لەوە ل. ڤ. شێربا دەڵی : بەینی وشەی زمانێك لەگەل زمانێکی تردا

تەنها ئەوە نییە کە بەرامبەر یەکن‌و هاوواتان ، بەلکو پەیوەندی ئالوزو جیاواز هەیە لە شێوەی بەکار هێنانیانندا[٤٣] .

بۆ نموونە لە فەرهەنگی « مەهاباد »دا دەبینین کە بەرامبەر بـە وشەی « سەیر » نووسراوە « غریب » ، وە لـە فەرهەنگی مامۆستا تۆفیق وەهبی‌دا لە بەر دەم وشەی « جرج » نووسراوە « rat » . لەبەر ئەوەی لـە زمانی عەرەبیدا « غریب » ، وە لـە ئینگلیزی‌دا « rat » چەند مانایەکی جیاوازیان هەیە ، بۆ خوینەر مانای تەواوی ئەو وشانە ئاشکرا نەبوون ، بەلام گەر ئەو دوو وشەیە « غریب و rat » بخرانایە ناو ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە ئەوە ماناکانیان باشتر ڕوون دەبووەوە . بەلام دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە ئەمە بۆگشت وشەیەك نییە ، چونکە زۆر وشە هەن کە ئاسانن‌و زۆر بەسەر زاری مەردومەوەن ، یاخـود لێكدانەوەی مانایان ئاسانەو بێ ڕستەش ئاشکران .

ج ـ هەلبژاردنی مانای وشە :

لە زمانی کوردیدا وەك زمانانی تر گەلێك وشەی ئەوتۆ هەن کە زیاتر لە مانایەك دەبەخشن (polysematic) . بە وێنە لە فەرهەنگی خالدا بەرامبەر وشەی « بۆ » یازدە مانا دانراوە . ئەوەی پەیوەندی هەبێت بە فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبیی قوتابخانەوە : ئەوەیە کە نە توانا هەیەو نە پێویست دەکات هەموو ماناکانی هەر وشەیەك نیشـان بدرێ ، چونکە ئەمە ئەرکی فەرهەنگی گەورەی کوردی ـ کوردیە ، نەوەك فەرهەنگێك کە بۆ خوێندن دانرابێت . جـا بۆ ئەم فەرهەنگە پێویستە کە ئەو مانایانەی ئاشـکران‌و ناسراون‌و زۆر بەکاردەهێنرێن هەلبژێرێن‌و تۆماربکرێن . لەم ڕووەوە زمانناس‌و فەرهەنگنووسی بەناوبانگی ئیسپانی (کاسارێس) پەنجەی بۆ ئەوە ڕاکێشاوە کە لـەو

(٤٣) سەرچاوەی ناوبراو ، ل . ف . شێربا [ن]

جۆرە فەرھەنگانەدا خوێنەر بە دووای مانای سەرەکی‌دا دەگـەڕێ‌و بەنیسبەت ئەوەوە ئەو مانایانەی ئاشـــکران‌و زۆر بەکار دەهێنرێن گرنگن . هەروەها لەوەش دوواوە کە فەرهەنگ‌نووس لەم مەسەلەیەدا ــ واتە لە هەڵبژاردن‌و لێکۆڵینەوەی مانادا پێویستە ورد بێ[٤٤] .

جگە لەوە پێویستە ئەوە لە بیر نەکەین کە لە دانی مانای وشەدا بۆ ئـەم فەرهەنگە باشتر وایە تەنهـا مانای حقیقی (direct (proper meaning بدرێت ، چونکە لەگەڵ مەبەستو ڕێبازی ئەم فەرهەنگەدا دانی مانای مجازی (transfereed meaning) بە تەواوی ناگونجێ‌و هەروەها باری فەرهەنگەکەش گران دەکات .

— ٣ —

هونەری ڕێکخستنی فەرهەنگەکە

١ ــ ڕیزکردنی وشە کوردییەکان :

بۆ ئەم جۆرە فەرهەنگانە تاکە ڕێگای ڕیزکردنی وشە ئەوەیە کە بەگوێرەی ئەو زنجیرە ئەلفوبێیە بێت کـە لـە نووسینی کوردیدا هەیە[٤٥] . بێ‌شك بەمە خوێنەر لە دۆزینەوەی وشەدا هیچ گیروگرفتێك نایەتە ڕێگای‌و بە ئاسانی ئەو وشەیەی پێویستی بێ دەبدۆزێتەوە .

(٤٤) خ. کاساریس «سەرەتایەك لە کاری فەرهەنگ‌نووسیی نوێ» ، ن . ئا . ئاروتونۆڤا کردوویە بە ڕووسی ، مۆسکۆ ١٩٥٨ ، ل ٨٧ .

(٤٥) هەندێك لە فەرهەنگەکانمان لە سەر ئەو ڕێگەیە نەڕۆیشتوون‌و ئەمە بووە بە هۆی گران بوونی دۆزینەوەی وشە . هەروەها بەداخەوە تاکو ئێستا لە ڕیزکردنی ئەلفوبێی کوردیدا ڕێبازێکی یەکگرتوو نییە .

ب ـ وشەی هاوگۆ (مشترك لفظی homonym) :

لە گشت زمانێکدا وشە هەن کە بە خوێندنەوەو نووسین وەك یەکن ، بەڵام مانایان جیاوازە ، وەك :

(ئازار) ئێشی ئەندام . مانگی مارت کە سیو یەك ڕۆژە .

(باقـە) چەپکێك لە گیا یا لە گوڵ . دەنگێکە وەك دەنگی بزنو ڕێوی .

(بـاو) دەستور : فیسار شت بووە بەباو . باوك . زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا ....[٤٦] .

ئەو چەند وشەیەی لە سەرەوە ناومان بردن لەو وشانە نین کە مانایان زۆرە ، بەڵکو ئەو وشانەن کە تەنها لە خوێندنەوەو نووسیندا وەك یەکن ، ئەگینا لە واتاو پەیدا بووندا جیاوازن . وەك : (« ئازار » ئێشی ئەندام) کە وشەیەکی کوردیە زۆر دوورە لە (« ئازار » ـ مانگی مارت) کە وشەیەکی کوردی نیەو لە پەیدابوونو دروستبووندا سەرچاوەیەکی تری هەیە . یاخود « باو » دەبینین سێ وشەن کە مانایان جیاوازەو لە یەك دوورن . هەرچەندە هەرسێکیان لە ئەوادا کوردین ، بەڵام پەیدابوونو دروستبوونیان لە ڕێگای جیاوازەوە هاتووە . جا ئەم جورە وشـانە پێویستە لێك جیا بکرێنەوەو تێکەڵ نەکرێنو لە فەرهەنگیشدا وەك ئەو شێوەیەی لە سەرەوە نووسراون ـ واتە بەیەك وشـە دانراون[٤٧] ـ

(٤٦) ئەو وشانە لە فەرهەنگی خاڵدا بەو شێوەیە شەرح کراونو بـەو شێوازە دانراون .

(٤٧) لە زۆربەی فەرهەنگە کوردیەکاندا ئەو وشانەی ناومان بردن بەو وشانە دانراون کـە مانایان زۆرەو لـە وەرگێـڕانو لێکدانەوەو شـەرحکردنیاندا لە نێوانیاندا خاڵێـك دانراوە . ئەمەش بە هیـچ جۆرێك ڕاست نیە ،چونکە ئەمانە وشەی فرەواتا(polysemantic)نین ، بەڵکو وشـەی هاوگۆ (Synonym) ن .

نەکرێت ، بەڵکو باشترە دانەرانی ئەم فەرهەنگە لە سەر ئەو ڕێگایە بڕۆن کە گشت فەرهەنگنووسانی ، وڵاتە پێشکەوتووەکانو هەندێك لە زانا کوردەکان (تۆفیق وەهبیو قەناتی کوردۆو بەکاییفو تا ڕادەیەك گیــو موکریانی ....) لە سەری ڕۆیشتوون . ئەو ڕێگایەش ئەوەیە کە ئەو وشانەی ناومان بردنو بەیەك وشە دانراونو خراونەتە ڕیزی ئەو وشانەی کە ماناکانیان زۆرە (polysemantic) ، جیا بکرێنەوەو بە وشەی جیاوازو سەربەخۆی هاوگۆ (homonym) دابنرێنو سەرلەنوێ هەمەری دێر وەك وشەیەکی تایبەتی بنووسرێنو ژمارەیان بۆ دابنرێت . بۆ نموونە :

(ئازار)[1] ئێشی ئەندام .
(ئازار)[2] مانگی مارت ....

(باقە)[1] چەپکێك لە گیا یا لە گوڵ .
(باقە)[2] دەنگێکە وەك دەنگی بزنو ڕێوی .

(بــاو)[1] دەستور : فیسار شت بووە بە باو .
(بــاو)[2] بــاوك .
(بــاو)[3] زیادەی شتێك بەسەر شتێکی تردا .

ئەم جورە وشانە — (homonym) لە زانستی وشەدا بایەخی تایبەتی خۆیان هەیەو لە کاری فەرهەنگنووسیشدا سەرنجی زانایانیانی ڕاکێشاوە . بەڵام لە زمانی کوردیدا ئاڵوزە ، چونکە هیچ لێکۆڵینەوەو نووسراوێکی وەها لە بارەیانەوە نییە .

جـ — وشەی فرەواتا (كثير المعاني polysemantic) :

چۆن لە هەموو زمانێکدا ، هەروەهاش لە زمانی کوردیدا وشە هەن کــــە تەنها یەك مانایان هەیەو وشەش هەن کــــە مانایان زۆرە (polysemantic) . بۆ نموونە دەبینین کە هەندێ وشــە ، وەك :

(شەو ، ئاشەوان ، دراوسێ ، ئەژنۆ .... هتد) لەیەك مانا زیاتریان نیە ، بەڵام وشەش هەن مانایان زۆرەو ئەو مانایانەش لەیەك نێزیکن ، وەك : (بەردانەوە ، با ، بازاڕ ، بانگ .... هتد)[48] .

بۆ ئاسانکردنی بەکارهێنانی فەرهەنگ‌و کێشانی سنوور لە نێوان ماناکانی یەك وشـەدا باشتر وایە ماناکان بە ژمارە جیـا بکرێنەوە . ئەوانەی فەرهەنگ بەکار دەهێنن لەم ڕێگەیەوە لـە تێگەشتنی مانای وشەدا تووشی هەڵەو زەحمەت نابن‌و ئەو زاتانەش کـە فەرهەنگەکە دادەنێن ، جـگە لەوەی بەم کارە شێوازێکی زانستی بە فەرهەنگەکە دەدەن ، هەروەها هەندێ کێشەی زانستی وشەش خاو دەکەنەوە .

لە زوربەی فەرهەنگە کوردییەکاندا جگە لە فەرهەنگی (تۆفیق وەهبی‌و فەناتی کوردۆو بەکاییف‌و ... تا ڕادەیەك فەرهەنگی خاڵیش) دەبینین ماناکانی ئەو وشانە بە خاڵێك جیاکراونەتەوە . بۆ نموونە وشەی « بەردانەوە » لە فەرهەنگی خاڵەوە دەهێنینەوە :

(بەردانەوە) بەردانەوەی ئاوی گیراو . فڕێدانی شتێك لە بەرزیەوە .

بەڵام باشترە بە ژمارە جیابکرێنەوە ، وەك :

(بەردانەوە) ١ ـ بەردانی ئاوی گیراو .

٢ ـ فڕێدانی شتێك لە بەرزیەوە .

چونکە ئەمە جیاوازی ئەم جۆرە وشانە لەگەڵ وشەی هاوگۆدا نیشان دەداو لە بەکارهێنانی فەرهەنگەکەشدا کاری خوێنەر ئاسـان دەکات ....

---

(٤٨) بۆ زانینی مانای ئەو وشانە بڕوانە « فەرهەنگی خاڵ » ، ب ١ ، سـلێمانی ١٩٦٠ .

د ـ وشەی هاوواتا (مرادف synonym) :

بەو وشانە دەلێین کە یەك مانا دەبەخشن یاخود مانایان لێك نزیکە ، بەڵام لە خوێندنەوەو نووسینیاندا جیاوازن ، وەك : لێڕ ــ دارستان ــ جەنگەڵ ؛ پەڕیوە ــ ئاوارە ــ دەربەدەر ؛ جەندەك ــ کەلاك ــ تەرم ــ کەلەش ؛ ئەوین ــ ئەڤین ــ عەشق ــ دڵداری ؛ تووش ــ دژوار ــ سـەخت ــ ناخۆش ؛ کەسەر ــ خـەم ــ خەفەت ؛ خـاپور ــ وێران .... هتد .

بۆ فەرهەنگی ناوبراو پێویست بە وەرگێڕانو لێکدانەوەو شەرحی هەموو ئەو وشانە ناکات ، بەڵکو باشترە مانای وشەی یەکەمیان[٤٩] (یاخود هەرە ناسراویان) بدرێتو لە بەردەم ئەوانی تردا بنووسرێ : بڕوانە فلان وشە[٥٠]و ، ئەگـەر جیاوازییەکیش لـە نێوان واتایاندا هەبێت بنووسرێت .

بۆ نموونە مامۆستا تۆفیق وەهبی لە فەهەنگەکەیدا بەرامبەر بە وشـەی « pîwaz » نووسـیویەتی « see piyaz » و بەرامبەر بـە وشـەی « weten » — « see nîshtman » ، وە لـە شوێنی خۆیدا وشـەی « piyaz » و « nîshtman »ی لێکداوەتەوە . هەروەها لە فەرهەنگی « مەهاباد »ی مامۆستا گیو موکریانیدا لە بەردەم وشـەی « مچوورك » نووسراوە « انظر کلمة مووچڕکە »و لەبەردەم وشـەی

(٤٩) واتە بەگوێرەی زنجیرەی ئەلفوبێی کوردی .

(٥٠) هەرچەندە لە زۆر فەرهەنگی کوردیدا ئەم ڕێگایە نەگیراوە ، بەڵام بەتایبەتی مامۆستایان (تۆفیق وەهبی و قەناتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆ و .... تا ڕادەیەك گیو موکریانی)و هەروەها دانەرانی زاراوی کارکێری کوڕی زانیـاری کورد ... لـەم ڕووەوە هونەری بەرزی خۆیان نیشان داوە .

« مەرشە » ــ « انظر كلمة دەمەقالێ »و ، بە جیا لە شوێنی خۆیدا وشەی « مووچڕکە »و « دەمەقالێ » لێكدراونەتەوە ...[٥١] .

ئەم شێوەیە نەك هەر ڕێگا كورت دەكاتەوە ، بەڵكــــو نیشانی خوێنــەریشی دەدادات كە « وەتەن »و « نیشـــتمان » ، « ئەوین »و « ئەڤین »و « عەشق »و « دلداری » ، « خاپور »و « وێران » ... هتد خاوەنی یەك مانان . هەروەها بەمەش یەكێك لــە كێشەكانی زانستی وشە خاو دەكرێتەوە .

هـ ــ هەندێ نیشانە بۆ ئاسـانكردنی كاری چـاپو سووك كردنی باری فەرهەنگ :

بۆ ئاســانكردنی كاری چاپو سووك كردنی باری فەرهەنگو خوێنەران چەند نیشانەیەك بەكار دەهێنرێ . یەكێك لەو نیشانانە ئەوەیە كە لە كاتی خستنە ڕستەی وشەیەكدا بۆ دووبات كردنەوەی وشــەكە هێڵێك بەم جۆرە (ــ) دەكێشن ، وەك :

(دڵ) لــە ــ دەرچوون .

(كار) ــ لە ــ ترازان .

بێ گومان ئەم شێوازە ڕێگە كــورت دەكاتەوەو باری چاپەمەنی ئاسان دەكاتو هەر لەبەر ئەوەشە كە لــە تێكڕایی فەرهەنگی وڵاتە پێشكەوتووەكاندا پەیڕەوی دەكرێو هەروەها مامۆســـتایان تۆفیق

---

(٥١) لێرەدا گرنگیم بە كەموكورتی ئەو ڕێگایانە نەداوە ، بەڵكــو مەبەست نیشاندانی ئەوەیە كە چۆن هەندێ لە فەرهەنگ نووسانی كورد لەسەر ئەو ڕێگایە ڕۆیشتوون . هەروەها بۆ فەرهەنگی كوردی ــ عەرەبی ، وابزانم لە باتی « انظر كلمة ... » باشترە كە بۆ ئەو مەبەستە نیشانەیەك دابنرێ ، وەك « ا » یاخود « أن » ، و لــــە پێشەكی فەرهەنگەكــــەدا باس بكرێت .

وەهبی‌و قەناتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆش لە سەری ڕۆیشتوون[٥٢] .

هەروەها زۆر جار بۆ ڕوونکردنەوەی وشەیەك لــە نێوان دوو کەواندا دەنووسن کە ئەو وشەیە ســەر بە چی پۆلە وشەیەکە ، وەك (نبات .... وشەی فلان شێوە ....) . بۆ ئــەم مەبەستە باشترە پیتێك بکرێت بە نیشانو لە پێشەکی فەرهەنگەکەدا باس بکرێت .

× × ×

بێ‌گومان بەم لێکۆڵینەوەیە نەخشەی تەواوی نووسینی فەرهەنگی کوردی‌و عەرەبی‌ی قوتابخانەم نەکێشاوەو هەندێ کێشە هەن کە باسم نەکردوون ، بەڵام بە تێکڕایی لەکاری سەرەکی دوواوم . هەروەها مەرج نیە کە لە کاتی دانانی فەرهەنگەکەدا هەموو ئەو ڕێگایانەی پەنجەم بۆ ڕاکێشــاون بەو جۆرە بکرێت ، چونکە وەك ئاشکرایە ، لەگشــت زانستێکدا لە کاتی تەطبیقی کارێکدا ئەو پرۆژەیەی بۆی دانراوە دوور نیە گۆڕانی پێویست بێت .

لە کۆتاییدا خۆم زۆر بە بەختیار دەزانم گەر منیش بتوانم تۆزێك باری سەرشانی دانەرانی فەرهەنگی ئاوبراو ئاسان بکەم . بێ‌گومان

---

(٥٢) لێرەدا تەنها مەبەست ئەوە نیە کــە تەنها ڕەگی وشـــەکان بنووسرێن‌و ئینجا ئەو وشانەی لێیانەوە دروست دەبن لە دوایەوە بێن - واتە ئەو ڕێگەیەی مامۆستا توفیق وەهبی‌و گەلێك زانای ڕۆژئاوا لەسەری ڕۆیشتون . بە بیری من پەیڕەوی کردنی ئەو ڕێبازە لە فەرهەنگی کوردی - عەرەبی‌ی قوتابخانەدا ، لەگەڵ ئەوەشدا کە کاری چاپ ئاسان دەکات ، بەڵام دۆزینەوەی وشە بۆ قوتابیان ئاسان ناکات‌و هەروەها لەبەر ئەوەی ئەمڕۆ لە زمانی کوردیدا لێکۆڵینەوە لەو مەسەلەیە کەمە دوور نیە کە هەندێ وشە بە هەڵە نەکەونە ژێر ڕەگی خۆیانەوە .

هەر هەنگاوێك لەم مەیدانەدا بنرێ هەنگاوێکی پێویست و پیرۆزە لە زیانی ڕۆشنبیریی گەلەکەمان و کاری گرنگی پاراستنی زمانەکەیدا(*) .

(*) ئەم وتارە لەو کۆڕەدا خوێندراوەتەوە کە بەڕێوەبەرێتی گشتی خوێندنی کوردی لە ٢٥و ٢٦و ٢٧ی تەمووزی سالی ١٩٧٣دا بۆ لێکۆلینەوەی کتێبی قوتابخانە بە زمانی کوردی بەستی . هەروەها لە ژمارە (٦)ی سالی ١٩٧٣ی گۆڤاری « پەروەردەو زانست » (ل ٥٧–٨٢)دا بلاوکراوەتەوە .

((ئەستێرەگەشــە))

لــەژێر هەوری هەڵــەو ناتەواویدا

دەمێکە دەست بە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردی کراوەو دانەری یەکەم فەرهەنگی کوردی کورد بووە • لە ساڵی ١٠٩٤ك ــ ١٦٨٢ / ١٦٨٣زدا شاعیری مەزنی کورد ئەحمەدی خانی لەژێر ناوی «نەوبەهار»دا فەرهەنگۆکێکی بە شیعر بۆ یارمەتی‌دانی منداڵانی کورد لە فێربوونی زمانی عەرەبیدا نووسیوە • دوابەدوای ئەم فەرهەنگە گەلێك فەرهەنگ لە زمانی‌کوردییەوە بۆ زمانێکی تر ، یاخود لە زمانی بێگانەوە بۆ کوردی دانراون • بەم جــــۆرە تاکو ئێســــتا نزیکەی (٥٠) فەرهەنگ‌و فەرهەنگۆکی کــــوردی بڵاوکراوەتەوە • هەرچــەندە زوربەی ئــەو فەرهەنگانە ، لەبەر گەلێك هۆی ئاشکرا ، لەسەر شێوەو ڕێگایەکی زانستی دانەنراون ، لەگەڵ ئەوەشدا بە نیسبەت کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردییەوە چەند هەنگاوێکی گــــەورە نراوەو ژمارەیەك فەرهەنگی سەرکەوتوومان هەیە •

وەك ئاشــکرایە ، ماوەیەکــە کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردی خەریکە جێگەی شایانی خۆی لە ژیانی ڕۆشنبیری‌و زانستی گــەلی کورددا دەگرێت‌و هەندێك مامۆستای دلسۆز وەك : تۆفیق وەهبی ، قەناتی کوردۆ (کوردۆیێف) ، شێخ محەمەدی خاڵ ، گیو موکریانی ،

مەردۆخ ، عەلائەددین سەجادی ، چەرکەزی بەکۆ (باکاییێف)، جەمال نەبەز ، ئیڤان فاریزۆڤ ، سەمەندی سیابەند ، جگەرخوێن ... هتد

لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنگاوی گەورەیان ناوە . ئەم مامۆستایانە لــە دەرگایەکی فراوانەوە چوونەتە ناو مێژووی ڕۆشنبیری کــوردەوە ، بەوەی هەریەکەیان لە سنووری تواناى خۆیدا ئەوەی لە باریدا بووە بۆ پاراستنی زمانی نەتەوەکەی دلسۆزانە جێبەجێی کردووە . ئەوەی شایانی باسە ، ئەوەتە کــــە ئەم کارە هەر بەردەوامەو بەرەی نوێی گەلەکەمان لەم مەیدانە سەختەدا خەریکە ، بەوێنە چەند مانگێــــك لەمەوبەر مامۆستا فاضل نظام‌الدین‌یش فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی لەژێر ناوی « ئەستێرەگەشە »دا بڵاوکردەوە[1] .

× × ×

فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە » بە پێشــەکییەکی کورت بەناوی « وشەیەکی پێویست »ەوە دەستپێدەکات . لەم بەشەدا نووســەر کەمێــك لە پێویستیو دەوری فەرهەنگ بەگشتیو چۆنیەتی دانــانی فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە »و سەرچاوەو نیشانەکان ... دواوە .

نووسەر لەم پێشەکییەدا هەرچەندە بە گیاتێکی لە خۆبوردووەوە کارەکەی بە تەواو داناتیو گومانی لە بوونی کەموکورتی نیە ، کەچی لە سەرێکیکەوە پەردەی بەسەر ڕاستییەکی ئاشکراو ڕوونو دیاردا داوە کە دەڵێ : « تا ئێستە فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی بەم شێوەیە نەهاتۆتە بەر دەستو پێك نەهێنراوە » (ل ٥) . هەموو دەزانین ، سالی ١٩٦١ مامۆستا گیو موکریانی فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی

---

(١) فاضل نظام الدین ، « ئەستێرەگەشە » ، فەرهەنگی کوردی ــ عەرەبی ، بغداد ، ١٩٧٧ .

بەناوی « فەرهەنگی مەهاباد »ەوە بلاوکردەوە[٢] . لام وایە چ لە بارەی زۆری وشەوەو چ لە ڕووی دانانو ڕێکخستنەوە ، «فەرهەنگی مەهاباد» لە فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە » باشترەو کەموکورتیو ناتەواوی کەمترەو تەنانەت دەتوانم ڕێگە بە خۆم بدەم کە بلێم گەلێك لایەنی ڕاستو زانستانە کە لە « فەرهەنگی مەهاباد »دا هەیە ، لە « ئەستێرەگەشە »دا شێوێنراوە . جا « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » ، کە شازدە سالێك دوای « فەرهەنگی مەهاباد » کەوتبێ ، جێگەی ڕەخنەیە بەو چەشنە بێت .

ئەگەر ئەو چەند وشەیەی سەرەوە نیشانی ئەوە نەدەن کە نووسەری « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » پەردەی بەسەر ڕاستیدا دابێ ، ئەوە لە لاپەڕەی دواتری پێشەکیەکەدا تەواو خوێنەر دێتە سەر ئەو بڕوایە کە ویستراوە « فەرهەنگی مەهاباد » زیندەبەچاڵ بکرێ . ئەمەش لە باسی ئەو سەرچاوانەدا بەدی دەکرێ کە نووسەر سوودی لێ بینیون . لە لاپەڕە (٦ ــ ٧)دا مامۆستا ناوی هەندێ کتێبو گۆڤارو ڕۆژنامەو فەرهەنگی هێناوە ، بەلام بە هیچ چەشنێك ناوی « فەرهەنگی مەهاباد »ی نەبردووە . جێی سەرسوڕمانە ، دانەری فەرهەنگێکی کوردی ــ عەرەبی ، سوود لە فەرهەنگی ئینگلیزی ــ عەرەبی ... وەربگرێو تەماشای « فەرهەنگی مەهاباد » نەکات کە وەك ئەوەی خۆی کوردی ــ عەرەبییەو لەوەی خۆشی سەرکەوتووترە !... یاخود سەیر ئەوەیە کە گوایا کەلکی لە « فەرهەنگی ڕابەر »[٣] وەرگرتووە

---

(٢) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی مەهاباد » ، فەرهەنگێکی توتابخانەیی کوردی ــ عەرەبیە ، هەولێر ، ١٩٦١ .

(٣) گیو موکریانی ، « فەرهەنگی ڕابەر » ، فەرهەنگێکی توتابخانەیی عەرەبی ــ کوردییە ، هەولێر ، ١٩٥٠ .

کە عەرەبی ـ کوردییەو هەر بەرهەمی مامۆستا گیو موکریانییەو کەچی ناوی « فەرهەنگی مەهاباد » ، کە وەك « ئەستێرەگەشە » کوردی ـ عەرەبییە بەژێر لێـوەوە کردووە ۰ بێگـومان ئەو کارە نەك هەر بۆ فەرهەنگ‌نووسێك ، بەڵکو بۆ هەر مرۆڤێـــك جێگەی سەرزەنشت‌و لۆمەو گلەییە ۰

لە پێشەکیدا هەندێ ناراستیو کەم‌وکورتی دیکە هەن ، بەڵام زۆر بە پێویستی نازانم لێرەدا لێیان بدوێم‌و خوێنەری ئازیزیان پێـوە ماندوو بکەم ۰ بەڵکو باشترە بێینـــە سەر لێکۆڵینەوە لـــە کاکڵی فەرهەنگەکە ۰

× × ×

هەرچەندە لەم فەرهەنگەدا زوربەی ئەو وشانەی بەسەر زارەوەن دەبینرێن ، بەڵام لەگـــەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر وشـــە هەن نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە ، کە وەنەبێ کەمتر بەکار بهێنرێن وەك لە بەشێك لەو وشانەی کە کەوتوونەتە ناوەوە ، بەوێنە : ئابخانە ، ئاچغ ـ ئاچوغ ، ئاخوا ، ئازووقە ، ئاواتە ، ئاواتەچی ، ئۆف ۰۰۰ و گەلێکی‌تر لە ناو فەرهەنگەکەدا نەنووسراون‌و ئەوەش کە هێندێکیان بە ڕەسەن کوردی نین نابێت ببێتە کۆسپ لەبەردەمی ئەوەدا کـــە بخرێنە ناو فەرهەنگەکەوە ، چونکە زوربەیان لـــە هەموو سووچێکی کوردســـتاندا زانراون‌و بوونەتە موڵکی کورد ۰ هەروەها بۆ پتر سەلماندنی ئەم ڕایە لە فەرهەنگی ناوبراودا گەلێك وشـــەی بێگانە تۆمارکراوە ۰

بەداخەوە دانەر زۆر بایەخی بە کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشـــە نەداوە ، هەر لەبەر ئەو هۆیەشە کە لـــە فەرهەنگەکەدا لـــەو کۆمەڵە وشانەی لە دروست‌بووندا پەیوەندییان لە نێواندا هەیە کەم‌وکورتیو

ناتەواوی دەبینرێ . بە وێنــــە وشـــەی « ئابڕوو ، ئابڕووبردن ، ئابڕووچـــوون ، ئابڕوودار » هەیەو « ئابڕووبران ، ئابڕووبەرە ، ئابڕووتــکان ، ئابڕووتــکاو ... » نی‌یــە . « ئابووری » دراوەو « ئابوور ـ بــە واتای حــەیا ، داوێن پاکی ، شــەرەف ، شانازی ، نامووس » نەدراوە . وشەی « ئاتەش ، ئاتەشخانە » تۆمار کراوە ، کەچی « ئاتەشبازی ، ئاتەشپەرست ، ئاتەشپەرستی ، ئاتەشـــخان ، ئاتەشکێش ، ئاتەشگا ، ئاتەشگەدە ، ئاتەشگەردان ... » نەنووسراوە . وشەی «ئاخر» دەبینرێ ، بەڵام «ئاخربوون ، ئاخرخێر ، ئاخرزەمان ، ئاخڕشەڕ ، ئاخروئۆخر ، ئاخری ... » بەرچاو ناکەون . « ئاخون » نووسراوەو « ئاخوند » تۆمار نەکراوە . « ئاردەمشـــار » هەیەو « ئاردەبرنج ، ئاردەوا (چێشتی شلو تراو) ... » نی‌یە . « ئازاد ، ئازادبوون ، ئازادخوا ... » دراوەو « ئازادیخــوا ، ئازادیخــواز ، ئازادیخوازانە ... » نەدراوە . « ئاژەڵ » هەیە ، کەچی « ئاژەڵدار ، ئاژەڵداری ... » نی‌یە . « ئاسان ، ئاسانکردن » تۆمار کراون ، بەڵام « ئاسانبوون » پەرێنراوە . « ئاســوودە ، ئاســوودەیی » هەیەو « ئاســـــوودەبوون ... » نی‌یە ... و گــــەلێکی دیکە . لــــە چاوپیاخشاندنێکی سەرپێی‌دا دەتوانرێ بە سەدان لەو جۆرە نموونانە بهێنرێتەوە ، ئــەو هەموو نموونەیەی ســەرەوەش تەنیا لــــە چەند لاپەرەیەکی کەمی سەرەتاوە وەرگیراون .

یاخود ئەوەی جێگەی سەرسوڕمانە ئەوەیە کە لە ڕیزی وشــە کوردی‌یەکاندا گەلێك ڕستەو دەستەواژە (شبه جملە) تۆمار کراون ، وەك : « ئارەقی ڕەشو شین ڕشتن » (ل ١٣) ، « بە ئاسمانا چوون » (ل ١٥) ، « ئاسنی سارد کوتان » ، « ئاگر گەش کردنەوە » (ل ١٩) ، « ئاوریشمی دەس‌کرد » (ل ٢٣) ، « ئاو لە دنگدا کوتان » (ل ٢٤) ، « ئاو بە ژێر کادا بردن » (ل ٢٢) ، « ئەمەش داوا کراوەکـــەیە »

(ل ٣٢) . « بسته بالای چل گەزە ڕیشە » (ل ٥٤) ، « دەست بە کلاوی خۆدا گرتن » (ل ٣١٩) ، « ساڵە های ساڵ » (ل ٤٠٩) . « سابوون لەبەر پێدان » (ل ٤٠٥) ، « سـەرە گوریس بە دەس هەبوون » (ل ٤٥٥) ، « شیر بە گوێ گرتن » (ل ٥٠٠) ... دەیان نموونەی تر . بێگومان ئەو نموونانەی لەسەرەوە ناومان بردن وشە نین ، لەبەر ئەوە ڕاست نی‌یە لە ڕیزی وشەدا تۆمار بکرێن ، وەك مامۆستا فاضل نظام‌الدین کردویەتی . بەڵام ڕاست وایە کە بە نموونە بۆ ڕوون کردنەوەی وشـە بەکار بهێنرێن . بە ڕای من ئەمە ناتەواوی‌یەکی گەورەی فەرهەنگەکەیەو هەتا لە فەرهەنگی « الهدیة الحمیدیة في اللغة الکردیة »ی یوسف ضیا پاشای خالیدی کە نزیکەی (٨٠) ساڵێك لەمەوبەر[٤] ، و « فەرهەنگی مەهاباد »ی گیو موکریانی کـە شازدە ساڵە ... لە چاپ دراون ، ئەو جـۆرە کەمو کورتی‌یانە نابینرێن . یاخود لە هیچ یەکێك لەو فەرهەنگانەدا ، کە سەرچاوەی کەڵکو سود وەرگرتنی « ئەستێرەگەشە »ن ئەو هەڵەیە تێ نەپەڕیوە ...

لە فەرهەنگی ناوبراودا کۆمەڵێك وشە دەبینرێن کە لـە حاڵەتی ڕێزمانیدان . بەوێنە « ئالۆزکاوتر » (ل ١٩) . ئەم جۆرە وشـانە ڕاست نیە وەك وشـەی فەرهەنگی تۆمار بکرێن ... جگە لـەوە نووسەر دەستکاری هەندی وشەی کردووەو تێکی‌داون . بە نموونە ، لە لاپەڕە (١٤)دا « ئـازەبە »ی لەبری (عـازەبە) تۆمارکردووە . نووسەری فەرهەنگ دەبێ ئەوە تۆمار بکا کە میللەت دەیڵێ ، نەك بە ئارەزووی دڵی خۆی بجووڵێتەوە . ئاشکرایە ، کـورد « ئارمق »و « عارمق » دەڵێ ، بەڵام « ئازەبە » ناڵێ‌و « عازەبە » دەڵێ . دیـارە سەلیقەی کۆمەڵی کورد ئەوەی بەلاوە پەسەندبووە . ئیتر ئێمە دەنگی

---

(٤) یوسف ضیاءالدین باشا الخالدی المقدسی ، الهدیة الحمیدیة فی اللغة الکردیة ، استانبول ، ١٣١٠هـ / ١٨٩٣م .

(ع)مان بەلاوە گونجاو بێ یان نا ، ئەوە ڕەوڕەوەی مێژوو ناگۆڕێ •

وەك وتمان ، گەلێك وشەی پێویستو گرنگو ئاشكرا هـەن نەكەوتوونەتە ناو فەرهەنگەكەوە ، كەچی ژمارەیەك ڕستەو دەستەواژە موعامەلەی وشەیان لەگەڵدا كراوە • سەرەڕای ئەوە ، نووسەر هەندێ زاراوەی وای تۆمار كردوە كـە لـەم ساڵانەی دوایـیدا دانراونو داڕێژراونو بنجیان دانەكوتاوەو بەلای خەڵكیشەوە لەبار نین ، وەك : «كۆئەندام ــ جهاز» ، «دژەكردار ــ رد فعل» ، «بازنە لێكەوتەكە ــ دائرة التماس » ، « بازگە ــ ساحة اللعب » ، « ئاسنی داڕێژراو ــ حدید الصلب » ، « ئاسنی گونجاو ــ حدید المطاوع »[٥] ••• زۆریتر • بەم بۆنەیەوە دەمەوێ سەرنجی مامۆستا بۆ ئەوە ڕابكێشم ، كە بە ڕای من باشتر وابوو چاوێك بەو زاراوە زانستییانەدا بخشێنێتەوە كە توماری كردون ، چونكە بەشێكی زۆری نەك هەر ڕاســـت دانەڕێژراونو نەچەسپاون ، بەڵكو ئەوانەن كە هەر زوو ڕەت كراونەتەوە • ئەمانە دەمێك لە فەرهەنگی وەهادا تۆمار دەكرێن ، كە گومان لە بنجو ڕیشە داكوتانیان نەمابێ ، بەڵام پێویستە ئەوە لە بیر نەكەین كە بەشی زۆری ئەو زاراوانەی لەم ساڵانەی دواییدا دانراونو مامۆستا ئاخنیونیە نێـو « فەرهەنگی ئەستێرەگەشــە »وە هێشتا هەر پێشــنیارن • نەدەبوو مامۆستا هێندە پەلەیان لێ بكا •

لە ڕێزكردنی وشە كوردییەكاندا بە تەواوی لەسەر ئەو زنجیرەیەی بۆ ئەلفوبێی كوردی هەیەو كــە نووسەر خۆشی لــە پێشەكیدا

(٥) سەرەڕای ئەوە ، وشە هەیە كە لە (ئاسن)ەوە داڕێژراوەو كورد لە دەمێ‌ساڵەوە بەكاری دێنێ ، كەچی نووسەر تۆماری نەكردووە ، بۆ نموونە : (ئاسنەواڵە ــ تەلو بزمارو لەتوپەتی مەكینە شكاو ، هەر شتێكی تریش كە لە مەعدەن دروست كرابێو بێكەڵك بووبێ) •

وەری گرتوە ، نەڕۆیشتووە . بە وێنە «ئاخوداخ»و «ئاخهەلکێشان»ی خستۆتە پێش « ئاخافتن »و « ئاخاوتن » کە دەبوو دواتر بێن .. هتد .
هەندێ جار هەر یەك وشە لە چەند شوێنێك تۆمار کراوە ، بە نموونە دەبینین وشەی « ئاسایی » لە پێش « ئاسان ، ئاسانکردن ، ئاسانی ، ئاسایش »ەوە هاتووە ، کەچی دەبینین ــ لە دوای « ئاسایش »ەوە سەر لە نوێ هاتۆتەوە . بەڵام وشەی هاوواتاو وێکچوو هەن ، هەر یەکەی لـە شوێنی پێویستی خـۆی دانەناوە ، بەلکو لـە یەك دێردا ڕیزی کردوون ، بڕوانە « بەلکم ، بەلکـو ، بەلکە ، بەلکی » (ل ۷۸) ، « پۆقـین ، دەرپۆقـین ، هەڵپۆقـین » (ل ۱۱۱) ... هتد . ئەم کـەموکورتییانەش بوونەتە هـۆی شـێواندنو تێکەڵو پێکەلیو زەحمەتکێشان لە دۆزینەوەی هەندێ وشەدا .

سەرەڕای ئەوانە ، هەڵەی زۆرو بێشوماری ئیمـلاو چاپ زۆر لاپەڕەی فەرهەنگەکـەیان گرتۆتەوەو پاشاگەردانییەکی تەواویـان سـاز کردوە .

بەم جۆرە ، تاکو ئێرە ئەوەمان بۆ دەرکەوت کە بەشە کوردییەکەی فەرهەنگی « ئەستێرەگەشە » پڕ کەمو کورتیو ناتەواویو هەلـەیە . ئەویش بە زۆری تۆمار نەکردنو پەڕاندنی گەلێك وشەیەو بوونی هەندێ دەستەواژەو، ڕستەو زاراوەی نالەبارو نەچەسپاوو ناڕاستی ڕیزکردنی وشەو نووسینو چاپ ... ن .

× × ×

وەك لە هەر زمانێکدا ، هەروەها لە زمانی کوردیشدا وشە هەیە کە بە خوێندنەوەو نووسین ، وەك یەکن ، بەڵام مانایان جیاوازە ، وەك :

(ئاش)[1] دەزگایەکە گـەنمو دانەوێلەی تری پێ دەهاڕنو دەیکەن بە ئارد ، یا بۆ مەبەستێکی تر وردی دەکەن .

(ئاش)[2] چێشت

(تیره)[1] هۆز ، ئێــل
(تیره)[2] تیرەی بن کلاش

(بــیر)[1] بیرو هۆش
(بــیر)[2] بئر ــ عەرەبی

ئەو چەند وشەیەی لە سەرەوە ناومان‌بردن ، لەو وشانە نین کــە مانایان زۆرە ، بەلکو ئەو وشانەن کە تەنها لــە خوێندنەوەو نووسیندا وەك یەکن ، ئەگینا لە واتاو پەیدابووندا جیاوازن . جا ئەم جۆرە وشانە پێویستە لێك جیابکرێنەوەو تێکەڵ نەکرێن‌و لە فەرهەنگدا وەك ئەو شێوەیەی لە سەرەوە نووسراون تۆماربکرێن ــ واتە بە وشەی جیاوازو سەربەخۆی هاوبێژ (مشترك لفظي ــ homonym) دابنــرێن‌و سەرلەنوێ لە سەری دێر ، وەك وشەیەکی تایبەتی بنووسرێن‌و ژمارەیان بۆ دابنرێت . نەوەك وەك نووسەری « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » کە ئەم جۆرە وشانەی بە فاریزەیەك لێك جوداکردۆتەوە . بێ‌گومان دەبوو مامۆستاش لەسەر ئەو شێوەیەی پەنجەمان بۆ ڕاکێشاوە بڕوات ، ئەویش ئەو ڕێگە ڕاستەیە کە گشت فەرهەنگ‌نووسانی ولاتە پێشکەوتووەکان‌و هەندێك لە زانا کوردەکان (تۆفیق وەهبی‌و قەناتی کوردو چەرکەزی بەکۆو تا ڕادەیەك گیو موکریانی) لەسەری ڕۆیشتوون . گلەیی لــە مامۆستا فاضل نظام‌الدین ناکرێ ئەگەر مەفهوومی وشەی هاوبێژ لــە وشەی فرەواتا بۆ جیــانەکرێتەوە ، چونکە ئەم باسە لــــە مەسەلەی لێکۆلینەوەی لێکســـیکۆلۆژی زمانی کوردیدا هێشتا لـــە پلەی سەرەتادایە . بەلام فەرهەنگ‌نووسێك هەستی بەوە نەکردبێ کە بۆچی بەشێـــك لەو فەرهەنگانەی ئەو کەلکی لێ‌بینیون ، ئەو دوو جۆرە وشەیەیان لەیەکتر جیاکردۆتەوەو هەر جۆرێکیشیان لە ڕیزکردن‌و واتا لێکدانەوەیاندا موعامەلەی تایبەتی‌یان لەگەل کردووە ... ! ئەوە بــە کەموکورتیەکی دیارو بەرچاو دادەنرێ .

دانەری « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » بۆ جیاکردنەوەی ماناکانی وشە فرەواتاکان (الكلمة ذات المعانى الكثيرة ـ polysemantic) یش هەر فاریزەی داناوە ، بەلام بۆ ئاسانکردنی بەکارهێنانی فەرهەنگ و کێشانی سنوور لە نێوان ماناکانی یەك وشەدا باشتر وایە ماناکان بە ژمارە لەیەك جیابکرێنەوە • ئەوانەی فەرهەنگ بەکاردەهێنن لەم ڕێگەیەوە لە تێگەیشتنی مانای وشەدا تووشی هەڵەو زەحمەت نابن و دانەری فەرهەنگەکەش جگە لەوەی بەم کارە شێوازێکی زانستی بە فەرهەنگەکەی دەدات ، هەندێ کێشەی زانستی وشەش خاودەکاتەوە •

وشەی هاوواتا (المرادف ـ synonym) بەو وشانە دەڵێن کە یەك مانا دەبەخشن یاخود مانایان لێك نزیکە ، بەلام لە خوێندنەوەو نووسیندا جیاوازن ، وەك : « لێڕ ـ دارستان ـ جەنگەڵ » ، « ئەڤین ـ ئەوین ـ عەشق ـ دلداری » ••• هتد • بۆ فەرهەنگی ناوبراو پێویست بە وەرگێڕان و لێکدانەوەو شەرحی هەموو ئەو وشانە ناکات ، بەڵکو باشترە مانای وشەی یەکەمیان ـ واتە بە گوێرەی زنجیرەی ئەلفوبێی کوردی ـ یاخود هەرە ناسراویان بدرێ و لەبەردەم ئەوانی تردا بنووسرێ : بڕوانە فلان وشە • ئەگەر جیاوازییەکیش لە نێوان واتایاندا هەبێت دەستنیشانی بکات •

بۆ نموونە لە فەرهەنگی مامۆستا تۆفیق وەهبیدا بەرانبەر بە وشەی « Pîyaz » نووسراوە « See Pîyaz » و بەرانبەر بە وشەی « Weten » نووسراوە « See Nîshtman » ، وە لە شوێنی خۆیدا « Pîwaz » و « Nîshtman » لێکدراونەتەوە • هەروەها لە « فەرهەنگی مەهاباد »ی مامۆستا گیو موکریانیدا لە بەردەم وشەی « مچوورك » نووسراوە « انظر كلمة مووچرکە »و لە بەردەم وشەی « مەرشە » ـ « انظر كلمە دمەقالێ » ، وە بەجیا لە شوێنیخۆیدا « مووچرکە » و « دمەقالێ » لێکدراونەتەوە •

بەداخەوە نووسەری « ئەستێرەگەشە » ئەو ڕێگەیەی ــ واتە ئەو ڕێگە ڕاستەو لەبارو دیارو ئاسانەی ساڵەهای ساڵە فەرهەنگنووسانی ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵات ڕەچاویان کردووە ــ نەگرتووە ، بەڵکــو ماناى تێکڕای وشەکانی لێکداوەتەوەو ئەمەش بووە بە هۆی درێژەپێدانو دووپاتکردنەوە ... بەوێنە بەرانبەر وشــەی « ئاژاڵ » نووسیویە « ماشیە ، بهیمە ، حیوان » ، کەچی کە هاتۆتە ســـەر « ئاژەڵ »یش سەرلەنوێ ئەو وشــــانەی لە بەرانبــەر داناون . هەروەها ، بڕوانە وشەکانی : « ساقۆ ــ پاڵتۆ ــ پاڵتــاو ــ قاپووت » ، « ئاخافتن ــ ئاخاوتن » ، « ئاسمان ــ عاسمان » ، « هەفتا ــ حەفتا » ؛ « ئارمق ــ عارمق » ... و گەلێکی‌تر . جگە لەوە لە زۆر شوێندا وشەی هاوواتای لەتەك یەك داناوەو ئەمەش بووە بە هۆی تێکدانی شێوەی ڕیزکردنی وشەکانو بە زەحمەت دۆزینەوەی وشە . بەنموونە ، بڕوانە : « زڕباب ـ زڕباوك » ، « شەمە ، شەمو ، شەمە » ... هتد .

چۆنیــــەتی ڕێکخســـــتنو جیاکردنەوەی وشـــەی هاوبێژ (Homonym) و فرەواتــــا (Polysemantic) و هــــاوواتــــا (Synonym) لە فەرهەنگدا کارێکی وردەو ســەلیقەی دەوێت . ئەوەی شایانی باسە ، ئەوەیە لە گەلێك فەرهەنگی کوردیدا ، بەتایبەتی لە فەرهەنگی (تۆفیق وەهبیو فەناتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆ ...)دا لــەم ڕووەوە وردەکاری کراوە ، بەڵام بەداخــەوە « فەرهــەنگی ئەستێرەگەشە »ی مامۆستا فاضل نظام‌الدین لەم بارەیەوە کەموکورتیو ناتەواوی ئێجگار زۆرەو هەندێکیان لە سەرەوە خستە بەرچاو . وا دەردەکەوێ کــــە مامۆستا نەك تەنهــــا سوودی لــــە تەجروبەی فەرهەنگنووسانی وڵاتە پێشکەوتووەکان ، بەڵکو لــە هی کوردیش وەرنەگرتووە . بە ڕای من ئەگەر مامۆستای بەڕێز فاضل نظام‌الدین سوودی لە شێوازی داناو ڕێکخستنی ئەو فەرهەنگانەی ناومانبردنو

ئەو تێبینیانەی کاتی خۆی خستمانە پێش چاوی وەربگرتایە ، ئەوە تەنیا ڕادەی فەرهەنگەکەی پێ بەرز دەبووەوە .

یەکێ لە ئەرکە سەرەکییەکانی فەرهەنگی کوردی ـ بێگانە ڕوونکردنەوەی مانای وشەیە . جگە لەوە نیشاندانی چۆنیەتی بەکارهێنانی وشەش شتێکی پێویستە لە کاری فەرهەنگ‌نووسیدا . لەبەر ئەوە پێویستە بەشێکی زۆری وشەکان بخرێنە ناو ڕستەی کورت‌و ئاسانەوە ، تاوەکو مانای وشەکان باشتر ئاشکرا بن‌و تا خوێنەر لەو ڕێگایەوە بزانێ چۆن ئەو وشانە لە ڕستەدا بەکار دەهێنرێن . جگە لەوە دەبێ ئەوەش لەبیر نەکەین کە تێوانی وشەی زمانێك لەگەڵ زمانێکی تردا تەنها ئەوە نییە ، کە بەرانبەر یەکن‌و هاوواتان ، بەڵکو پەیوەندیی ئاڵۆزو جیاواز هەیە لە شێوەی بەکارهێنانیاندا . بۆ نموونە لە « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە »ی مامۆستا فاضل نظام‌الدین‌دا دەبینین بەرانبەر وشەی « مەخز » نووسراوە «اصل» (بڕوانە : ل ٦٨١) . لەبەر ئەوەی لە زمانی عەرەبیدا وشەی « اصل » چەند مانایەکی جیاوازی هەیە (بڕوانە : المنجد ، ل ١٢) بۆ خوێنەر مانای تەواوی « مەخز » ئاشکرا نەبوو . بەڵام ئەگەر وتەکە بخرایەتە ناو ڕستەیەکی کورتی ئاسانەوە ، ئەوە مانای باشتر ڕوون‌دەبووەوە . لەگەڵ ئەوەشدا ئاشکرایە ، کە ئەمە بۆ گشت وشەیەك نییە ، بەڵکو زۆر وشە هەن کە ئاسانن‌و زۆر بەسەر زاری مرۆڤەوەن ، یاخود لێکدانەوەی مانایان ئاسانەو بێ ڕستەش ئاشکران . ئەوەی لەم ڕووەوە پەیوەندی بە « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە »وە هەبێت ، ئەوەیە کە هیچ وشەیەك نەخراوەتە ڕستەوەو نموونەی بۆ نەهێنراوەتەوە . ئەمەش کەم‌و کورتییەکی گەورەو بنەڕەتییەو پێویستی بە چارەسەرکردن دەکرد .

لە هەندێ شوێندا مانای وشە باش لێك‌نەدراوەتەوە ، بەوێنە دەبینین بەرانبەر بە « قەلەمرداری » (ل ٥٤٣) نووسراوە (اسم لعبە) .

بێ گومان لە کوردەواریدا یاری جۆری زۆرەو هەر یارییەکیش ناوی تایبەتی خۆی هەیە . جا لێرەدا ئەگەر ڕوون نەکرێتەوە ، خوێنەر چووزانێ ئەو یارییە چییەو چۆنە . لەم جۆرە شوێنانەدا ـ واتە لە کاتێکدا کە لە زمانی عەرەبیدا وشەیەکی هاوواتا نەبێت بۆ دانی مانای وشەیەکی کوردی ، ئەوە شەرح دەتوانێ دەوری ڕوونکردنەوەو لێکدانەوەی مانا ببینێت .

لە مەسەلەی لێکدانەوەی مانای وشە کوردییەکاندا لە گەلێ شوێندا ئەوە بەرچاو دەکەوێ کە بەرانبەریان وشەی عەرەبی وا دانراون کە بە هیچ چەشنێك هاوواتایان نین . نیشاندانی ئەو جۆرە هەڵانەش ، ئەگەر بۆمان کرا ، بە وتارێکی سەربەخۆ پێشکەشی دەکەین .

لە ئەنجامدا دەمەوێ سەرنج بۆ ئەوە ڕابکێشم ، ئەو چەند کەموکورتییەی لە فەرهەنگەکەدا هەن پێویستیان بە دوورخستنەوە هەیە ... ئەگەر ئێمەش لە چەند شوێنێکدا بیروڕامان لەگەڵ دانەری بەڕێزدا جیاواز بێتو ناتەواوییەکانی فەرهەنگەکەیمان دەرخستبێ ، ئەوە مەبەستمان ئەوە نییە کە لە نرخی مامۆستاو کارەکەی کەم بکەینەوە . بەڵکو بڕوامان بەوە هەیە کە ڕەخنەی زانستی مایەی پێشخستنو گەشەکردنە . بۆیە داوا لە مامۆستای بەڕێز دەکەم ئەو سەرنجانەم بە دڵێکی فراوان وەربگرێ .

بێ گومان ئەم کارە گرانە کە مامۆستا ئەرکو شەونخوونی زۆری لەگەڵ کێشاوە . کەڵكو سوودی هەیەو دەوری خۆی دەبینێ . بەڵام ئەدەبوو هێندە سەدەو پڕ کەموکورتیو ناتەواویو هەڵە بێت ، بەتایبەتی بۆ فەرهەنگێك کە لەم سەردەمەدا بڵاوکرابێتەوە . واتە دوای ئەوەی کاری فەرهەنگنووسیی کوردی خەریکی گرتنی جێگەی شایانی خۆی بێ لە ژیانی ڕۆشنبیریو زانستی گەلی کورددا و ژمارەیەك فەرهەنگی

ئایابو بەڕێ‌و سەرکەوتوو بڵاوکرابنەوە • بێ‌گومان چاوەڕوانی ئەوە دەکرێ ڕۆژ بە ڕۆژ کاری فەرهەنگ‌نووسیی کوردی بەرەو پێشـــەوە بڕوات‌و هەنگاوی گەورە بهاوێژێ • بەڵێ کاری فەرهەنگ‌نووسیمان لە برەوایە ، بەڵگەی ئەم دیاردەیەش ژمارەیەك لەو فەرهەنگانەن کە لە ماوەی ئەم بیست ساڵەی دواییدا هەندێ مامۆستای دڵسۆز بڵاویان کردۆتەوە • شۆڕشی گەورەی ئەم مەیدانەش وا لە تەقینەوەدایە ــ ئەویش ئەو فەهەنگە ئایابە بێ‌هاوتایەی مامۆستا زەبیحی‌یە کە ئێســـتا لەژێر چاپدایە[٦] • بەڵام بەداخەوە « فەرهەنگی ئەستێرەگەشە » لـــە ئاوەڕۆکدا کەمەفتەو لێڵ‌وکزە(*) •

(٦) ئەو فەرهەنگە کوردی ــ کوردییەی مامۆستا زەبیحی کە لەسەر ئەرکی خۆی خستوویەتی‌یە ژێر چاپ‌و بەرگی یەکەمی لە تەواوبووندایە . ئەم کارە خزمەتێکی گەورەی زمانی کوردی دەکاو گەلێك کێشەی ئاڵۆزی فەرهەنگ‌نووسیی خاوەدەکاتەوە .

(*) بڕوانە : ڕۆژنامـــەی « بیری نوێ » ، ژمـارە ٤٤٧و ٤٤٨ی ساڵی ١٩٧٧ .

کارێکی گەورە لـە باسی ئیدیۆم
لـە زمانی کوردیو لـە فەرهەنگنووسیی کوردیدا

لێکۆلینەوەی ئیدیۆمی زمانی کوردی باسێکی نوێیەو تاکو ئێستا شتێکی ئەوتۆی دەربارە نەنووسراوە • لە نێو ئەو کارانەی لەم کێشەیە دواون ، کتێبی (مەکسیمی خەمۆ)[1]و وتارێکی (یو • یو • ئاڤالیانی)[2] کە بە زمانی ڕووسی نووسراون ، بەتایبەتی ••• دیارن •

جگە لەو چەند لێکۆلینەوەیە ، هەروەها مامۆستایان : تۆفیق وەهبیو قەناتی کوردۆو چەرکەزی بەکۆ •••• لـە فەرهەنگەکانیاندا هەندێ ئیدیۆمیان تۆمارکردووە • مامۆستا صادق بەهائەددین ئامێدییش لە ساڵی ۱۹۷۳دا لە بەغدا کتێبێکی گـەورەی بەناوی « ئیدیەمێت کوردی »یەوە بڵاوکردەوە[3] • بەداخەوە ئەم نووسراوە کە بریتییە لە فەرهەنگێکی ئیدیۆمی کوردی ــ عەرەبی گەلێ وشەی ئاساییو فرێزی

(۱) د . مەکسیمی خەمۆ ، دەربارەی فرێزیۆلۆژیی ناو لە زمانی کوردیدا ، یەریڤان ، ۱۹۷۱ (بە زمانی ڕووسی) .

(۲) یو . یو . ئاڤالیانی ، مەسەلەی جیاکردنەوەی کرداری لێکدراوو ئیدیۆمی کردار (لەسەر گەرەستـەی زمانی کوردی) ، « کـورتەی هەواڵەکانی کۆنفرانسی زمانناسی » ، سەمەرقەند ، ۱۹۵۸ ، ل . ٤٠ــ٤٣ (بە زمانی ڕووسی) .

(۳) صادق بەهائەدین ئامێدی ، ئیدیەمێت کوردی ، بەغدا ۱۹۷۳ .

بەرەڵلای تێدا تۆمارکراوە کە بە ئیدیۆم دانراونو زوربەی ئیدیۆمەکان مانایان باش لێك نەدراوەتەوە • بێ گـــومان هۆی ئەو کەمو کورتیو ئاڵۆزیەش نەبوون یـا کەمیی لێکـۆڵینەوەی تیۆریی ئیـدیۆمە • لێکۆڵینـــەوەی قوولو تەواو لـــە ئیدیۆمی زمانی کــوردی مەودای ساغ کردنەوەی گەلێك کێشەی گرنگو ئاڵۆزی وشەو دەســـتەواژەو ڕستە ئاسان دەکاو زەمینەی ڕێکخستنی فەرهەنگ تەخت دەکا •••

ڕستە کە لە ئاخاوتنی ئێمە پێکهاتووە ، بەسەر وشـــەدا دابەش دەبێ • کەم ڕێ دەکەوێ ڕستە لە یەك وشە دروست بووبێ • پتر لـــە پێکهاتنی ڕستەدا چەند وشەیەك بەشداری دەکەن : (ئازاد چوو بۆ بازاڕ) ، (ئەمڕۆ یەکەم ڕۆژی هاوینـــــە) ••• لە ڕووی سینتاکس (Syntax) ەوە ڕستە یەکسەر بەسەر وشەدا دابەش نابێ ، بەڵکو لە نێوان ڕستەو وشەدا زنجیرێکی سینتاکس هەیە ـ ئەویش فرێز (عبارە ـ Phrase) •

فرێز بەو دانە سادە سینتاکسیە دەڵێن ، کە لە دوو یاخود چەند وشەیەکی سەربەخۆ[٤] پێکهاتبێو ڕێزمان بەیەکەوەی بەستێ •

لە زمانی کوردیدا دوو جۆر فرێز هەیە :

١ ـ فرێزی بەرەڵلا •

٢ ـ فرێزی گیراو •

فرێزی بەرەڵلا ئەوەیە ، کە بە ئاسانیو بەپێی پێویست دابڕێژرێ ،

---

(٤) بێ گومان پێویـــستە لە چەند وشـەیەکی سـەربەخۆ (واتە لـــە چەند وشـەیەکی تەواو) پێکهاتبێ . لەبەر ئەوەی (پیتی بانگێشتنو پیتی پێوەندی ...) وشـەی ناتەواونو ناتوانن فرێز دروستبکەن . بەوێنە لە ڕستەی « من دەچم بۆ بازاڕ »دا ناتوانین بڵێین ، کـــە « بۆ بازاڕ » فرێزە . چونکە (بۆ) وشـەی تەواو نییە .

یاخود لە ڕستە دەربهێنرێ . بە وێنە لە ڕستەی « تۆ دیمەنی بەهارو جەژنی نەورۆزت دیوە ؟ »دا دەتوانرێ دوو فرێزی بەرەڵلا : « دیمەنی بەهار » ، « جەژنی نەورۆز » وەربگیرێ .

هەرچی فرێزی گیراوە پێی دەوترێ « ئیدیوم ، فرێزیۆلۆژی » . کاتێ لە یەکگرتنی هەندێ وشەدا واتای تایبەتی پەیدا دەبێ ، ئەوە بەو جۆرە فرێزانە دەڵێن ئیدیۆم .

لە زمانی کوردیدا ــ وەك هەر زمانێکی دیکەی سەر ئەم زەمینە ــ جگە لە وشەی جیاجیا ، کە دانەی زمانن ، هەروەها پێکهاتنی ئاڵۆزیش هەیە کە پێی دەوترێ ئیدیۆم ، وەك : « برین کولانەوە » ؛ « شوول لێهەڵبڕین » ؛ « کای کۆن بەباکردن » ؛ « کلكو گوێ کردن » ؛ «ناوی بە گەرووی ئاشا چێ» ؛ «زمان لێدەرهێنان» ؛ «کەولەکۆن» ؛ « لووت تێ ژەندن » ؛ « دایە کێو » ؛ « دەستی داری گرتووە » ؛ « مل لە چەقۆ سوین » ؛ « دووکەڵ لە مالی هەڵناسێ » ... هتد .

لەبەر ئەوەی کە ئیدیۆم لە سیستێمی زماندا بە مانای دیکە دێت ، پێویستە لە ڕوونکردنەوەو ئاشکراکردنی خاسیەتو دەوریدا ، لە لایەکەوە لە فرێزی بەرەڵلاو لە لایەکیترەوە لە وشەی جیاجیا ، جیابکرێتەوە .

ئەو دوو ڕێگەیەی لێکۆلینەوەی ئیدیۆم ، وەك دیاردەیەکی دیاریکراوی زمان شتێکی زۆر پێویستو گرنگە ، ئەویش لەبەر دوو هۆ : یەك ــ ئیدیۆم لە زماندا ئەرکی خۆی لە ڕێگای وشەی جیاجیاوە دەبینێ ، دوو ــ ئیدیۆم لە پێکهاتنیدا لێکدراوەو پارچەکانی وشەی سەربەخۆن . تەنیا لە تەماشاکردنی تەواوو وردبوونەوەی قوول لە خاسیەت ، جیاوازی لەگەڵ فرێزی بەرەڵلادا دەردەکەوێو لە وشە

نزیك دەبێتەوەو لە دواییدا ، واتە لە ئەنجامی بەراوردکردنیدا لەگەڵ وشە ، دەتوانرێ بزانرێ ئیدیۆم چییە .

لێکۆلینەوە لە کێشەی ئیدیۆمی زمانی کوردی ، نەك تەنیا کەلك وسوودی بۆ دامەزراندنی تیۆریی ئیدیۆمی زمانی کوردی هەیە بەتایبەتی ؛ بەلکو هەروەها بۆ کاری فەرهەنگنووسیی و لێکسیکۆلۆژی یش بەگشتی گەلێك پێویستو بەکەلکە .

خاسیەتی سەرەکیی ئیدیۆم ــ واتە فرێزی گیراو ــ ئەوەیە کە بە شێوەیەکی بنەڕەتی لە فرێزی بەرەڵلا جیایەو لە هەمان کاتدا لە وشە نزیك دەبێتەوە . فرێزی بەرەڵلا لە کاتی ئاخاوتندا دروست دەبێ ، هەرچی ئیدیۆمە لە کاتی ئاخاوتندا دروست نابێ ، بەلکو دانەی تەواوو ئامادەی زمانە . بەوێنە لە کاتی ئاخاوتندا کە دەوترێ : « کامەران هێندەی ڕست ، سەرم ئاوسا » ، ئەوە لەم ڕستەیەدا « سەرم ئاوسا » کە ئیدیۆم (فرێزی گیراو)ە ، وەنەبێ لە کاتی ئەم ئاخاوتنەدا دروست بووبێ ، بەلکو لە شێوەیەکی ئامادەو پێکەڵدا لە زماندا هەبووەو بەر لەم کاتە دارێژراوە . پێویست بە بیری خاوەنی ڕستەکەیدا هێناوەتەوەو ئەویش وەك کەرەستەیەکی ئامادە هەستی خۆی پێدەربڕیوە ... هەرچی فرێزی بەرەڵلایە لە کاتی ئاخاوتندا لە وشەی جیا دادەڕێژرێ . بە نموونە کە دەوترێ : « منیش پاش چەند سالێك تووشی لاوێکی ڕووناکبیر هاتم » ، ئەوە لەم ڕستەیەدا « لاوێکی ڕووناکبیر » ، کە فرێزی بەرەڵلایە لە کاتی ئەم ئاخاوتنەدا لە وشەی جیا دروست بووە .

لێرەدا پرسیارێك دێتە پێش : بۆچی کێشەی فرێزی گیراو لە بەشی لێکسیکۆلۆژیدا تەماشا دەکرێت ؟ ... ئاشکرایە ، کە فرێز پارچەیەکە لە ڕستە ــ واتە مەفهوومی سینتاکسییەو ئەمە ڕاستەو بەم

پێیە دەبێ لە بەشی سینتاکسدا لێی بکۆڵرێتەوە ، بەڵام کێشەی فرێزی گیراو (ئیدیۆم) لە سنووری سینتاکس دەردەچێ‌و لە لێکسیکۆلۆژی نزیك دەبێتەوە • زۆر جار دەبینین کە بە ماناو واتا وەك یەك وشەیە ، بەوێنە ئیدیۆمی : « ئەسپێ لە گیرفانیدا سەوزەڵە گیانم دەڵێ » ، بە ماناو واتای وشەی « لات ، هەژار » دێت • یاخود فرێزی گیراوی : « نانی لەسەر ساج سووتاوە » ، بەرانبەر بە وشەی « پەلەکەر » دەوەستێ •

لــە زمانی کوردیدا فرێز هەن ، کە هەمیشە بەرەڵــلان ، وەك : « کچی جوان » ، « پیاوی ئازا » ، « نامە نووسین » ، «چاخواردنەوە» « کتێب خوێندنەوە » •• هتد • فرێزیش هەن کە هەردەم گیراون ، وەك : « گولۆلەی کەوتۆتە لێژی » ، « لووتێ ژەندن » ، «رِدایــە کێو » ، « یاری بە ئاگر کردن » ••• هتد •

هەروەها زۆر فرێزیش هەن ، کە دەکرێ بەرەڵلاش‌و گیراویش بن • ئەمەش پێوەندی بە ماناو مەبەست‌و بەکارهێنانیانەوە هەیەو لە رِستەدا دەردەکەوێ • بەوێنە فرێزی : « شووڵی لــێ هەڵبرِی » ــ مانــا راستەوخۆکەی ئەوە دەگەیەنێ کە «یەکێك شووڵ لە یەکێك هەڵبرِێ» • بەم پێیە ، ئەمە فرێزێکی بەرەڵلایە • بەڵام بە مانای تیانی ــ واتە « لە تامی دەرکرد ، لــە رِادەی تێپەرِاند » ــ دەبێ بە فرێزێکی گــیراو (ئیدیۆم)• یاخود فرێزی « دۆو دۆشاو تێکەڵ دەکــا » ــ مانـا رِاستەوخۆکەی ئەوە نیشاندەدا ، کە « یەکێك دۆ بهێنــێ‌و لــەگەڵ دۆشاودا تێکەڵی بکا » ئەمە فرێزێکی بەرەڵلایە • هەرچی مانای تیانی ئەم فرێزەیە بۆ ئەوە دەوترێ ، کە « یەکێك لە وتووێژێکدا ، یاخود لە کارێکدا •• تووڕە دەبێ‌و قسەی نابەجێ دەکاو لە رِادەی تێدەپەرِێنێ» ــ بەم مانایە فرێزێکی گیراو دروست دەبێ • فرێزی «ئاشی ناگەرِێ» ، ئەگەر وەك فرێزێکی بەرەڵلا بەکاربهێنرێ ، ئەوە واتاکــەی ئــەوە

دەردەخا کە « ئاشەکەی ئیش ناکات » ، بەڵام کە بێ بە فرێزێکی گیراو (ئیدیۆم) ، ئەوە مانای « کاری وەستاو » دەگەیەنێ ـ واتـە مەرج نییە ـ ئەو کارە ئیشی ئاش بێت ، بەڵکو هەر ئیشێك بێ جیاوازی نییە .

فرێزی گیراو (ئیدیۆم) هەموو وەك یەك نین ، بەڵکو لە ڕادەی یەکگرتن‌و پێوەندی ئەو وشانەی پێکی دەهێنن‌و لە ڕووی ئەوەوە کە مانای گشتی فرێزەکە تا چ ڕادەیەك بە هەر وشەیەکی ئـــەو فرێزەوە پەیوەستە ، جیاوازی هەیە . جا لەم ڕێگەیەوە لە زمانـی کوردیـدا دەتوانرێ چەند جۆرێك ئیدیۆم دیاری بکرێ[٥] .

لەبەر ئەوەی لە زمانی کوردیدا ژمارەیەکی ئێجگار زۆر ئیدیۆم هەیە ، بۆیە لە زانین‌و فێربوون‌و وەرگێڕانیدا بۆ سەر زمانێکی‌دی ، گیروگرفت دێتە پێش ، جا بۆ ئاسانکردنی ئەو کارە ، پێویست بـە لێکۆڵینـەوە لـە جۆرەکانی ئیدیۆم‌و ڕێکخستنی فەرهەنگی ئیدیۆم هەیـــە .

زمانەوانانی ئەمڕۆی یەکێتی سۆڤێت گرنگی‌یەکی زۆریان بـــە کێشەی ئیدیۆم داوە ، بەڵگەی ئاشکراش ئەوەیە کە گەلێ کـــاری تیۆری دەربارەی ئیدیۆمی زمانی نەتەوە جۆربەجۆرەکانی ئەو وڵاتە بڵاوکراوەتەوەو ژمارەیەك فەرهەنگی ئیدیۆم چاپ کراوە . ئەمەش بەگشتی لـە گەشەپێدان‌و پێشخستنی کاری فەرهەنگنووســـیدا دەورێکی گەورەی بینیوە ... تیشکی ئەو پێشکەوتنە وا تـــەواو زمانی کوردیشی ڕووناك کردەوە . ئەوەتە لاوی زاناو کوردپەروەر د.

---

(٥) بۆ زانـــستی زیاتر لەبارەی ئیدیۆمەوە ، بڕوانە : د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ١٩٧٥ ، ل ٥٦ـ٦٨ .

مەکسیمی خەمۆ[٦] ، کە بەڕاستی شاسواری ئەو مەیدانەیە ، پاش هەوڵو تەقەلای بێوچانی پتر لە دە ساڵ توانی فەرهەنگێکی گەورەی زانستی ئیدیۆمی کوردی ـ ڕووسی لە چاپدا[٧]و لەم مەیدانەدا سەرکەوتنێکی گەورە بەدەست بهێنێ •

ئەم فەرهەنگە (٢٨٤) لاپەڕەی قەوارە گەورەیەو نزیکەی هەشت هەزار ئیدیۆمی کوردی تێدایە ، کە ماناکانیان بە ڕووسی لێکدراوەتەوە • لە (٢٨) لاپەڕەی سەرەتادا دەربارەی ئیدیۆمی زمانی کوردی کۆلیوەتەوەو لە چەند سەرێکەوە ، بەر لە هەمووش لە ڕووی پێکهاتنو ئەرکەوە گەلێ زانیاریی نوێی خستۆتە پێشچاو ••• دواتر لە چۆنێتیی کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی ئیدیۆم بۆ ئەو فەرهەنگە دواوە • باسی شێوەی ڕیزکردنو جیاکردنەوەیانی کردووە ••• لە لێکدانەوەی مانایانو شێوەی جۆربەجۆری وەرگێڕانیانی کۆلیوەتەوە ••• هتد •

ئەم فەرهەنگە بە شێوەیەکی سەرەکی ئەو ئیدیۆمانەی گرتۆتە خۆی کە لە دیالێکتی کرمانجیی زووروو (بەتایبەتی) لە بەشە دیالێکتی یەکێتی سۆڤێت)دا دەبینرێن • هەروەها بەشێك لەو ئیدیۆمانەش کە لە دیالێکتی کرمانجیی خواروودا بەکاردێن ، لەم فەرهەنگەدا تۆمار کراون •

---

(٦) د. مەکسیمی خەمۆ لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسیی یەریڤان کاردەکاو لە بەشی کوردیی زانستگەی یەریڤان دەرسی زمانی کوردی دەڵێتەوە ، ئەم زانایە لەبارەی زمانی کوردییەوە چەند وتارو نامیلکەی بلاوکردۆتەوە ، وەك : « ڕەخنە لە کتێبەکەی چ • خ • باکاییێف (شێوەی کوردی تورکمەنستان) » ، گۆڤاری « مێژووو فیلۆلۆژی » ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ، ژ ٣ ؛ « مۆرفۆلۆژیی شێوەی بادینان » (کورتەی نامەی دوکتۆری) ، یەریڤان ، ١٩٦٥ ؛ « دەربارەی فریزیۆلۆژیی ناو لە زمانی کوردیدا » ، یەریڤان ، ١٩٧١ ••• و هەندێکی تر •

(٧) د. مەکسیمی خەمۆ ، فەرهەنگی ئیدیۆمی کوردی ـ ڕووسی ، یەریڤان ، ١٩٧٩ •

وەك ئاشكرایە زوربەی ئیدیۆمی كوردی هێشتا هەر لە ئەخاوتن و فۆلكلۆردا دەبینرێن و سەدانیان لە نووسیندا بەكارنەهێنراون . بەشی زۆری ئەو ئیدیۆمانەش كە كەوتوونەتە نووسینەوە ئەوانەن كە لە ئەخاوتندا زۆر چالاكن ، سەرەڕای ئەوەش فرەواتاكانیان بۆ هەموو واتاكان بەكارنەهێنراون .. جا بۆیە دە خەمۆ لە دانانی ئەم فەرهەنگەدا ئەدەبیاتی كوردی نەكردۆتە سەرچاوەی سەرەكی و لە زاری حیكایەتخوان و دێهاتیی كوردەود كەرەستەی بۆ فەرهەنگەكەی كۆكردۆتەوە . ڕاستە لەم قۆناغەدا فەرهەنگی ناوبراو ناتوانێ دەورێكی گەورە لە ئاسانكردنی تێگەیشتنی تێكستی ئەدەبیدا ببینێ (هەرچەندە مەبەستی فەرهەنگەكەش تەنیا هەر ئەوەندە نیە) ، بەلام دواڕۆژ ــ واتە كاتێك ئیدیۆمەكانی زمانی كوردی ئەدەب دەڕازێننەوە ، ئەوە دەتوانێ باش ئەو نیشانە بپێكێ .. نووسەر لە سەرێكی دیشەوە ئەو سامانەی نەتەوەكەمانی لە مەترسیی تیاچوون ڕزگاركردووە .. ئەم بەرهەمە جگە لەو كەلكە زۆرەی بۆ زمانەوانان و قوتابیان و ئەدەب دۆستان و وەرگێڕان هەیەتی ، هەروەها ڕابەرێكی كەم هاوتاشە بۆ نووسەران .

لە نێو فرێزو ڕستەی هەمەچەشنەی كوردیدا ، بەر لە هەموو شتێك پەندی پێشینان و قسەی نەستەق سەرنجڕادەكێشن و كۆكردنەوەو لێكۆلینەوەو لە چاپدانیان[8] گەلێك پێش خڕكردنەوەو تۆژینەوەی ئیدیۆم كەوتووە .. نەك هەر لە لێكۆلینەوەی زمانی كوردیدا ، بەلكو لە لێكۆلینەوەی زمانە پێشكەوتووەكانیشدا جیاكردنەوەی ئیدیۆم لە پەندی پێشینان و قسەی نەستەق كێشەی زۆر

(٨) تۆماركردنی پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی كوردی دەگەڕێنەوە بۆ سەرەتای سەدەی هەژدە . هەندێ لەو دەستنووسانە لە ماتێندەرانی یەریفان و كتێبخانەی ئامۆژگای ڕۆژهەلاتناسیی لێنینگراد پارێزراون .

لەسەرە • شایانی باسە د• مەکسیمی خەمۆ زانایانە بۆ ئەو بابنە چووەو سنووری ڕاستو لەباری لە نێوانیاندا کێشاوە •

د• خەمو لە چۆنێتیی وەرگێڕانو لێکدانەوەی مانای ئیدیۆمەکانی فەرهەنگەکەیدا لەهەمان کاتدا هونەرێکی بەرزی نواندووەو بە زمانێکی ڕەوانو ئاسان ، بە وشەو فرێزو ڕستەی پڕ بە پێستی خۆی شەرحــــی ئیدیۆمەکانی کردووەو مانایانی لێکداوەتەوەو هەر ئیدیۆمێك چەنـــد مانای هەبێت ، هەموو ماناکانی بە ڕووسی نووسیوە ، هەروەها ئەگـــەر ئیدیۆمێکی کوردی لـــە ڕووسیدا بەرانبەری هەبێت ، ئەوە ئیدیۆمە ڕووسییەکەشی هێناوەتەوە •

ئەم فەرهەنگە لە ڕووی زۆری ئیدیۆمو شێوەو شێوازو جۆری دانانو ڕیزکردنو ڕێکخستنی ئیدیۆمەکانو لێکدانەوەو ڕوونکردنەوەو بەکالاکردنەوەی مانای ئیدیۆمەکاندا کارێکی گەورەو زانستیو بەنرخو نایابەو کەلێنێکی گەورەی لە کاری تیۆریی ئیدیۆمو فەرهەنگنووسیی کوردیدا پڕکردۆتەوە • هەرچەندە چەند ناتەواویو کەموکورتییەکـــی کەم لە « فەرهەنگی ئیدیۆمی کوردی — ڕووسی »دا هەیە[9] ، بـــەلام ئەو ناتەواوییانە بە جۆرێك نین لە نرخی ئەو کارە شاکارە کەم بکاتەوە•

لە کۆتاییدا هیوامە خامەی ڕەنگینی د• مەکسیمی خەمـــۆ لـــە مەیدانی بەرینی فەرهەنگنووسیی کوردیدا هەر لە برەودا بێ(*) •

---

(٩) لە کەموکورتیی ئەو فەرهەنگە نەدواین ، چـــونکە بە زۆری مەبەستی ئەم وتارەمان ڕاگەیاندنی دەرچوونی کاری ناوبراوە .

(*) ئەم بەرهەمە بە هەلە دوو جار بلاوکراوەتەوە :

یەك — گۆڤاری « بەیان » ، ژ ٦٣ ، حوزەیرانی ١٩٨٠ ، ل ٢—٦
دوو — گۆڤاری « ڕۆشنبیری نوێ » ، ژ ٨٤ ، شوباتو ئاداری ١٩٨١ ، ل ١—٤ •

هەوڵێکی مەزنی نوێ

لە جیهانی فەرهەنگنووسیی کوردیدا

موفرەداتی زمانی کوردی قاڵبۆوەی ساڵانی دوورو درێژی مێژووی گەلی کوردەو سۆرەو تۆرەی چەندین پلەو قۆناخی هەڵس‌و کەوتی باری ژیان‌و هات‌و نەهاتێتی . لەو ماوە درێژو بەرفراوانەدا کە بە سروشت لەکەودراون‌و گێژەکراون‌و گورگەو بنژبلێ زێوانیان لێگیراوە . لە زۆر ڕووی گرنگەوە پتەو بووەو بەخۆدا هاتۆتەوەو دەوڵەمەند بووە .

دەمێکە دەست بە کاری تۆمارکردنی وشەی کوردی کراوەو وەك ئاشکرایە ، ماوەیەکە کاری فەرهەنگنووسیی کوردی خەریکە جێگەی شایانی خۆی لە ژیانی ڕۆشنبیری‌و زانستی گەلی کورددا دەگرێت‌و هەندێك مامۆستای دڵسۆز لەم مەیدانە پیرۆزەدا هەنگاوی گەورەیان ناوە . ئەو مامۆستایانە لە دەرگایەکی فرارانەوە چوونەتە ناو مێژووی ڕۆشنبیری کوردەوە بەوەی هەر یەکەیان لە سنووری توانستی خۆیدا ئەوەی لەباریدا بووە بۆ پاراستنی زمانی نەتەوەکەی دڵسۆزانە جێبەجێی کردووە . ئەوەی شایانی باسە ، ئەوەتە کە ئەم کارە هەر بەردەوامەو بەرەی نوێی گەلەکمان لەگەڵ مامۆستا قاڵبووەکانماندا لەم مەیدانە سەختەدا خەریکن . بەوێنە چەند مانگێك

لەمەوبەر د. زاریێ یوسفو د. قەناتی کوردۆ فەرهەنگێکی کوردی (دیالێکتی کرمانجیی خواروو) ـ ڕووسییان بلاوکردەوە[1] .

کوردناسانی یەکێتی سۆڤێت گرنگییەکی زۆریان بە نووسینی فەرهەنگی کوردی داوە . بەڵگەی ئاشکراش ئەوەیە ، کە تا ئێستا گەلێك فەرهەنگیان چاپکردووە[2] . ئەمەش بە گشتی لە گەشەپێدانو پێشخستنی زمانی کوردیو کاری فەرهەنگنووسیدا دەورێکی گەورەو دیاری بینیوە .

د. قەناتی کوردۆی شاسواری ئەم مەیدانە ، کە لە نووسینی فەرهەنگی کوردی (دیالێکتی کرمانجیی ژووروو) ـ ڕووسی بووەوە[3] ، بیری دانانی فەرهەنگێکی کوردی (دیالێکتی کرمانجیی خواروو) ـ ڕووسی هەراسانی کردو پاش ماوەیەك لەگەڵ د. زاریێ یوسف دەستیان دایە ئەو کارە مەزنەو چەند مانگێك لەمەوبەر ئەم فەرهەنگە کە بەرهەمی ڕەنجی چەند ساڵەیان بوو لە چاپ دراو سەرکەوتنێکی گەورە لە کاری فەرهەنگنووسیی کوردیدا بەدەست هێنرا .

ئەم فەرهەنگە (٧٥٢) لاپەڕەیەو نزیکەی (٢٥) هەزار وشەی کوردی تێدایە ، کە ماناکانیان بە ڕووسی لێکدراوەتەوە .

---

(١) د. قەناتی کوردوو د. زاریێ یوسف ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی (سۆرانی) ، مۆسکۆ ١٩٨٣ .

(٢) بۆ وەرگرتنی زانیاری لە بارەی ئەو فەرهەنگانەوە ، بڕوانە : د. ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ١٩٧٥ ، ل ٩١ ـ ٩٦ .

(٣) د. قەناتی کوردۆ ، فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی (کرمانجیی ژووروو) ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ .

د. قەناتی کوردۆ پێشەکی بۆ ئەم فەرهەنگە نووسیوەو لەبارەی کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشـــە کوردیەکانو سازکردنی بەشـــە ڕووسییەکەیو چۆنیەتی ڕێکخستنو دانــانی فەرهەنگەکەوەو ... (ل ٥ــ٨) تێیـــدا دواوە . ئەم پێشەکییە لــە لایەن د. جەمشـــید حەیدەری‌یەوە کراوە بەکوردیو لە (ل ٩ــ١٥)دا چاپکراوە . وای بە باش دەزانم لە سەرەتادا لە ڕێی ئەو پێشەکییەوە فەرهەنگی ناوبراو بە خوێنەر بناسێنمو دوایی بیروڕای خۆم بخەمە پێشچاو .

« پێشـــــەکی

ئەم فەرهەنگە ، یەکەم فەرهەنگی کوردی ڕووسییە ، کە لێکسیکی زمانی ئەدەبیی هاوچەرخی کوردی عێراقی ، لەسەر بناغەی لێکسیکی زاراوی (دیالێــکتی) خــوارووی زمانی کــوردی ــ « سۆرانی » تێدا تۆمارکراوە .

زمانی ئەدەبی کوردی لە سەرەتاوە دوو فۆرمی جیاوازی هەبووە ــ زاراوی خواروو (باشوور)و زاراوی ژووروو (باکوور) ــ و شان بە شانی یەك ئەم دوو زاراوە لە پێشکەوتندان .

کوردەکانی کوردستانی عێراق (ناوچەی ســلێمانی ، هەولێر ، ڕەواندووز ، کۆیسنجاقو کەرکووك) بە زاراوی سۆرانی دەدوێن ، هەروەها کوردەکانی کوردستانی ئێران (ناوچەی مەهاباد ، شنۆ ، بانەو سەنندووج) هەمان زاراویان هەیە . کوردەکانی کوردستانی تورکیاو سوریاو هەندێ ناوچەی کوردســـتانی عێراقیش ، وەك : ئامێــدی ، ئاکرێ ، دهۆكو چیاکانی ژەنگار بە زاراوی کرمانجی ژووروو دەدوێن ، هەروەها کوردەکانی ژووروی ڕۆژئاوای ئێران لــە شاری خۆیەوە تاکو کەناری گۆلی ورمێو ناوچەکانی بوجنوردو کۆچان (خۆراسان) ئاخاوتنی پێدەکەن . جگە لەمانیش کوردەکانی یەکیــەتی سۆڤیەت

(ناوچەکانی پشت قەوقاس‌و ئاسیای ناوەڕاست) بەم زاراوە دەدوێن .

لـە لێکسیك‌و فۆنەتیك ، بنیـاتی ڕێزمانیـدا هەردوو زاراوی ژووروو‌و خواروو جیاوازییان هەیە ، بەتایبەتی دەبێ پەنجە بۆ ئەوە ڕابکێشین . کە ڕاناوی کورتکراو (ــ م ، ــ ت ، ــ ی (ئی) ، ــ مان ، ــ تان . یان) ؛ لە سۆرانیدا بەپێچەوانەی کرمانجی ژوورووەوە لـە بەکارهێنانی کارو گەردان‌کردنیدا وەزیفەیێکی فراوانیان هەیە ، لە سۆرانیدا هەست بەوە دەکرێت ، کـە فلێکسی نـاو بەرەو بزربوون دەچێت . هەرچەندە لە ناوچەکانی سۆرانی وەك (هەولێرو ڕەواندووزو مەهاباد)دا جیاوازی نێوان نێرو مێ بە نیوەچڵی یاخود بە تەواوی هەر ماوە بەڵام لە ناوچەی سلێمانیدا بە تەواوی وون‌بووە . لە هەمان کاتدا لە کرمانجی ژووروودا جیاوازی کەتیگۆری ناوی نێرو مێ هەر ماوەو بە تەواوی بوونی خۆی پاراستووە ــ وە یا لە فۆرمی ئێنیرافەت‌و فۆرمی (کازوس ئۆبلیکوس)ی چەماوەدا بەڕووتی دەردەکەوێ . فۆنەتیکی سۆرانی ئەم ڕووخسارە تایبەتییانەی هەیە :

١ ــ لێوەکی (لیوو لێو) (و ــ W) لەباتی (ڤ ــ V)ی کرمانجی .

٢ ــ لە سۆرانیدا (ل)و (ڵ) هەن ، لە کرمانجیدا تەنها (ل) هەیە .

٣ ــ مەسەلەی فۆنێم تاکو ئێستا دەربارەی دەنگەکانی K ، T ، P و K′ ، T′ ، P′ (پ ، ت ، ك) ڕوون نەکراوەتەوە .

٤ ــ جۆری نەرم‌بوونی دەنگەکانی (ك ، گ) لەبەر دەنگە بزوێنەکانی ڕیزی پێشەوە لە هەندێ لە گوڤارەکاندا ڕەچاو دەکرێت .. هتد .
هەروەها لە نووسیندا جیاوازی لە نێوان ئەم دوو زاراوەدا هەیە .
ئەدەبیـاتی زاراوی کرمانجی ژووروو بەزۆری بە پیتی لاتینی چاپدەکرێت ، جگە لـە کوردەکانی وولاتی‌سۆڤیەت ، کـــە

بەرهەمەکانیان بە پیتی ڕووسی چاپدەکەن ، بەڵام ئەدەبیاتی زاراوی کرمانجی خواروو بەپیتی عەرەبی چاپدەکرێتو دەنووسرێتو دەستکارییەکی وەهای ئەلفوبێی عەرەبییەکە کراوە ، کە لەگەڵ زمانی کوردیدا بگونجێت •

لە مێژووی وشەنووسینی کوردیدا فەرهەنگی وەرگێڕاوو لێکدراوی کوردی هەیە ، کە لێکسیکی زمانی کوردی بە هەردوو زاراویەوە شوێنی خۆیان تێدا کردۆتەوە •

مێژووی دانانو چاپکردنی فەرهەنگ بە زاراوی کرمانجی لە پێشەکییەکەی فەرهەنگی کوردی – ڕووسی ق• کوردۆدا نووسراوە[٤] و بەتایبەتیش لە نامەی دوکتۆرای ئاورەحمانی حاجی مارفدا ، کە ئەسپراتورەی لە ئامۆژگای ڕۆژهەڵاتناسی لێنینگراد تەواوکردووە ، بەگشتی نووسراوە[٥] •

ئەو فەرهەنگانەی ، کە بەتایبەتی لێکسیکی زاراوی سۆرانییان تێدا تۆمارکراوە ، ئەمانەن : فەرهەنگی خاڵ بە هەرسێ بەشەکەیەوە[٦] ، کە لەتەك ووشەکانی ئاخاوتنی سۆرانیدا ووشەی گۆڤەرەکانی (زاراوەکانی)تریشی تێدا تۆمارکراوە (مەبەست لەو ووشانەیە ، کە لە گۆڤەرێکی ترەوە هاتوونەتە نێو سۆرانیو ، لە فەرهەنگدا شوێنی خۆیان گرتووە ، دانەر نیشانەی چاوگەکەیان دەکات) • فەرهەنگی خاڵ زۆر دەوڵەمەندە لەبارەی مەتریالی جۆرجۆری لێکسیکی هەمەڕەنگەوە،

---

(٤) هەمان سەرچاوە ، ل ٥ – ١٤ (بە ڕووسی) ، ل ١٥ – ٢٤ (بە کوردی) •

(٥) د. ئەورەحمانی حاجی مارف ، مێژووی فەرهەنگنووسیی کوردیو شێوازی دانانی فەرهەنگی ڕووسی – کوردی ، لێنینگراد ، ١٩٧٣ ، ل ١٦ – ٩٩ (نامەی دوکتۆری ، بە زمانی ڕووسی) •

هەروەهاش نرخی تایبەتی ئەم فەرهەنگە لەوەدایە ، کە جۆری نووسینو فۆنەتیکی تێدا ڕەچاوکراوە) ٠

فەرهەنگی کوردی ــ عەرەبی گیوی موکریانی[٧] لێکسیکی ووشەکانی ناوچەی سۆرانو بادینان دەگرێتەوە ٠ ژمارەیێکی زۆری ووشەی تێدا تۆمارکراوە ، بەلاَم فرازیەلۆژی تێدا دەستنیشان نەکراوە ، بێجگە لە فرازیۆلۆژی ڕێزمانی نەبێت ٠ ئەم فەرهەنگە بە یەکێ لە فەرهەنگەکانی وەرگێڕاوی کوردی دەژمێردرێت ٠

کۆلکەزێڕینە ــ فەرهەنگی (کوردی ــ فارسی ــ عەرەبی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی) بابەتییە ، گیوی موکریانی داینا‌وەو پاشکۆیێکی فەرهەنگۆکی کوردی ــ ئینگلیزی ئاخاوتن لەگەلدا بلاَوکراوەتەوە[٨] ٠

لێکسیکی سۆرانی لەگەلّ کورتە باسێکی ڕێزمانی ، لە فەرهەنگەکەی عەلائەدین سەجادیدا ، کە بە زمانی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی دانراوە هەیە[٩] ٠ ئەمانە ئەو فەرهەنگە بابەتیان بوون ، کە لێکسیکی زاراوی سۆرانیان تێدا تۆمارکراوەو ئەم بابەتە لێکسیکانە دەگرنەوە : ووشەی ناومالّ ، ناوی نەخۆشی ، بەشەکانی لەش ، کاتو شوێن ٠٠٠ هتد ٠ هەر بەشێك لەم بەشانە بە نموونەی بەکارهێنانی ووشەکانەوە کۆتایی دێت ٠

---

(٦) شێخ محەمەدی خال ، فەرهەنگی خال ، سلێمانی ، ب ١ ، ١٩٦٠ ، ب ٢ ، ١٩٦٤ ، ب ٣ ، ١٩٧٦ ٠

(٧) گیو موکریانی ، « مەهاباد » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی کوردیو عەرەبییە ، هەولێر ، ١٩٦١ ٠

(٨) گیو موکریانی ، « کۆلکەزێڕینە » ، کوردی ــ فارسی ــ عەرەبی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی ، هەولێر ، چاپی یەکەم ، ١٩٥٥ ، چاپی دووەم ، ١٩٦٦ ٠

(٩) عەلائەددین سەجادی ، دەستوور وە فەرهەنگی زمانی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی ، بەغدا ، ١٩٦٢ ٠

فەرهەنگی کوردی ـ ئینگلیزی تۆفیق وەهبی و ك. ئەدمۆندس[10]
بریتییە لە ووشەکانی زمانی ئەدەبیی ئێستای کوردی عێراق ، بە پیتی لاتینی چاپکراوە . لەم فەرهەنگەدا دانەران دەستنیشانی ئەو ووشانە دەکەن ، کە لە زمانێکی بێگانەوە کەوتوونەتە نێو زمانی کوردی ، وەك فارسی ، عەرەبی : تورکی . ئەم فەرهەنگە بەپێچەوانەی ئەوانەی لە سەرەوە ناومان بردوون ، لایەنی ڕێزمانیشی تێدا تۆمارکراوە ، ووشە ئەگەڕێنێتەوە سەر بەشەکانی ئاخاوتن ، کاری تێپەڕو تێنەپەڕ دەستنیشان ئەکات . ئەمەش نرخێکی تایبەتی هەیە لەبارەی پێشاندانی فۆرمی گەردانو بناغەی « کار » (فێل)ەکانی (ئێستا)وە ، فەرهەنگی ناوبراو پاشکۆیێکی تایبەتی لەگەڵدایە ، ئەوە پیشان دەدات کە کوردەکان چ جۆرە ساڵنامەیەکیان بەکارهێناوە ، لیستەی ناوی کوردی ، ناوی هەندێك شارو نموونەی گەردانی کار .

بێ‌گومان ئەم فەرهەنگە لە ڕووی زانیارییەوە زۆر بەرخە ، بەڵام لە بەکارهێناندا نەختێك گرانە ، چونکە ووشە کوردییەکان تەنیا بە پیتی لاتینی نووسراونو بەراوردەکەی بە عەرەبی نەنوسراوە ، جگە لەوەی فەرهەنگەکە بە پرینتسیپی هێلانەیی دانراوە (مەبەست لەم پرینتسیپە ئەوەیە کە ووتارەکانی فەرهەنگ ڕەگی « کار » یاخود ووشە ئەکاتە بناغە ، واتە هەموو ووشەکانی ، کە نە ڕەگدا یێکنو یەك چاوگەیان هەیە ، یەك لە دووای یەك دەنووسرێن . ئەم پرینتسیپە دۆزینەوەی ووشەگران دەکات) .

فەرهەنگە « کشتو کاڵ »ەکەی مەعرووف قەرەداغی

(10) **Taufiq Wahdy and C. J. Edmonds, A Kurdish - English dictionary, London, 1966.**

مەردووخی[11] کە بە یارمەتی کۆڕی زانیاری کوردی چاپکراوە ، وەك فەرهەنگێکی تێرمنەلۆژی نرخێــکی تایبــەتی هەیە • ئەم فەرهەنگە ژمارەیەکی زۆری لێکسیکی کشتوکاڵی تێــدا تۆمار کراوە • لەوانە (ناوی کەلوپەل ، ئامرازی کارکردن ، بەرهەمەکانی کشتو کاڵو تفاقی ناوماڵ ، ئاژەڵ ، دارو درەختی کوردستان) • فەرهەنگەکە ئەوە پیشان ئەدا ، کە ووشەکان سەر بە چ ناوچەیەکنو لەکوێ بەکار دێنو هەروەها سەر بە چ گۆڤەریکی زاراوی ترن • ئــەم فەرهەنگە سەرچاوەیەکی گرنگە بۆ لێکۆڵینەوەی جۆری ژیانو کولتوری گوندییەکان •

لەم ساڵانەی دواییدا ، لیژنەی فەرهەنگو زمانی کۆڕی زانیاری کورد لــە عێراق ، هەوڵێکی باشی داوە بۆ دانانی تێرمنەلۆژی سیاسی (ڕامیاری) ، کۆمەڵایەتی ، زانیاریو ئیداریو هەمەجۆری • تاکــو ئێستا کۆڕ توانیویەتی ئەم بەشانە ئامادەو چاپ بکاتو بڵاویان بکاتەوە •

لە ساڵی ١٩٧٧ بە یارمەتی کۆڕی زانیــاری کورد جزمی یەکەمی قامووسی کــوردی ــ کــوردی ، عبدالرحمن محمــــد أمین زەبیحی دەرچووە[12] ، بڕیار وایە بە دە جزم هەموو قامووسەکە چاپ بکرێت • ئەم فەرهەنگە لێکسیکی هەردوو زاراوە سەرەکییەکەی زمانی کوردی دەگرێتەوە • دانەر لە فەرهەنگەکەیدا ووشەی هەر لە فۆلکلۆرەوە تــا بەرهەمی نووسەرو شاعیرانو تەنانەت ووشەی ناو فەرهەنگەکانی تریشی بەکار هێناوە • ئەگەر بەشەکانی تری ئــەم فەرهەنگە چاپ بکــرێن ، بێگومان ئەم فەرهەنگە بەشدارییەکی گەورە لــە لێکۆڵینەوەی زمانی کوردیدا دەکاتو کەلێنێکی گەورەی کتێبخانەی کوردی پڕ دەکاتەوە •

(١١) مەعرووف قەرەداغی ، فەرهەنگی کشتو کاڵ ، ب ١ ــ ٢ ، بەغــدا ، ١٩٧٢ ــ ١٩٧٣ •

(١٢) عەبدولڕەحمــــان محەمەد ئەمین زەبیحی ، قامووسی زمانی کوردی ، بەرگی یەکەم ، بەغدا ، ١٩٧٧ •

ئەم فەرهەنگەی ئێمە ، لێکسیکی زاراوی کرمانجی خواروی زمانی کـوردی (سۆرانی) بەتایبـەتی ئاخاوتنی گۆڤەری سـلێمانی دەگرێتەوە . شایانی باسە ، ئەم گۆڤەرە ئێستا پەلی هاویشتووەو وەك سوونەی زمانی ئەدەبی کوردی لە سنووری کوردستانی عێراقدا خۆی چەسپاندووە . لـە کوردستانی عێراقدا ، ئێستـا سـۆرانی زمانی خوێندنو نووسینی شێوەی ڕۆژنامەو گۆڤارو بەرهەمە زانستییەکانە . لە سەرەتای سالآنی بیستەوە چاپو چاپەمەنی لـە کوردستانی عێراقدا سەری هەلداوە . دیوانی شاعیرەکانی سەدەی نۆزدەهەمو بیستەم ، وەك نالیو سالمو کوردیو حاجی قادری کۆیی هاتوونەتە چاپکردن . هەر لەو سەردەمەشەوە ئەدەبی نوێی کوردی چاوی هەلهێناوەو نەشونمای کردووە . شاعیری بەرزو چیرۆكنووسی گەورە لە ئەدەبی کـوردیدا سەریان هەلداوە . شاعیرانی وەك پیرەمێردو سەلامو زێوەرو بێکەسو گورانو هەژار ، چیرۆك نووسـانی وەك ئیبراهیم ئەحمەدو محەڕەم محەمەد ئەمینو هتد . هەر لەو ساتانەشەوە ڕۆژنامە نووسیتی پەرەی سەندووەو زانایانی کورد بە سەدان بەرهەمی خۆیان دەربارەی مێژووو کولتووری میللەتی کورد ، کتێبی قوتابخانە ، فەرهەنگەکانی کوردیو مەتریالی فۆلکلۆری بلآوکردۆتەوەو چاپکردووە .

لەبەر نەبوونی فەرهەنگێکی کـوردی ــ ڕووسی ، خوێنـەری ڕووسی زمان لەم هەموو بەرهەمانە بێبەشن . جگە لەمەش پەیوەندی ئابووریو کولتووری نێوان وولآتی ئێمەو کۆماری عێراق کەوتە بارو دۆخێکی پێشکەوتووەوە ، لەبەر ئەمەش چاپکردنی ئـەم فەرهەنگە جگە لە لایەنە زانستییەکەی ، لایەنێکی پراکتیکیشی هەبەو شـتێکی پێویستی ئەم قۆناغەی پەیوەندی ئێمەو ولآتی عێراقە . ئەم فەرهەنگە ئەبێتە سەرچاوەیەکی یارمەتیدانی ئەوکوردانەی کـە ئەیانەوی فێری زمانی ڕووسی بن .

ئەمە یەکەم فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی‌یە لـە وڵاتی ئێمـەو هەندەران ، کە بە لێکسیکی زاراوەی سۆرانی داندراێت • ئـەم فەرهەنگە نێزیکەی ٢٥ هەزار ووشەی زمانی ئەدەبی کوردی تێـدا تۆمار کراوە ، قەوارەی فرەوانی فەرهەنگ لەوەدایە ، کە هەموو جۆرە لێکسیکی گرتۆتەوە ، لە هونەری‌و زانیاری‌و رامیاری‌و کۆمەڵایەتی‌و ناوماڵ تا دەگاتە ووشەکانی بەرهەم‌و بەهەمهێنان ، بەڵکو جاری وەهاش هەیە ووشەی وای تێدایە ، کە خاسی‌یەتی چینێکی یا کۆمەڵ دەردەخات وەکو چینی جوتیاران یاخود کۆچەران • جگە لەوەی ووشەی خەڵکی شاریشی تێـدا تۆمارکراوە • ئەم لێکسـیکانە مێژووی کولتوورو خوو ڕەوشـتو ژیانی کورد پیشـان دەداتو فەرهەنگ دەولەمەند دەکات •

ئەم فەرهەنگە بە جۆرێکی گشتی ووشەی ئەدەبیانی کلاسیکی زاراوی خوارووی کوردی تێـدا تۆمارکراوەو ووشەی ئاخاوتنی ناوبازاڕیشی گرتۆتە خۆی • سەرباری ئەوەی ووشـەی زاراوی دراوسێش لـە فەرهەنگەکەدا هەن ، چونکە زۆر زەحمەتە لـە نێوان خۆیی‌و دراوسێی لە ووشەدا سنوورێکی تەواو بۆ ئەو گەڤەرانە دابنێن• هەروەها کۆمەڵێ لەو ووشانەش ، کـە لـە زمانەکانی ڕۆژهەڵاتو ڕۆژئاواوە کەوتوونەتە نـاو زمانی کوردی ، یاخـود ووشـەی تازە دروستکراون ، لەم فەرهەنگەدا جیێ خۆیانیان کردۆتەوە •

فەرهەنگەکەمان جۆری فۆنەتیکو نووسینی ووشەی سـادە ، ووشـەی لێکدراوو پێکەوە بەستراو لە واتەو بنیـاتی ڕێزمانی‌دا بشان‌دەداتو دەری دەخات •

ووشەکانی کوردی بە پیتی عەرەبی نووسراون ، بەڵام لە کەوانەدا بە پیتی لاتینی وێنەیان کیشراوە بە (ترانسکریپسی) بەو جۆرەی کە

(بەدرخان) داینـاوەو لە ڕاستیشدا باشترین ڕێنووسێکە کـە لەگەڵ فۆنێم‌و ووشەی کوردیدا بگونجێ‌و یارمەتییەکی باشی ئەو کەسانە دەدا کە دەتوانن فەرهەنگەکە بەکاربهێنن‌و بەڵام پیتی عەرەبی نازانن ، چونکە لـە فەرهەنگەکـەدا جەدوەلی پیتی لاتینی‌و عەرەبی بەرامبـەر یەك نووسراون •

هەروەها لەم فەرهەنگەدا چەند لێکسیکی تریش هەیە ، کە تیایاندا جۆری گەردانی فێل (کار) پیشان دراوەو چەند زانیارییەکی ڕێزمانیش پێشکەشی خوێنەران کراوە ، لەهەمان کاتدا لیستەی کارە سادەکانی ڕەگی خراوەتە پاڵ فەرهەنگەکە •

دانەران بەم جـۆرەی خوارەوە پیتەکانیـان ئامادە کردووە :
ق• کوردۆ وشەکانی ئەم پیتانەی ئامادە کردووە : (ئا ، ب ، پ ، ت ، ح ، د ، ع ، م ، هـ ، ئـە) هەروەهـا مارف خەزنەدار سێ پیتی (ق ، غ ، ج)ی ئامادەکردووەو ق• کوردۆ وەری گێڕاون بۆ ڕووسی‌و بەم جۆرەی ئێستا بۆ فەرهەنگەکە ئامادەی کردوون • زاریێ یووسف ووشەکانی ئەم پیتانەی خوارەوەی ئامادە کردووە : چ ، خ ، ڕ ، ز ، ژ ، س ، ش ، ف ، ڤ ، ك ، گ ، ل ، و ، ئو ، ئۆ ، ی ، ئی ، ئێ •

دانەران لە کاتی خەریك بوونیاندا بە دانانی ئـەم فەرهەنگەوە پرس‌و ڕاوێژیان لـە کوردەکانی عێـراق کردووەو مارف خەزنەدارو جەمشـید حەیدەری (هەولێر) ، کاوس قەفتـان‌و کـەمال مەزهەرو ئاوڕەحمانی حاجی مارف (سلێمانی)و کەریمی ئەیووبی (مەهەباد) ـ کوردستانی ئێران ـو کەسانی‌تر یارمەتی‌یان داون •

ڕەنگە ئـەم فەرهەنگە بـەم جۆرەی ئێستا وەکـو یەکەمین تاقی‌کردنەوە ، بێ کەم‌و کوڕی نەبێت ، بەڵام سەرەتای ئەنجـامدانی کارێکی زانیاری گەورەو پراکتیکی‌یە لەبەردەم کوردناساندا‌و ڕێگەیان بۆ خۆش دەکات •

دانەران هیوادارن کە ئەم فەرهەنگە ببێتە یاریدەدەرێکی بەکەڵك، بۆ ئەوانەی لـــە زمانو ئەدەبی کوردەکانی عێراقو ئێران دەکۆڵنەوەو دەخوێنن ، هەروەها سوودبەخشیشە بۆ ئەو کوردانەی کە دێنە وڵاتی سۆڤیەتو زمانی ڕووسی دەخوێنن •

ق • کوردۆ

جەمشید حەیدەری لە ڕووسییەوە کردوویەتی بە کوردی» •

× × ×

لە سەرەتای نووسینی هەموو فەرهەنگێکدا کێشەی کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشە دێتە پێشەوە • بنچینەی هەڵبژاردنی وشە پێوەندە بە جۆرو بابەتو مەبەستی فەرهەنگەوە • تاکو ئێستا کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ لە هیچ وڵاتێکی جیهاندا شێوازێکی ڕانستیی تەواوی وەرنەگرتووەو هەندێ ڕۆوی ئەم مەسەلەیە هەر بە ئاڵۆزی ماوەتەوەو هەروەك زانای گەورەو فەرهەنگنووسی ناسراوو بەناوبانگی ڕووس ئەکادیمی ل• ق• شێربا دەڵێ : « کێشەی هەڵبژاردنی وشە بۆ فەرهەنگ بەکێکە لـــە کێشە هەرە زەحمەتەکانی فەرهەنگنووسین »[13] ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێویستە ئەوە لەبیر نەکەین کە لـــە تیۆریی فەرهەنگ نووسیدا هەنگاوی گەورە نراوەو گەلێك کاری ئاڵۆز خاوکراوەتەوەو ڕێنمایەکی وەها دانراوە کە فەرهەنگنووسەکان پەیڕەوی بکەنو لە ڕێگەیەوە لەگەلێك کۆسپ ڕزگاریان بێت • هەروەها دانانی ژمارەیەکی زۆر لە فەرهەنگ ــ واتە لە ئەنجامی هەوڵو کۆششو زانینو ئەزموونی فەرهەنگنووسەکاندا سەرمەشقێ هاتۆتە کایەوە •

---

(١٣) ل. ق. شێربا ، تیۆریی فەرهەنگنووسی ، مۆســـکۆ ، ١٩٤٠ ، ل ١٠٦ (بە زمانی ڕووسی) •

هەرچەندە مەسەلەی کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشە کارێکی گرانە ، بەڵام ئەو ڕێنما تیۆری‌و پراکتیکی‌یەی کە تا ئەمڕۆ هاتۆتە کایەوە ، ئەم کارەمان بۆ ئاسان دەکات •

شایانی باسە ، دانەرانی فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی لە کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشەدا کەڵکیان لە ڕێبازی تیۆری‌و پراکتیك وەرگرتووەو لەم ڕووەوە بەپێی ئەو مەبەستەی لە پێشەکیدا بۆ دانانی فەرهەنگەکە دیاری‌یان کردووە ، بەگشتی سەرکەوتوون •

ئەگەرچی دە کوردۆو دە زارێ زۆر بایەخیان بە کۆکردنەوەو هەڵبژاردنی وشە داوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەم لایەنەوە لە فەرهەنگەکەدا هەندێ کەم‌وکورتی دەبینرێ • بە وێنە :

ڕاستە لەم فەرهەنگەدا زوربەی ئەو وشانەی لە ئەدەبیات‌و ئاخاوتنی دیالێکتی خواروی کوردیدا بەکاردێن ، دەبینرێن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ژمارەیەکی زۆر وشە هەن نەکەوتوونەتە ناو فەرهەنگەکەوە ، کە وەنەبێ کەمتر بەکاربهێنرێن ، وەك لە بەشێك لەو وشانەی کە کەوتوونەتە ناوەوە • بۆ نموونە : ئانجانە ، ئاواتە ، ئاچغ ـ ئاچوغ ، ئۆف ••• هەندێکی‌تر لەناو فەرهەنگەکەدا نەنووسراون‌و ئەوەش کە هێندێکیان بە ڕەسەن کودی نین نابێت ببێتە کۆسپ لەبەردەمی ئەوەدا کە نەخرێنە ناو فەرهەنگەکەوە ، چونکە زوربەیان لە هەموو سووچێکی کوردستاندا زانراون‌و بوونەتە موڵکی کورد • هەروەها بۆ پتر سەلماندنی ئەم ڕایە ، لە فەرهەنگی ناوبراودا گەلێك وشەی بێگانە تۆمارکراوە •

لەو کۆمەڵە وشانەی لە دروست بووندا پێوەندییان لە نێواندا هەیە ناتەواوی دەبینرێ ، بۆ نموونە وشەی « ئابڕوو ، ئابڕووبردن ، ئابڕووچوون ، ئابڕووڕژان ، ئابڕووچوو ، ئابڕوودار ، ئابڕوومەند »

هەیـەو کــــەچی « ئابڕووبران ، ئابڕووبــەرە ، ئابڕووتـــکان ، ئابڕوونکاو ... » نییە . وشەی « ئابووری » دراوەو « ئابوور » بە واتای « حەیا ، داوێن پاکی ، شەرەف ، شانازی ، ناموس » نەدراوە . وشەی « ئاتەش ، ئاتەشپەرست ، ئاتەشخانە ، ئاتەشك ، ئاتەشــگا ، ئاتەشی » تۆمارکراوە ، بەڵام « ئاتەشـــبازی ، ئاتەشـــپەرستی ، ئاتەشــخان ، ئاتەشــکێش ، ئاتەشــگەدە ، ئاتەشــگەردان ... » نەنووسراوە . وشەی « ئاخر ، ئاخری ، ئاخرەمین ، ئاخرین » دەبینرێ ، کــەچی « ئاخربوون ، ئاخرخێــر ، ئاخــرزەمان ، ئاخرشــەر ... » بەرچاو ناکەون . « ئاردەمشار ، ئاردەوا » هەیەو « ئاردە برنج ... » نییە . « ئاژەڵدار » نووسراوەو « ئاژەڵداری » تۆمارنەکراوە .. هتد .

ئەمە سەربارەت بە هەڵبژاردنی وشــە کوردییەکانی فەرهەنگی ناوبراو ، ئێستاش با ئاورێك لە چۆنێتی سازکردنی بەشە ڕووسییەکەی بدەینــەوە :

وەك ئاشــکرایە ، لــە نێوان وەرگێڕانو تیۆری نووســینی فەرهەنگێك کە لە زمانێکەوە بۆ زمانێکیتر بێت پێوەندی بەهێز هەیەو بنچینەی وەرگێڕانیش بایەخێکی تەواوی هەیە لە دانانی ئەو جــۆرە فەرهەنگانەدا ، هەروەها ئــەو فەرهەنگانەش لــە کاری وەرگێڕاندا کەڵکێکی زۆریان هەیە[١٤] .

هەرچەندە لەم بارەیەوە بە شێوەیەکی تیۆری هیچ نووسراوێکی وەهامان نییە کە شایانی باس بێت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەندێ شت لــە ڕووسییەوە بۆ کوردی ، یاخود لــە کوردییەوە بۆ ڕووسی وەرگێڕاونو لەم ڕووەوە تەجروبەیەکی بچووك هەیە . ئەمەو هەروەها

---

(١٤) ئا . ف . فیۆدوروف ، تیۆریی وەرگێران ، مۆسکۆ ، ١٩٦٠ ، ل ٥ ــ ٦ (بە زمانی ڕووسی) .

سوود وەرگرتن لە تیۆری وەرگێڕانی ڕووسی ڕێگەیان بۆ دە کودۆو دە زارێ ئاسانکردووە لـە نیشانکردنی جـۆری وەرگێڕانی وشـە کوردییەکانی فەرهەنگەکەیان بۆ سەر زمانی ڕووسی •

بێگومان لە نووسینی فەرهەنگێکی وەهـادا ، بۆ وەرگێڕانو لێکدانەوەی وشـــە کوردییەکان بەتایبـــەتی وەرگێڕانی مطلــق « abso lute » و جـــزئی « partial » و شـــەرح « description » پێویستە دەوری سەرەکی ببینن •

وەرگێڕانی مطلق ئەوەیە کە مانای وشەیەك بەیەك وشە بدرێ • ئەگەر وشەیەکی کوردی لە زمانی ڕووسیدا بەرانبەری وشەیەکی پڕ بە پێستی خۆی هەبێتو کە بە تەواوی مانای ئەو وشەیە بداتو ئـەو وشەیەش وشەیەکی ئاسانو سادەو ساکار بێت ، ئەوە پێویست بـە درێژە ناکات •

وەرگێڕانی جزئی ئەوەیە کە وشەیەك یەك مانا لـە ماناکانی وشە فرەواتـاکان « polysemantic » بدات •••

جگە لەو دوو جۆرە وەرگێڕانەی لـە سەرەوە باسمان کردن ، هەروەها وەرگێڕانی کۆمەلە وشەی هاوواتا (Synonym) دەورێکی گەورەو دیاری هەیە • زۆر جار بەرانبەر یەك وشەی کوردی لە زمانی ڕووسیدا چەند وشەیەك بەکار دەهێنرێن (ئەمەش لە هەموو زمانێکدا هەیە) • جا بۆ لێکۆلینەوەی مانای یەك وشەی کوردی بەکارهێنانی چەند وشەیەکی یەك هاوتای ڕووسی نیشانەی دەولەمەندی و پوختی وەرگێڕانەو لە سەرێکی تریشەوە مانای وشە ئاسان دەکات •

هەروەها ڕێدەکەوێ بەرانبەر وشـــەیەکی کوردی لـە زمانی ڕووسیدا دەستەواژەیەك بەکاردەهێنرێ • ئـەم جۆرە وەرگێڕانەش

بایەخی خـۆی هەیەو لەمەسـەلەی زانستی وشەدا « lexicology »
جێگای تایبەتی وەرگرتووە •

شەرحی وشە بەتایبەتی پێویستە لە کاتێکدا بەکاربهێنرێ کە لـە زمانی ڕووسیدا وشەیەکی هاوواتا نەبێت بۆ دانی مانای وشـەیەکی کوردی • هەروەهـا « فەرهەنگنووس دەبێ گرنگی بدات بەوەی شەرحی وشەکان بە کورتی بکات ، بە مەرجێـك ئەو کورتی‌یە نەبێ بەهۆی نەکردنەوەو ئاشکرا نەبوونی مانای وشەکان »[15] • جگە لەوە پێویستە شەرح کراوە بێت‌و بە وشەی ئاسان‌و سادە بێت •

یەکێ لـە ئەرکە سەرەکیەکانی فەرهەنگی کوردی ـ ڕووسی ڕوونکردنەوەی مانای وشـەیە • جـگە لەوە نیشاندانی چۆنیـەتی بەکارهێنانی وشەش پێویستە لە کاری فەرهەنگنووسیدا •

بێ‌گومان بۆ تێگەیشتنی مانای هەندێ وشـە ڕوونکردنەوە دەورێکی گرنگی هەیە • ئەمەش لە سەرێکەوە کاری خوێنەر ئاسان دەکاو لە سەرێکی تریشەوە شێوازێکی زانستی دەدات بە فەرهەنگەکە •

هەروەها پێویستە بەشـێکی زۆری وشەکان بخرێنـە ناو ڕستەیەکی کورت‌و ئاسانەوە ، تاکو مانای وشەکان باشتر ئاشکرابن‌و تـا خوێنەر لەو ڕێگایەوە بزانێ چۆن ئـەو وشانە لە ڕسـتەدا بەکار دەهێنرێن • جگە لەوە ل• ف• شێربا دەڵێ : بەینی وشەی زمانێـك لەگەڵ زمانێکی تردا تەنهـا ئەوە نییە کـە بەرانبەر یەکن‌و هاوواتان ، بەڵکو پێوەندیی ئاڵۆزو جیاواز هەیە لە شێوەی بەکارهێنانیاندا[16] •

---

(١٥) ئا . ك . باروفکوف ، لـە تەجروبەی فەرهەنگ داناندا ، « گۆڤاری فەرهەنگنووسی » ، مۆسکۆ ١٩٦٧ ، ل ١٤٠ ، (بە زمانی ڕووسی) .

(١٦) سەرچاوەی ناوبراو ، ل . ف . شێربا .

ئەگەر لەم ڕووانەوە تەماشـــای فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ناوبراو بکەین ، دەبینین بەگشتی دانەرانی لــە چۆنیەتی وەرگێرانەو لێکدانەوەی مانای وشـــەکانی فەرهەنگەکەیاندا لــە هەمان کاتدا هونەرێکی بەرزیان نواندووەو بە زمانێکی ڕەوانو ئاسان ، بە وشەی بەرانبەری پڕ بە پێستی خۆی شەرحی وشەکانیان کردووەو ماناکانیان لێکداوەتەوەو هەر وشەیەك چەند مانای هەبێت هەموو ماناکانیان بە ڕووسی نووسیوە ، بەمەو هەروەها بە هێنانەوەی گەلێــك ئیدیۆمو پەندی پێشینانو قسەی نەستەق توانیویانە دەولەمەندیی زمانی کوردی نیشان بدەن • لە لایەکی ترەوە دە کوردۆو دە زاری زوربەی وشەکانی فەرهەنگەکەیان خستوتە ڕستەوەو وەریان گێراون بۆ ڕووسیو لــەم ڕێگەیەوە تێگەیشتنو بەکارهێنانی وشەکانیان ئاسان کردووە ، خۆ ئەگەر وشەیەکی کوردی لــە ڕووسیدا بەرانبــەری نەبێ ، ئەوە بە شەرحێکی کورتو ئاشکرا مانای ئەو وشەیەیانداوە بەدەستەوە •

× × ×

ئنجا با تەماشایەکی هونەری ڕێك خستنی فەرهەنگەکە بکەین :

١ ــ ڕیزکردنی وشە کوردییەکان •

بۆ ئەم جۆرە فەرهەنگە تاکە ڕێگای ڕیزکردنی وشە ئەوەیە کە بە گوێرەی ئەو زنجیرە ئەلفوبێیە بێــ کە لە نووسینی کوردیدا هەیە • بەلێ دانەرانی فەرهەنگی کوردی ــ ڕووسی ئەم ڕێگەیەیان گرتووەو بێگومان بۆیە خوێنەر لە دۆزینەوەی وشەدا هیچ گیروگرفتێك نایەتە ڕێگایو بە ئاسانی ئەو وشەیەی پێویستی بێ دەیدۆزێتەوە •

٢ ــ وشەی هاوبێژ (homonym)

چۆن لەگشت زمانێکدا ، هەروەها لە زمانی کوردیدا وشە هەن کە بە خوێندنەوەو نووسین وەك یەکن ، بەلام مانایان جیاوازە ، وەك :

بیر ــ بیرو هۆش

بیر ــ (بئر ــ عەرەبی)

باو ــ دەستوور : فیسار شت بووە بە باو

باو ــ باوك

باو ــ زیادەی شتێك بەسەر شتێكی تردا •

بێ‌گومان ئەو چەند وشەیەی لە سەرەوە ناومان‌بردن لەو وشانە نین کە مانایان زۆرە ــ واتە وشەی فرەواتا(polysemantic)نین ، بەڵکو ئەو وشانەن کە تەنها لە خوێندنەوەو نووسیندا وەك یەکن ، ئەگینا لە واتاو پەیدابوونیاندا جیاوازن ، وەك (« بیر » ــ بیرو هۆش) کــە وشەیەکی کوردییە زۆر دوورە لە (« بیر » ــ بئر) کـــە وشەیەکی کوردی نییەو لــە پەیدابوونو دروســـت بووندا سەرچاوەیەکی تری هەیە • یاخود « باو » دەبینین سێ وشەن کە مانایان جیاوازەو لــەیەك دوورن • هەرچەندە هەرســـێکیان لەڕەســـەندا کوردین ، بەڵام پەیدابوونو دروست‌بوونیان لە ڕێگای جیاوازەوە هاتووە • جا ئــەم جۆرە وشانە کە لە لێکسیکۆلۆژیدا وشەی هاوێژ (homonym)یــان بێ دەڵێن ، پێویستە لەگەڵ وشەی فرەواتا (polysemantic) لەیەك جیابکرێنەوەو تێکەڵ نەکرێنو لە فەرهەنگیشدا وەك ئەو شێوەیەی لە سەرەوە نووسراون ــ واتە بە یەك وشە دانەنراون ــ تۆماربکرێت •• شایانی باسە ، کە دە کوردۆو دە زاریێ لە ڕێکخستنی فەرهەنگەکەیاندا لەسەر ئەو ڕێگا زانستییە ڕۆیشتوون • ئەو ڕێگایەش ئەوەیە کە ئەو جۆرە وشانەی ناومان بردن بە یەك وشە دانەنراونو نەخراونەتە ڕیزی ئەو وشانەی کە مانایان زۆرە(polysemantic)و جیا کراونەتەوەو بە وشەی جیاوازو سەربەخۆی هاوێژ(homonym) دانراونو سەرلەنوێ لە سەری دێڕ وەك وشەیەکی تایبەتی نووسراونو ژمارەیان بۆ دانراوە •

٣ ـ وشەی فرەواتا (polysemantic)

لە زمانی کوردیشدا ، وەکو هەموو زمانەکانیتر وشە هەن کە تەنها یەك مانایان هەیەو وشەش هەن کە مانایان زۆرە . بۆ نموونە دەبینین کە هەندێ وشە ، وەك : (شەو ، ئاشەوان ، دراوسێ ، ئەژنۆ ... هتد) لە یەك مانا زیاتریان نییە ، بەلاّم وشەش هەن مانایان زۆرەو ئەو مانایانەش لە یەك نێزیکن ، وەك :

جۆش سەندن : (١) هاتنە کوڵی شتی شل لەسەر ئاگر ، (٢) برینێ‌یە لە تاوسەندنی جیهان لە هاویندا ؛ (٣) گەرم‌بوونی یەکێك لە کارێکدا .

دانەرانی فەرهەنگی ناوبراو بۆ ئاسانکردنی بەکارهێنانی فەرهەنگەکەو کێشانی سنوور لە نێوان ماناکانی یەك وشەدا باش ماناکانیان لەیەك جیاکردۆتەوە . ئەوانەی ئەم فەرهەنگە بەکار دەهێنن لەم ڕێگەیەوە لە تێگەیشتنی مانای وشەدا تووشی هەڵەو زەحمەت نابن‌و ئەو زاتانەش کە فەرهەنگەکەیان داناوە ، جگە لەوەی بەم کارە شێوازێکی زانستی‌یان بەکارەکەیان داوە ، هەروەها هەندێ کێشەی زانستی وشەشیان چارکردووە .

٤ ـ وشەی هاوواتا (Synonym)

بەو وشانە دەڵێن کە یەك مانا دەبەخشن یاخود مانایان لێك نزیکە ، بەلاّم لە خوێندنەوەو نووسینیاندا جیاوازن ، وەك : (لێڕ ـ دارستان ـ جەنگەڵ ، ئاوارە ـ پەڕیوە ـ دەربەدەر ؛ ئەوین ـ ئەڤین ـ دڵداری ـ عیشق ، تووش ـ دژوار ـ سەخت ـ ناخۆش ... هتد) .

بێ گومان بۆ فەرهەنگی ناوبراو پێویست بە وەرگێڕان‌و لێکدانەوەو شەرحی هەموو ئەو وشانە ناکات ، بۆیە دانەران مانای

وشەی یەکەمیان (واتە ـ بەگوێرەی زنجیرەی ئەلفوبێی کوردی) یاخــود هەرە ناسراویان داوەو لەبەردەم ئەوانی تردا نووســیویانە : بڕوانە فلان وشە . خۆ ئەگەر جیاوازییەکیش لە نێوانیاندا هەبێــت دەستنیشانیان کردووە .

ئەم شێوەیە نەك هەر ڕێگا کورت دەکاتەوە ، بەڵکــو نیشانی خوێنەریشی دەدات کــە « وەتەن »و « نیشــتمان » ، « ئەوین »و « ئەڤین »و « عیشق »و « دلداری » ، « خاپوور »و « وێران » ... هتد خاوەنی یەك مانان . هەروەها بەمەش یەکێك لەکێشەکانی زانستی وشە خاوکراوەتەوە .

٥ ـ هەندێ نیشانە بۆ ئاسانکردنی کاری چــاپو سووككردنی باری فەرهەنگەکــە :

بۆ ئاسانکردنی کاری چاپو سووككردنی باری فەرهەنگەکەو خوێنەران چەند نیشانەیەکیان بەکارهێناوە . بە وێنە :

أ ـ لەکاتی خستنە ڕستەی وشەیەکدا بۆ دووپات کردنەوەی وشەکە هێڵێك بەم جۆرە (ـ) کێشراوە ، وەك :
(دڵ) ـ م پێ ســووتا
ئــەو پیاوێکی بە ـ ە
(کار) ـ لــە ـ ترازان

ب ـ زۆر جار بۆ ڕوونکردنەوەی وشــەیەك لــە نێوان دوو کەواندا نووسیویانە کە ئەو وشەیە سەر بە چی پۆلە وشەیەکە ، وەك :
ناو ، جێناو ، کردار (تێپەڕ ، تێنەپەڕ ...) ... ، نەبات ... پزیشکی ... قسەی نەستەق ... هتد . بۆ تەواو ئاسانکردنی ئــەم مەبەستە پیتێکیــان کردووە بە نیشانەو لــە پێشــەکی فەرهەنگەکەدا باسیان کردووە .

ج ــ بۆ جیاکردنەوەی وشـەو فرێزی بەرەڵلا[17] لــە ئیدیۆمو دیاری‌کردنی ئیــدیۆم ، لـە بەردەم هەر ئیدیۆمێکدا ئـەم نیشانەیە ◇یان داناوە :

... وگەلێکی‌تر .

بێ‌گومان ئەم شێوازە ڕێی کـورت کردووەتەوەو باری چاپی ئاسان کردووەو هەر لەبەر ئەوەشە کە لە تێکڕای فەرهەنگی وڵاتــە پێشکەوتووەکاندا پەیڕەوی دەکرێ .

هەروەها دە کوردۆ لە بیست لاپەڕەی کۆتایی فەرهەنگەکـەدا هــەندێ جـەدوەلی بۆ گەردانی ڕێژەی جۆر بە جـــۆری کردار ڕێکخســـتووەو ئەم بەشـــەش بە تەواوی بە فەرهەنگەکە خــۆیەوە بەستراوەو کەڵکی زۆرە بۆ بەکارهێنانی‌و بۆ فێربوونی زمانی کوردی .

سەرەڕای ئەمانە هەموو گەلێـــك ڕووی تری گرنگ لـــە فەرهەنگەکەی دە کـــوردۆو دە زارێ‌دا بەدی دەکرێ ، هەرچــەندە ئەمەش وا ناگەیەنێ کە ئەو فەرهەنگە کەم‌و کورتی تێدا نییە ، بەڵام ئەوەندە هەیە کەم‌و کورتێکانی لە نرخی بەرزی کـــەم ناکەنەوە ، بەتایبەتی ئەگەر بێتوو ئەوەش لەیاد نەکەین کەوا دانەرانی سوودیان لە تەجروبەی فەرهەنگ‌نووسانی کوردو ئەوروپا وەرگرتووەو ئەمەش بووە بە هۆی سەرکەوتنی فەرهەنگەکەو بە هۆی نووسینی لەســەر شێوازێکی زانستی . بەم جۆرە ئەم فەرهەنگە بە یەکێك لە فەرهەنگە بەرزەکانی کوردی دەژمێررێت‌و بەرهەمێکی گەورەی زانستی‌یە لـە کاری کوردناسیی سۆڤێتدا(*) .

---

(17) بۆ وەرگرتنی زانیاری سەبارەت بە فرێزی بەرەڵلا ، بڕوانە : د . ئەوڕەحمانی حاجی مارف ، وشەی زمانی کوردی ، بەغدا ۱۹۷۵ ، ل ٥٦ ــ ٦٠ .

(*) ئەم وتارە لە (ل ٢٢ ــ ٢٩)ی ژمارە (١٧)ی ساڵی ١٩٨٤ی گۆڤاری « کاروان »دا بڵاوکراوەتەوە .

موجز تاريخ وضع القواميس الكردية

- ١ -
منذ البدء حتى الحرب العالمية الاولى

بدأ العمل في حقل وضع القواميس الكردية منذ أمد طويل . وان واضع أول قويميس كردي كان رجلا كرديا . ففي عام ١٠٩٤ هـ\١٦٨٢ — ١٦٨٣م وضع الشاعر الكردي العظيم الخالد الذكر احمدي خاني قويميسا عربيا — كرديا منظوما للصبية الكرد ، أسماه « نوبهار » واعيد طبعه لمرات عديدة .

اولا — ضمن ملحق قاموس يوسف ضياء الدين باشا الخالدي[1] .

ثانيا — في كتاب (ليكوك) العالم الالماني[2] ...

على أن اول قاموس كردي تم وضعه من لدن الاوروبيين هو ذلك القاموس الايطالي — الكردي الذي نشره القس الايطالي (ماوريزو گارزوني Maurizio Garzoni) عام ١٧٨٧ في روما[3] ضمن ملحق

---

(١) يوسف ضياء الدين باشا الخالدي المقدسي . الهدية الحميدية في اللغة الكردية . استنبول ، ١٣١٠ هـ — ١٨٩٣ م .

(٢) Le Coq, Kurdische Texte, Berlin, 1903; T. I. II.

(٣) Maurizio Garzoni, Grammatica e vocabolario della ligua kurda, Roma, 1787.

كتابه حول اللغة الكردية . وهو يؤلف بمجموعه قرابةخمسة آلاف كلمة ايطالية مفسرة بلهجة العمادية . اما ما يتعلق بتفسير المفردات وشـرحها وايضاحها فعمل ناجح وموفق بالنسبة الى الفترة التي وضع فيها ، بل انه بالرغم من مضي (٢٠٠) عام على طبعه ، ما زال محط فائدة وشائع الاستعمال .

وفي عام ١٢١٠ هـ ـ ١٧٩٥م وضع الشيخ معروف النودهي قويميسا عربيا ـ كرديا منظوما سماه (أحمدي) ، وقد طبع سنة ١٩٣٦ مرتين ، مرة في السليمانية[٤] . ومرة في بغداد[٥] . وما خلا الاعمال التي اسلفنا ذكرها آنفا، وحتى منتصف القرن التاسع عشر لم ينجز شيء من هذا القبيل جدير بالذكر ، اللهم الا (٢٠٠) كلمة دونها ريج[٦] و (٢٧٣) كلمة دونت في قاموس للمقارنة بين سائر اللغات واللهجات[٧] .

---

(٤) شێخ مەعروفی نۆدێیی « احمـدی » ، سلێمانی ، ١٩٣٦ (الشيخ معروف النودهي « أحمدى » ، السليمانية ، ١٩٣٦) .

(٥) شێخ مەعروفی نۆدێیی « احمدی » بغـدا ، ١٩٣٦ . (الشيخ معروف النودهي « احمدى » بغداد ، ١٩٣٦) .

(٦) C. J. Rich. Narrative of a residence in Koordistan and on the site of ancient Niniveh, ... London, 1836—1837. pp. 394—398.

(٧) П.С. Палас. Сравнительные словари всех языков и наречий, СПб., 1787, ч. I, № 77

(پ . س . پالاس ، قاموس مقارن لجميع اللغات واللهجات ، سانت بطرسبرغ ، ١٧٨٧ ، الجزء الاول) .

الا أنه ما ان أطل النصف الثاني من القرن التاسع عشر حتى راج البحث في اللغة الكردية عموما وفي وضع القواميس الكردية خصوصا.ففي الاعوام ١٨٥٦ و ١٨٥٧ و ١٨٥٨ نشر المستشرق والعالم الكبير ــ بيوتر لرخ ثلاثة كتب حول الكرد وكردستان[٨] تعد حتى يومنا هذا نادر المثال في مكتبة الدراسات الكردية ، وتعتبر من المراجع الاصيلة . يحتوي كتابه الثالث على قاموس كردي ــ روسي(ص ١ ــ ٨٤) و كردي (زازائي) ــ روسي (ص ٨٥ ــ ١٠٨) .

اما آ.جابا فعلاوة على خدماته في تدوين الآثار الفولكلورية الكردية والبحوث القيمة عن الكرد ولغتهم فقد قام بعمل عظيم في ميدان وضع القواميس الكردية . والى هذا العالم الجليل يعود فضل تأليف أول قاموس كردي ــ فرنسي نشره فرديناند يوستي بأمر من الاكاديمية الروسية سنة ١٨٧٩[٩] . ويقع القاموس المذكور في (٤٦٣) صفحة و (١٥) ألف كلمة كردية ، هذا عدا الشروح والايضاحات الفارسية والعربية والتركية ، كما أنه وضع قاموسين آخرين : فرنسيا ــ روسيا ــ كرديا ، وكرديا ــ فرنسيا ــ روسيا ، ألا انهما ما زالا مخطوطين محفوظين في أرشيف أكاديمية العلوم السوفيتية في لينينگراد .

---

(٨) П. Лерх. Исследования об иранских курдах и их предках северных халдеях, СПб., 1856, 1857, 1858

(پ . ليرخ ، بحوث عن الاكراد الايرانيين واجدادهم الخالديين الشماليين ، سانت بطرسبورغ ، ١٨٥٦ ، ١٨٥٧ ، ١٨٥٨) .

(٩) A. Jaba, Dictionnaire kurde-francais, St-Petersbourg, 1879.

أما س • رى المبشر الامريكي الذي أمضى فترة طويلة في منطقة حكاري فقد نشر عام ١٨٧٠ موجزا لقواعد اللغة الكردية[١٠] مردفا بتويميس كردي ــ انجليزي يقع في (٢٠) صفحة •

وما ان اشرف القرن التاسع عشر على نهايته حتى بادر المستشرق آ • سوتين بنشر كتاب حول قواعد اللغة الكردية[١١] كرس القسم الثالث منه لقويميس كردي ــ الماني (ص ٢٨١ ــ ٣٤١) •

وفي كتاب س • آ • يگيزاروف الذي الفه في اثنوغرافيا الكرد[١٢] نجد قويميسين : أحدهما كردي ــ روسي (ص١ ــ ٦٥) يضم حوالي ثلاثة آلاف كلمة ــ وثانيهما روسي ــ كردي (ص ٦٦ ــ ١٢٢) يضم حوالي أربعة آلاف كلمة •

---

(١٠) S. A. Rhea. Brief Grammar and vocabulary of the Kurdish Language of the Hakari district in "Journal of the American Oriental Society", New Haven, 1872. Vol. X.

(١١) E. Prym and A. Socin, Kurdische Sammlungen, Abt I. II, S. Pbg, 1887—1890.

(١٢) С.А. Егизаров. Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, "Записки Кавказского отдела императорского Русского географического общества", книжка XIII, выпуск 2, Тифлис, 1891

(س . أ . يگيزاروف ، موجز تاريخ الاثنوغرافيا الكردية لمحافظة اريفان « تقارير القسم القفقاسي للجمعية الجغرافية الامبراطورية الروسية » ، تفليس ، ١٨٩١) .

وفي عام ١٨٩٣ نشر يوسف ضياء الدين باشا الخالدي في استانبول قاموسا كرديا ــ عربيا [١٣] يقع في (٣١٩) صفحة ، فهو يعد بحق أثرا قيما في حقل القواميس الكردية[١٤] .

وفي ملحق الكتاب الذي نشره ميجرسون سنة ١٩١٣ في لندن[١٥] نجد قويميسا انجليزيا ــ كرديا (ص ١٧٠ ــ ٢٨٩) ، كما أننا نجد في كتابه الآخر الذي طبع في بغداد سنة ١٩١٩ قويميسا انجليزيا ــ كرديا يقع في سبعين صفحة[١٦] .

وفي سنة ١٩١٦ نشر ف . نيكيتين في اورمية قويميسا روسيا ــ كرديا[١٧] . وفي أعقاب ذلك بثلاث سنوات صدر كتاب في قواعد اللغة

---

(١٣) انظر المرجع المذكور ، يوسف ضياء الدين باشا الخالدي المقدسي . الهدية الحميدية في اللغة الكردية ، استنبول ، ١٣١٠ هـ ــ ١٨٩٣ م .

(١٤) للوقوف على معلومات اكثر بشأن هذا القاموس ، راجع : ماموّستا نەجمەدین مەلا ، گەنجینەیەکی پڕ گەوهەری کوردان ، گۆڤاری « رۆژی نوێ » ، ژ ١٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ، ل ٢١ ــ ٢٥ . (الاستاذ نجم الدين ملا ، كنز الاكراد المملوء من الجواهر ، مجلة « رۆژی نوێ » ، العدد ١٢ ، السليمانية ، ١٩٦٠ ، ص ٢١ ــ ٢٥) .

(١٥) E. B. Soane, Grammar of the Kurmanji or Kurdish Language, London, 1913.

(١٦) E. B. Soane, Elementary Kurmanji Grammar, Baghdad, 1919.

(١٧) В. Никитин. Краткий русско-курдский военный переводчик, Урмия, 1916

(ف . نيكيتين ، ترجمان حربي روسي ــ كردي مختصر ، أورميا ، ١٩١٦ .

الكردية للمبشر الامريكي ل . و . فاسوم[١٨] وهو يضم قويميسا يقع في ١٦ صفحة (ص ٢٦٢ ــ ٢٧٨)

ــ ٢ ــ

بعد الحرب العالمية الثانية

في كردستان :

وفي الثلاثين من القرن العشرين يبـدأ دور جديـــد في تاريخ تأليف القواميس الكردية ، وذلك كاحدى حصائل تعاظم الوعي القومي وتعمقه الذي كان من ثماره الثقافية المهمة اهتمام المثقفين الكرد انفسهم بالابحاث اللغويـة والادبية والتاريخية لشعبهم . الا ان العمل في مضمـــار تأليف القواميس الكردية ظل حتى عام (٥٠) محدود الاطار بطيئا تشوبه السذاجة والبساطة، والذي نشر منه في تلك الفترة ويستحق الذكر لم يتعد ما يأتي :

اولا ــ قائمة المصطلحات الاجتماعية والسياسية التي نشـرها جلادت بدرخان بعنوان (قويميس كردي) خلال الثلاثينات على صفحـات مجلة « هاوار » وثانيا تلك المصطلحات التي نشرها الاستاذ علاءالدين سجادي في مجلة « نزار » ، وثالثا قويميس الاستاذ شاكر فتاح الذي طبعـــه عام ١٩٣٤[١٩] ، ورابعا القاموس العربي ــ الكردي الذي وضعه الاستاذ عبدالله

(١٨) L. O. Fossum, A practical Kurdish grammar, Minneapolis, 1919.

(١٩) شاكر فەتاح ، فەرهەنگۆك ، ئینگلیزی ــ کوردی ، وە کـــوردی ــ ئینگلیزی ، رەواندوز ، ١٩٣٤ . (شـاكر فتاح ، قويميس ، انجليزي ــ كردي ، وكردي ــ انجليزي ، رواندوز ، ١٩٣٤)

زيوەر سنة ١٩٤١[٢٠] .

الا أنه بعد السنوات العشرين الاخيرة خطا بعض الاساتذة المخلصين في هذا المضمار خطوات كبيرة ، فنشروا عددا من القواميس القيمة وتقدم بذلك التأليف القاموسي وازدهر بصورة ملحوظة ، يعد الاستاذ گيو الموكرياني ذا دورمشهود فيما قدمه الى تاريخ وضع القواميس الكردية حيث امضى من سني شبابه وكهولته عشرات الاعوام في العمل الدائب لهذا الغرض والف عددا من القواميس ومنه :

المرشد : وهو قاموس مدرسي عربي ـ كردي طبع في مطبعة كردستان بأربيل سنة ١٩٥٠[٢١] . ويضم هذا القاموس حوالي (١٥) ألف كلمة عربية مفسرة بالمفردات الكردية . وقد وفق في شرح المفرادت ، ولاسيما المفردات العربية التي ليس لها مقابل في الكردية . وعلى الرغم من مضي قرابة (٢٠) عاما على طبع هذا القاموس فانه ما زال موضع فائدة كبيرة .

وفي عام ١٩٥٥ نشر قاموس كردي ـ عربي ـ فارسي ـ فرنسي ـ انجليزي تحت عنوان (كولكه زيرينه ـ قوس قزح)[٢٢] موزعة مفرداته

---

(٢٠) مترجم من قاموس « اختري » ، وهو كما كتب المؤلف نفسه ـ قد تم في الخامس والعشرين من تموز سنة ١٩٤١ . غير أنه ـ للاسف ـ لم يطبع بعد ومازال مخطوطا ، محفوظا في مكتبة « المجمع العلمي الكردي» .

(٢١) گيو موكرياني ـ «رابەر»، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی عارەبی وکوردی‌یە» هەولێر ، ١٩٥٠ . گيو الموكرياني « المرشد » ، قاموس مدرسي في اللغتين العربية والكردية ، اربيل ، ١٩٥٠) .

(٢٢) گيو موكرياني ـ « کۆلکەزێرینە » ، کوردی ـ فارسی ـ عەرەبی ، فەرەنسی ـ ئنگلیزی ، چاپی یەکەم ، هەولێر ، ١٩٥٥ . (گيو الموكرياني ـ « کۆلکەزێرینە » ، قاموس كردي ـ فارسي ـ عربي ـ فرنسي ـ انجليزي ، الطبعة الاولى ، اربيل ، ١٩٥٥) .

على (٥٩) موضوعا صغيرا . ونصادف في كل موضوع معظم المفردات التي تخصه .

ومع ما فيه من بعض النواقص الا ان معظم تلك النواقص انما تقع على عاتق تأخر التأليف القاموسي الكردي في تلك المرحلة .

وفي عام ١٩٦٦ أصدر الاستاذ گيو الموكرياني الطبعة الثانية لـ (كولكه زيرينه ــ قوس قزح) منقحة ، مضيفا اليها ما جعلها تختلف اختلافا كبيرا عن الطبعة الاولى بما اجرى فيها من اصلاح واكمال للنواقص التي شابتها(٢٣)

كما أنه نشر سنة ١٩٦١ قاموسا كرديا ــ عربيا بعنوان (مهاباد)(٢٤) وهو قياسا الى سوابقه من القواميس التي وضعها المؤلف أجود وأقرب الى الكمال وأبعد عن النواقص ، سواء اكان من حيث غزارة المفردات التي يحويها ام من حيث طريقة وضعه وأسلوب ترتيبه . يبلغ عدد مفرداته الكردية قرابة (٣٠) ألف كلمة ، أي ضعف القاموس المرشد . وقد نهج في ترتيب المفردات وتنظيمها وطريقة تفسيرها وشرحها منهجا جديدا وصحيحا وطريفا .

وعدا ما ذكرنا فقد وضع الاستاذ گيو الموكرياني (قاموس كردستان)

---

(٢٣) گيو موكرياني ــ « كۆلكەزێرینە » ، كوردی ــ فارسی ــ عەرەبی ــ فەرەنسی ــ ئینگلیزی ، چاپی دووەم ، هەولێر ، ١٩٦٦ . (گيو الموكرياني ــ « كۆلكەزێرینە » ، قاموس كردي ــ فارسي ــ عربي ــ فرنسي ــ انجليزي ، الطبعة الثانية ، اربيل ، ١٩٦٦) .

(٢٤) گيو موكرياني ــ « مەهاباد » ، فەرهەنگێکی قوتابخانەیی کوردی وعەرەبی‌یە ، هەولێر ، ١٩٦١ . (گيو موكرياني ــ « مهاباد » ، قاموس مدرسي في اللغتين العربية والكردية ، اربيل ، ١٩٦١ .

ايضا الا أنه ما زال غير مطبوع ، وهو قاموس كردي ـ كردي[٢٥] • وفي ميدان اللغة والادب والتاريخ الكردي يبرز الشيخ محمد مردوخ هو الآخر كعالم كردي له الفضل في حقل وضع القواميس الكردية • ومن الجدير بالاشارة أنه وضع سنة ١٩٥٦ قاموسا كرديا ـ فارسيا ـ عربيا وطبعه في طهران [٢٦] وعمله هـذا يعد بحق جهـدا كبيرا وانجازا قيما سد ثغرة كبيرة في حقل وضع القواميس الكردية • ومع ذلك فلا يخلو من بعض النواقص وذلك كحشره لبعض المفردات المفتعلة التي لا أساس لها في الكردية ولا تتفق مع قواعدها ، او اقحامه لبعض الالفاظ العربية والفارسية التي لا يمكن ان يستخدمها الكردي بأي حال من الاحوال • هذا علاوة على ما يشوب تفسير المفردات وأيضاحها من نقص واضطراب وعدم الدقة ••

بيد أن هذه النواقص لا تقلل من قيمة هذا الانجاز العلمي الرائع ، وان جوانبها الموفقة تغطيها ولا تكاد يحس بها •

وحتى عام ١٩٦٠ لم يكن يتوافر لدينا قاموس كردي ـ كردي غير ان الاستاذ الشيخ محمد الخال استطاع بحرصه ونشاطه أن يملأ هـذا الفراغ

---

(٢٥) للوقوف على معلومات أوفى بشأن قواميس الاستاذ گيو الموكرياني ، انظر : ئەورەحمانی حاجی مارف ، چالاکی ماموّستا گیو موکریانی لە مێژووی فەرهەنگ نووسینی کوردیدا ، رۆژنامەی « هاوکاری » ، ژ ١٠٠ ـ ١٠٤ ، بەغدا ، ١٩٧٢ • (عبدالرحمن الحاج معروف ، نشاط الاستاذ گيو الموكرياني في تاريخ وضع القواميس الكردية ، جريدة « هاوكارى » ، العدد ١٠٠ ـ ١٠٤ ، بغداد ، ١٩٧٢) •

(٢٦) شێخ محەمەدی مەردۆخ ، فەرهەنگی « مەردۆخ » ، تاران ، ١٩٥٦ • (الشيخ محمد مردوخ ، قاموس « مردوخ » ، طهران ١٩٥٦) •

فاصدر سنة ١٩٦٠ ـ ١٩٦٤ جزءين من (قاموس الخال)[٢٧] منتهيا بهما الى حرف (ق) أما تكملته فمعدة للطبع .

يعد قاموس الخال أحد القواميس الكردية الناجحة ، وانجازا عظيما ثمينا رتب في الجملة بأسلوب جميل وصحيح وقد تلافى فيه الاستاذ الخال الكثير من الاخطاء والعيوب والنواقص والتعقيدات التي تشوب القواميس الاخرى التي سبقته .

وبصدد تفسير المفردات وايضاحها فانه يسلك عدة طرائق صحيحة وعلمية : يكتفي بايراد المرادف للمفردات التي يمكن تفسيرها بمرادف واحد ، فيما يشرح ويوضح ويفسر ما يحتاج الى الشرح والتفسير من المفردات الاخرى ، وفي كثير من المناسبات يعمد الى ايراد الجمل السهلة امعانا للتيسير وايغالا للدربة على استخدامها .

وعلى الرغم مما يرد على قاموس الخال من بعض العيوب والنواقص الا أنها ليست بالدرجة التي تقلل من قيمته ــ وعموما فان قاموس الخال قاموس ناجح وعمل مهم وثمرة جهود مضنية للاستاذ الخال بذلها خلال اعوام طوال ، وهو يمثل فنا عاليا لوضع أول قاموس كردي ــ كردي[٢٨] .

---

(٢٧) شێخ محەمەدی خاڵ ، فەرهەنگی « خاڵ » ، ب ١ ــ ٢ ، سلێمانی ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦٤ . (الشيخ محمد الخال ، قاموس « الخال » ، الجزء الاول والثاني ، السليمانية ، ١٩٦٠ ــ ١٩٦٤) .

(٢٨) تحت عنوان « فەرهەنگی خاڵ ــ قاموس الخال » في الاعداد ١٩ ــ ٢٢ من جريدة « هاوکاری » لعام ١٩٧١ ، وتحت عنوان « چەند روونکردنەوە و بەڵگە و تێبینییەکی نوێ دەربارەی فەرهەنگی خاڵ ــ بعض الايضاحات والاستنتاجات والملحوظات حول قاموس الخال » في الاعداد ١٠٥ ــ ١٠٨ من الجريدة نفسها لعام ١٩٧٢ نشرت سلسلة مقالات حول القاموس المذكور متحدثا باسهاب عن كثير من جوانب الانجاز .

وفي سنة١٩٦٢ نشر الاستاذ علاء الدين سجادي قاموسا كرديا ــ عربيا ــ فارسيا[٢٩] يتحدث في المقدمة التي دبجها بثلاث لغات ــ عن الاملاء الكردي ومشكلاته وعيوبه ، كما يتحدث في (١٥) صحيفة عن قواعد اللغة الكردية بقدر ما يخص المبادىء الاساسية لتعلم اللغة واصطناع القواميس .

وزع المؤلف مفردات هذا القاموس على (١٧) موضوعا واسعا . ومما يذكر أن معظم المفردات الواردة في أي موضوع انما يخص ذلك الموضوع بالذات وتلك هي احدى مزايا القاموس الجيد .. الا أن ثم بعض النواقص والعيوب التي تشوه بعض ملامحه : منها على سبيل المثال ، ان الاضطراب في ترتيب مفرداته من الكثرة بحيث يعقد طريق الوصول السريع الميسور الى الكلمة المطلوبة . كما أن ثم كلمات حشرت تحت الموضوعات الرئيسة حشرا دون ان يكون بينها وبين تلك الموضوعات أدنى صلة ، فيما لم يرد ذكر كثير من المفردات ذات الصلة الوثيقة بها وكان الاولى ذكرها . هذا عدا التكرار الكثير لبعض المفردات والاخطاء الاملائية التي يصادفها القارىء .

وفي عام ١٩٦٢ طبع الاستاذ جگرخوين الجزءين الاول والثاني من قاموسه الكردي في بغداد[٣٠] ، وهو قاموس كردي ــ كردي باللهجة الكرمانجية الشمالية وقد لعب وسيلعب دون شك دوره . ولكن للاسف أنه مشحون بالنواقص والعيوب . فلو قورن هذا القاموس بالقاموس (المرشد) للاستاذ گيو الموكرياني المطبوع سنة ١٩٥٠ او بقاموس الخال للاستاذ

---

(٢٩) عەلائەدین سەجادی ، دەستوور وە فەرهەنگی زمانی کوردی ــ عەرەبی ــ فارسی ، بەغدا ، ١٩٦٢ . (علاء الدين سجادي ، قواعد ومعجم اللغات الكردية والعربية والفارسية بغداد ، ١٩٦٢) .

(٣٠) جگەر خوێن ، فەرهەنگا کوردی ، ب ١ ــ ٢ ، بەغدا ، ١٩٦٢ (جگر خوين ، فەرهەنگا کوردی ، ج ١ ــ ٢ ، بغداد ، ١٩٦٢) .

الشيخ محمد الخال المطبوع جزؤه الاول سنة ١٩٦٠ لوجدنا عيوبه ونواقصه اكثر من عيوب ونواقص القاموسين المذكورين • في حين ان القاموس الكردي للاستاذ جگرخوين انما صدر بعد نشر القاموس (المرشد) ، وقاموس الخال ومن الملاحظ ان الاستاذ جگرخوين لم ينتفع بالقواميس الكردية السابقة التي حلت كثيرا من المشكلات وذللت مزيدا من الصعوبات[٣١] •

ومما يذكر أن موسى عنتر قد طبع سنة ١٩٦٧ في استانبول قاموسا كرديا ــ تركيا[٣٢] يعد اول قاموس من نوعه ، وهو يضم عشرة آلاف كلمة وملحقا عن بعض اصوات اللغة الكردية •

هذا وقد نشر السيد عبدالقادر البرزنجي سنة ١٩٧١ قاموسه (قاموس الاعلام)[٣٣] والسيد معروف القرداغي سنة ١٩٧٢ ــ ١٩٧٣ (القاموس الزراعي)[٣٤] ، كما نشر الاستاذ كمال جلال غريب قاموسه الموسوم بـ (القاموس العلمي) سنة ١٩٧٤[٣٥] • ومما لا شك فيه أن هذه القواميس

---

(٣١) للوقوف على معلومات ضافية بشأن هذا القاموس انظر : سلسلة المقالات المنشورة في العدد ١٣٧ ــ ١٣٨ من جريدة « هاوكارى » لسنة ١٩٧٢ بعنوان « فەرهەنگەكەی ماموٚستا جگەر خوێن ــ قاموس الاستاذ جگر خوين » لكاتب هذا البحث •

(٣٢) Musa Anter. Ferhanga Kurdi—Tirki. Istanbul, 1967.

(٣٣) عەبدولقادر بەرزنجی ، فەرهەنگی زانیاری ، سلێمانی ، ١٩٧١ • (عبدالقادر البرزنجي ، قاموس الاعلام ، السليمانية ، ١٩٧١) •

(٣٤) مەعروف قەرەداغی ، فەرهەنگی كشتو كاڵ ، ب ١ ــ ٢ ؛ بەغدا ، ١٩٧٢ ــ ١٩٧٣ • (معروف القرداغي ، القاموس الزراعي ، ج ١ ــ ٢، بغداد ، ١٧٩٢ ــ ١٩٧٣) •

(٣٥) كەمال جەلال غەریب ، فەرهەنگی زانیاری ، عەرەبی ــ كوردی ، ب ١ ــ ٢ سلێمانی ، ١٩٧٤ • (كمال جلال غريب ، القاموس العلمي العربي ــ الكردي ، الجزء الاول ، السليمانية ١٩٧٤) •

الثلاثة من الاعمال العظيمة والضرروية وسدت في المكتبة الكردية عموما وفي حقل تأليف القواميس خصوصا فراغا كبيرا • ومع ما يلاحظ فيها من بعض العيوب فانها كأول تجربة موفقة وناجحة •

وفيما يتعلق بالعمل على صوغ ووضع واكتشاف وترجمة المصطلحات أنه لم يكن يجري الا بصورة بطيئة وساذجة ، غير أنه نشط في اعقاب ثورة الرابع عشر من تموز • ومن نتاجات هذا العهد مجموعة المصطلحات العلمية التي وضعت من قبل عدة لجان خاصة ونشرت في مجلة (اليوم الجديـد) سنة ١٩٦٠ • صحيح أن فيها كثيرا من النواقص من حيث الترجمة والصياغة والنحت كما يبدو من خلال مقال الاستاذ جمال نبز[٣٦] الذي كرسه لنقـد المصطلحات الرياضية في حينه الا انه نتاج لعب وسيلعب دوره لا محالة • وعقب نشر هذه المصطلحات اصدرت نقابة المعلمين في السليمانية قويمسا للمصطلحات العلمية البالغ عدد صفحاتها ٩٧ صحيفة • ومما يذكر ان الاستاذ غفور رشيد بحث في قسم المصطلحات الجغرافية ووجه اليها نقدات صائبة[٣٧] •

وفي عام ١٩٦٠ طبع الاستاذ جمال نبز قويمسا بعنـــــوان « بعض

---

(٣٦) جەمال نەبەز ، زاراوەكانی لێژنەی ریاضیات لە ژێر وردەبینـــی لێكۆڵینەوەدا : گۆڤاری «ڕۆژی نوێ » ، سالی ١٩٦٠ ، ژ ٦ ، ل ١٠٢ ــ ١٠٩ ، ژ ٧ ، ل ١١٢ ــ ١٢١ ، ژ ٨ ، ل ٨٥ ــ ٩١ • (جمال نبز ، مصطلحات لجنة الرياضيات على بساط البحث ، مجلة «رۆژی نوێ» ، سنة ١٩٦٠ ، العدد ٦ : ص ١٠٢ ــ ١٠٩ ، والعدد ٧ ، ص ١١٢ ــ ١٢١ ، والعدد ٨ ، ص ٨٥ ــ ٩١) •

(٣٧) غەفور ڕەشید : سەرنجێك لە بەراوی زاراوەی زانستی كوردی ، گۆڤاری «ڕۆژی نوێ » ، سالی ١٩٦٠ ، ژ ١٢ ، ل ٢٧ ــ ٣٥ • (غفور رشيد : نظرة حول كتاب المصطلحات العلمية الكردية ، مجلة « رۆژی نوێ » ، سنة ١٩٦٠ ، العدد ١٢ ، ص ٢٧ ــ ٣٥) •

المصطلحات العلمية »[٣٨] • كما نشر في سنة ١٩٦٠ ـ ١٩٦١ مئة نسخة منه بالرونيو (من القويميس العلمي)[٣٩] يضم الاول زهاء ٣٠٠ والثاني زهاء ٣٠٠٠ مصطلح •

ومن جراء الظروف الشاذة في كردستان لم يطبع خلال عشر السنوات الماضية شيء يذكر في هذا الباب • الا أنه بعد اتفاقية آذار التاريخية بدأنا نحس بالنشاط في هذا الحقل : في سنة ١٩٧١ طبع قويميس من قبل لجنة خاصة من الملمين باللغة الكردية المقتدرين بعنوان « قويميس المصطلحات لمحافظة السليمانية »[٤٠] وهو يضم مجموعة من المفردات والمصطلحات الكردية العربية ويحوي حوالي (١٤٠٠)كلمة خاصةبالمصطلحات المتداولة في الدوائر والمؤسسات الحكومية[٤١] • كما خصصت مديرية الدراسة الكردية العامة سنة ١٩٧٢ العدد الرابع من مجلتها « التربية والمعرفة »

---

(٣٨) جەمال نەبەز ، هەندێك زاراوەی زانستی سلێمانی ، ١٩٦٠ . (جمال نبز ، بعض المصطلحات العلمية ، السليمانية ، ١٩٦٠) .

(٣٩) جەمال نەبەز ، فەرهەنگۆکی زانستی ، هەولێر ، ١٩٦٠ ـ ١٩٦١ . (جمال نبز ، القويميس العلمي ، أربيل ، ١٩٦٠ ـ ١٩٦١) .

(٤٠) زاراوەی پارێزگای سلێمانی ، سلێمانی ، ١٩٧١ . (مصطلحات محافظة السليمانية ، السليمانية ، ١٩٧١) .

(٤١) للحصول على معلومات أوفى حول هذا القويميس انظر : ئەورەحمانی حاجي مارف ، چەند سەرنجێك دەربارەی زاراوی پارێزگای سلێمانی ، رۆژنامەی « هاوکاری » ، بەغدا ، ١٩٧٣ ژ ١٦١ ـ ١٦٢ ـ عبدالرحمن الحاج معروف ، بعض الملحوظات بشأن مصطلحات محافظة السليمانية ، جريدة « هاوكارى » ، بغداد ، ١٩٧٣ ، العددين ١٦١ ـ ١٦٢ .

لنشر معظم المصطلحات المدرسية في قويبيس يقع في ١٩٦ صحيفة[٤٢] • كما نشرت سنة ١٩٧٤ في العدد السابع والثامن مجموعة اخرى من المصطلحات المدرسية[٤٣] •

وقد شمر المجمع العلمي الكردي عن ساعده للعناية بهذه الناحية ، منتهجا طريقة علمية لتقديم نتاج ناضج في هذا المجال • فقد تم في المجمع لحد الان اختيار عدد كبير من المصطلحات الكردية وصياغتها ، ونحتها • ونشرت حصيلة هذا المجهود بثلاث قوائم في اعداد مجلة المجمع الصادرة لحد الان[٤٤] ثم جمعت في كتابين مستقلين[٤٥] • ورغم بعض النواقص ان وجدت فان ما يمتاز به هذا العمل من دقة ونقاء وما اتتهج فيه من اسلوب علمي يحملنا على الاعتقاد بأنه عمل منقطع النظير حتى اليوم في هذا الميدان •

---

(٤٢) انظر : مجلة « پەروەردە و زانست ـ التربية والمعرفة » ، بغداد ، العدد ٤ ، ١٩٧٢ •

(٤٣) انظر : مجلة « پەروەردە و زانست ـ التربية والمعرفة » بغداد ، العدد ٧ ـ ٨ ، ١٩٧٤ •

(٤٤) انظر : « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، المجلد الاول ، العدد الاول ، ص ٤١٩ ـ ٥٢٦ ، المجلد الثاني ، العدد الاول ، ص ٨٩٤ ـ ٩٤١ ، المجلد الثاني ، العدد الثاني ، ص ١٦٦ ـ ٢١٨ •

(٤٥) زاراوی کارگێری ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆر ، پێشەکی و ریکخستنی د • کەمال مەزهەر ، بەغدا ١٩٧٣ ـ ١٩٧٤ ، وە زاراوی هەمەچەشنە ، دانان و لێدوانی ئەنجومەنی کۆر ولیژنەکانی ، پێشەکی و ریکخستنی د • ئەورەحمانی حاجی مارف ، بەغدا ١٩٧٤ • (المصطلحات الادارية ، وضع ومناقشة مجلس المجمع العلمي الكردي، تقديم وترتيب د • كمال مظهر ، بغداد ، ١٩٧٣ ـ ١٩٧٤ ، ومصطلحات متنوعة ، وضع ومناقشة مجلس المجمع العلمي الكردي ولجانه ، تقديم وترتيب د • عبدالرحمن الحاج معروف ، بغداد ، ١٩٧٤) •

وعدا القواميس والقويميسات التي اسلفنا ذكرها آنفا فان ثمة بعض الاعمال المدرجة بهذا الشأن ابرزها :

القاموس الموحد (كردي ــ كردي) الذي ما زالت لجنة القاموس في المجمع العلمي الكردي منهمكة في وضعها ، وفق الخطة الموضوعة له ويعتبر أعظم القواميس الكردية وأقربها الى النهج العلمي ، وهو يحوي جميع مفردات اللغة الكردية على اختلاف لهجاتها .

في الاتحاد السوفيتي :

في أعقاب ثورة اوكتوبر تعاظم الاهتمام بالدراسات الكردية اكثر فاكثر فكان وجود الاقلية الكردية في هذه البلاد وما نجم من ثورة اوكتوبر العظمى من تحولات عظيمة في الحياة الجديدة من الاسباب التي افضت الى تطور وازدهار الدراسات الكردية السوفيتية ، ومن الآثار المهمة لذلك ان شمر ابناء هذه الاقلية انفسهم عن سواعد الجد ، وأقبلوا على العمل في هذا الميدان بشكل منقطع النظير .

ولا شك في ان ازدهار التأليف القاموسي مرتبط في الاساس بالدراسات الكردية السوفيتية نفسها ، وهو في الحق أهم الاوجه البارزة المزدهرة ، فعلى سبيل المثال :

نشر سنة ١٩٣٣ في أريفان قاموس ارمني ــ كردي[٤٦] . وفي سنة ١٩٣٥ نشر قويميس المصطلحات الارمنية ــ الكردية[٤٧] . يقع الأول منهما

---

(٤٦) خەبەرناما ژ زمانێ فەلەیی ــ کورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٣ . (قاموس اللغة الارمنية ــ الكردية ، اريفان ، ١٩٣٣) .

(٤٧) خەبەرناما تێرمینۆلوجیێ یا فەلەیی ــ کورمانجی ، رەوان ، ١٩٣٥ . (قاموس المصطلحات الارمنية ــ الكرمانجية ، اريفان . ١٩٣٥) .

في نحو (٣٠٠) صفحة والثاني في (٥٠) صفحة • ومع ان القاموسين يضمان بعض المفردات التي لا تتفق وقواعد اللغة الكردية الا انهما استطاعا ان يلعبا دورهما المطلوب •

وفي عام ١٩٥٧ نشر قاموس ارمني ــ كردي جديد[٤٨] ، يقع في (٣٥٢) صفحة ويضم (٢٣) الف كلمة • وعلى الرغم من ان هذا القاموس افضل وانجح من سوابقه الا انه لا يخلو من العيوب والنواقص الكثيرة ، وبخاصة ما يتعلق بقسمه الكردي الذي يحوي من المفردات الروسية والارمنية التي لا يستخدمها الكرد انفسهم ، والتي الحق ببعضها اللواحق (ي ، تى ، چي) بتكلف وتعسف ظاهرين ، ونحت منها العديد من الكلمات المعوجة الخاطئة • وفي العام ذاته نشر قاموسان اخران : أحدهما روسي ــ كردي[٤٩] والثاني كردي ــ روسي[٥٠] • اما الاول وهو من وضع الدكتور ي • فاريزوف فيقع في نحو (٧٨٢) صفحة و (٣٠) الف كملة ، واما الثاني وهو من تأليف الدكتور چركزي بكو (بكاييف) فيقع في (٦١٨) صفحة و (١٤) الف كلمة•

---

(٤٨) سەمەندێ سیابەند ، ئارامێ چاچان ، خەبەرناما ئەرمەنی ــ کوردی ، یەریڤان ، ١٩٥٧ . (سمند سيابند . آرامي چاچان ، القاموس الارمني ــ الكردي ، اريفان ، ١٩٥٧) .

(٤٩) И.О. Фаризов. Русско-курдский словарь, Москва, 1957

(ى • و • فاريزوف ، قاموس روسي ــ كردي ، موسكو ، ١٩٥٧).

(٥٠) Ч.Х. Бакаев. Курдско-русский словарь, Москва, 1957

(ج • خ باكايف ، قاموس كردي ــ روسي ، موسكو ، ١٩٥٧) .

وان كلا من القاموسين يسد فراغا ملحوظا في الدراسات الكردية السوفيتية. وان عالم الدراسات الكردية قناتي كوردو (كوردوييف) طبع سنة ١٩٦٠ قاموسا كرديا ـ (الكرمانجيةالشمالية) روسيا[٥١] وهو ثمرةجهوده المتواصلة خلال سنوات عديدة . ويعد وضع هذا القاموس مكسبا كبيرا في مجال وضع القواميس الكردية . ولعل بهذا يكتسب اهميته الكبيرة في تاريخ وضع القواميس الكردية . لقد بذل المؤلف جهدا كبيرا لجمع مفردات قاموسه وراجع الكثير من المصادر والمراجع مستخدما معظم مفردات اللهجات المختلفة للكرمانجية الشمالية ، و (أحيانا الكرمانجية الجنوبية) وبذلك استطاع ان يجمع زهاء (٣٤) الف كلمة تشكل القسم الغالب منها اللهجة الكرمانجية الشمالية وهذا ما يدل على نجاحه .

بذل الاستاذ كوردو في كيفية ترجمة الفاظ قاموسه وتفسيرها مجهودا فنيا رائعا ، فقد شرحها بلغة فصيحة سلسة سهلة ، وبمفردات مطابقة أشد المطابقة ، مستوفيا بالشرح والتفسير بالروسية ما يحتمله اللفظ من المعاني المتعددة ، مستشهدا بالمزيد من الامثال الكردية السائرة ، ومأثورات القول على غنى اللغة الكردية وسعتها . كما انه ادخل اكثر الالفاظ في الجمل مترجما اياها الى الروسية ، ممهدا بذلك الطريق الى فهم معانيها ، وتيسيرا لهما ، شارحا باقتضاب وابانة معنى كل كلمة ليس في الروسية ما يقابلها .

ومما يدل على اهمية هذا القاموس وفضله ما يقوله ي . ي. تسوكرمان

---

(٥١) К.К. Курдоев. Курдско-русский словарь, Москва, 1960

(ق . كوردوييف ، قاموس كردي ـ روسي ، موسكو ، ١٩٦٠) .

الكردية : « انه اكبر سفر عرف حتى الآن في الدراسات الكرديـــــــــة السوفيتية »[٥٢] .

ومنذ عشر سنين يعمل موظفو القسم الكردي في جــامعة لينينگراد باشراف قناتي كوردو لوضع قاموس كردي (الكرمانجية الجنوبيـــة) ــ روسي ، وهو معد للطبع .

ان هذا القاموس الذي يجمع بين دفتيه زهاء ٣٠ الف كلمة كردية لمن المنجزات العلمية الموفقة النادرة ، وثمرة جهود كبيرة مضنية ونتــاج مراجع ومصادر جمة غنية . ومما يذكر ان الدكتور مكسيم خامو العامل في القسم الكردي في اريڤان عاكف منــذ أعــوام على وضــع قاموس للمصطلحات والكنايات الكردية الروسية وهو دون ريب عمل مهم ورائع[٥٣] .

وفي ختام هذا الجزء من كلامي اود ان استرعي انتباه القارىء الكريم الى ان مخطوطة القاموس الكردي ــ الروسي الذي وضعه الاكاديمي اي.آ. اوربيلي خلال عام (٢٠) معدة هي الاخرى للطبع من قبل العاملين في القسم الكردي في لينينگراد وفي خلال المقالة التى دبجها اي . اي . تسوكرمان و

---

(٥٢) И.И. Цукерман. Очерк курдской грамматики, Москва, 1962, стр. 35

(ى . ى . تسوكرمان موجز قواعد اللغة الكردية ، موسكو ، ١٩٦٢).

(٥٣) ان كاتب هذا المقال قد اطلع على مخطوطتي هذين القاموسين ــ الاول منهما موضوع فى لينينغراد برئاسة قهناتي كوردو والثاني لايزال يعمل فيه مكسيم خامو فى يريفان .

ز . س . موسيليان حول هذا القاموس يبدو انه عمل رائع وفذ[٥٤] .

في اوروبا :

عقب صدور كتاب ر.ف. جاردين حول قواعد اللغة الكردية الذي طبعه في بغداد سنة ١٩٢٢[٥٥] والذي يضم قوبيسا كرديا ــ انجليزيا (ص ٥٥ــ١١٤) لانجد في اوربا نشاطا في مضمار الدراسات الكردية يذكر، وبخاصة في حقل وضع القواميس ، حتى ان الاعوام الاخيرة لم تشهد بهذا الصدد نشر شيء جدير بالذكر . والذي ظهر في الآونة الاخيرة هو :

قاموس كردي ــ فرنسي ــ انجليزي نشرته جويس بلاو سنة ١٩٦٥ في باريس[٥٦] . ومما يشوب هذا القاموس منعيوب عدم ايفائه بالكثير من

---

(٥٤) И.И. Цукерман, Ж.С. Мусаэлян. Курдско-русский словарь акад. И.А. Орбели, "Тезисы докладов II-й годичной научной сессии ЛО ИНА", март 1966, стр. 69-70

(ى . ى . تسوكرمان ، ژ . س . موسيليان ، القاموس الكردي ــ الروسي للاكاديمي ى . آ . اوربيلي ، « مجمل محاضرات الحلقات العلمية الدورية للسنة الثانية لمعهد دراسات الاقوام الاسيوية في لينينغراد » ، مارت ١٩٦٠ ، ص ٦٩ ــ ٧٠) .

(٥٥) R. F. Jardine. Bahdinan Kurmanji; a Grammar of the Kurmanji of the Kurds of Mosul division and surrounding districts of Kurdistan. Baghdad, 1922.

(٥٦) Joyce BLAU. Dictionnaire kurde—Francais—Anglais, Paris, 1965.

المفردات الضرورية البارزة وقصوره في استعمال الجمل والامثلة للتفسير والايضاح .. ومع ذلك فانه والحق يقال عمل قيم وذو فائدة جمة وله شهرة في الدراسات الكردية .

ومما يستحق التقدير ان العالم الكردي الشهير الاستاذ توفيق وهبي نشر في عام ١٩٦٦ بالتعاون مع س . ادمونس قاموسا كرديا ـ انجليزيا(٥٧). وهو من الانجازات العظيمة في الدراسات الكردية عموما ومن القواميس الكردية الناجحة خصوصا. ومما يزيد من قيمة هذا القاموس دفع كثير من الاشكالات والمعضلات وحلها بطريقة علمية . ولهذا الانجاز الرائع من القيمة والفضل ما اكسبه في اوساط المشتغلين بالدراسات الكردية صيتا ذائعا .

استخدم في هذا القاموس اكثر المفردات في جمل قصيرة سهلة ، وتحقق بذلك امران ! تفسير معانيها بصورة اوضح واعانة القارىء على طريقة استعمالها في الجمل . ولعل اسلوب واضعي هذا القاموس يتفق ورأي الاكاديمي الروسي ل.ف . شيربا ، الواضع الشهير للقواميس من ان: « الفرق بين كلمة في هذه اللغة واخرى في تلك لا يكمن في ترادفهما واشتراكهما في المعنى الواحد حسب وانما يكمن في سلسلة من العلاقات المتباينة المتشابكة بين اساليب استعمالاتهما »(٥٨) .

---

(٥٧) Taufig Wahby & C. J. Edmonds. A Kurdish—English dictionary. London, 1966.

(٥٨) Л.В. Щерба. Опыт общей теории лексикографии, "Известия ОЛЯ АН СССР", № 3, Москва, 1940

(ل . ف . شيربا ، التطبيقات العامة لنظرية وضع القواميس ، انباء اكاديمية العلوم السوفيتية ، العدد ٣ ، موسكو ، ١٩٤٠) .

وبغض النظر عن بعض النواقص الهينة جدا لهذا القاموس فان مـا يمكن ان يؤاخذ عليه في نظري هو اعتماد اصول الكلمات في ترتيبه اولا ، واتباعها بما يشتق منها من المفردات ثانيا،ومع ما لاتباع هذه الطريقةالمعتمدة لدى بعض علماء اوروبا في ترتيب القواميس الكردية من تيسير طبعها الا انها لاتيسر سرعة الوصول الى الكلمة المطلوبة ، هذا فضلا عن افتقار اللغـة الكردية في مرحلتها الراهنة الى الابحاث العلمية التي تثبت اصول الكلمات وجذورها ، ليس من المستبعد والحالة هذه ان لاتندرج بعض الكلمـات تحت اصولها وجذورها .

ومما يذكر ان دار النشر العالمي في امريكا نشرت سنة ١٩٦٥ قويميسا انجليزيا ـ كرديا [٥٩] يقع في (٣٠) صفحة وسجلت معه ست اسـطوانات لتيسير التحدث بالكردية للسياح .

كما طبع ارنست مكاروس سنة ١٩٦٧ قاموسا كرديا ـ انجليزيـا [٦٠]، وللاسف فانه مشوب بكثير من النواقص والعيوب ، وبخاصة في ترجمـة المفردات وتفسير معانيها وترتيبها واملائها .

وصفوة القول فأن ما نشر من القواميس الكردية حتى الان يكـاد يربو على (٤٠) قاموسا وقويميسا يؤلف لنا اليوم كنزا صغيرا لا بأس به[٦١].

---

(٥٩) Kurdish, The world publishing company Cleveland and New York, 1965.

(٦٠) Ernest N. McCarus. A Kurdish — English dictionary. dialect of Sulaimania, Iraq. Ann Arbor (Michigan), 1967.

(٦١) من الجدير بالذكر ان القسم الاعظم من القواميس الكردية المنوه بها هنا توجد في مكتبة المجمع العلمي الكردي العامرة .

الا ان معظم هذه القواميس تفتقر لاسباب كثيرة ـ الى الاسلوب العلمي في الوضع والترتيب ، ومع ذلك فلا مناص من الاعتراف بان ما انجز منه فى هذا الميدان يعد نسبيا خطوة كبيرة ، ويمكن القول بان لنا عددا من القواميس الناجحة •

اما بالنسبة للقواميس القديمة فان اثنين منها ناجحان ، هما القاموس الايطللي ـ الكردي (ماوريزو گارزوني) ، والقاموس الكردي ـ الفرنسي لـ (آ • جابا) •

ومن الواضح ان العمل فى ميدان وضع القواميس الكردية اخذيحتل مكانه الجدير به في الحياة العلمية والثقافية للشعب الكردي ، وان عددا من الاساتذة المخلصين من امثال الاستاذ توفيق وهبي ، وقناتي كوردو (كوردوييف) والشيخ محمد الخال ، وگيو الموكرياني ، وآية الله مردوخ وعلاء الدين سجادي،وچركزي بكو (باكاييف) وجمال نبز وايڤان فاريزوف، وسمند سيابند ، وجگرخوين قد خطوا في هذا المضمار خطوات كبيرة ، ودخلوا تاريخ الثقافة الكردية من باب واسع بما قدموه في حدود قدراتهم وامكاناتهم من انجاز حفظا للغة امتهم • وان كلا من الاساتذة توفيق وهبي وقناتي كوردو والشيخ محمد الخال موضع اشادة وتثمين الكثير من المستشرقين الاجانب •

وبالرغم من حسم بعض المشكلات المتعلقة بعلم الكلمة عموما وعلم تأليف القواميس خصوصا في حقل وضع القواميس الكردية ، الا ان في اللغة الكردية كثيرا من معضلات علم الكلمة وعلم القواميس لم يتناوله الفكر ولم يهتد اليه العلم •

وكما يتضح فان تأليف القواميس قائم على نهجين : نظري وتطبيقي ،

اما الاول فهو ما يستنبط استنباطا علميا كحصيلة للبحث والنظر • واما الثاني فهو التطبيق لهذا النهج • وان بين النهجين علاقة وثيقة ويصاحب احدهما الاخر في كل خطوة يخطوانها • ولن يوفق اي واضع للقواميس باعتماد الجانب التطبيقي وخبرته الفردية فقط فى التأليف مالم يشفعه بالجانب النظري • والعكس صحيح •

ومما يذكر ان بعض القواميس الكردية انما وضعت على اساس نظري محض ، وان مؤلفيها انما وضعوها بجهدهم الشخصي وخبرتهم الفردية التى اوصلتهم الى نتائج نافعة • ولكن للاسف لم يكتب شيء باللغة الكردية عن علم القواميس وذلك ما يشكل عقبة كأداء في طريق واضعي القواميس الكردية المحترمين •

وواضح ان اللغة الكردية ولا سيما في كردستان العراق ، وان كانت سائرة قدماالى امام الا انها يجب ان يرافقها تطور متناظر في الميدان النظري لوضع القواميس ايضا لكي يظهر الى الوجود قواميس ثمينة تجمع بين الجانب النظري والتطبيقي جنبا الى جنب(*) .

(*) نشر هذا المقال في العدد الاول من المجلد الثالث من « مجلة المجمع العلمي الكردي » ، بغداد ، ١٩٧٥ ، ص ٧٠٥ ــ ٧٢٨ •

ناوەڕۆك

لاپەڕە

لـه کتێبخانەی نیشتمانیدا

ژمارە (٥٠٣)ی ساڵی ١٩٨٧ی دراوەتێ

رقم الايداع في المكتبة الوطنية ـ بغداد

(٥٠٣) لسنة ١٩٨٧.

مطبعة الزمان ـ بغداد ـ هـ ٤١٦٢١٨١
١٩٨٧

من مطبوعات الأمانة العامة للثقافة
والشباب لمنطقة كردستان

د. عبد الرحمن الحاج معروف

في مجال
تصنيف المعاجم الكرديّة

سعر النسخة دينار واحد

مطبعة الزمان ـ بغداد ـ هـ ١٢١٨١